

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları
Yayın No: 607

A. HALUK ÜLMAN'A
ARMAĞAN

Yayına Hazırlayan: Gökhan Erdem

Ankara-2013

Ankara Üniversitesi Yayınları
Yayın No: 371

A.Haluk Ülman'a Armağan Kitabı Komitesi

Prof. Dr. Ömer Kürkçüoğlu
Prof. Dr. Melek Fırat
Prof. Dr. Çağrı Erhan
Prof. Dr. Erel Tellal
Yrd. Doç. Dr. Gökhan Erdem
Dr. Ersin Embel
Arş. Gör. Özge Özkoç
Arş. Gör. Ahmet Akçam

ISBN: 978-605-136-082-9

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ
İncitaşı Sokak No:10 06510 Beşevler / ANKARA Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 21/06/2013

İÇİNDEKİLER

<i>A.Haluk Ülman'ın Özgeçmişi</i>	1
<i>Takdim</i>	
Yalçın KARATEPE	3
<i>Hocam A. Haluk Ülman</i>	
Ömer KÜRKCÜOĞLU	5
<i>Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dünyasında 'Bilginler'</i>	
Ömer Önder ARI	7
<i>Siyasi Tarih ve Mekan</i>	
Sezgi DURGUN	11
<i>Sivil Toplum Örgütleri, Amerikan Yardım Ajansı ve Amerikan Dış Politikası: Bolivya Örneği</i>	
Hasan KÖNİ	27
<i>II. Abdülhamid'in Son Mabeyn Başkatibi Ali Cevad Bey'in Avusturya İmparatoru ve Hariciye Nazırı ile Yaptığı Mülakat Hakkındaki Raporu</i>	
Mustafa OĞUZ	35
<i>Rusya'nın Osmanlı Toprakları Üzerindeki Ortodoksluk Politikası</i>	
İhsan SATIŞ	55
<i>1878 Berlin Kongresi ve Sonuçları Üzerine Yeni Bir Okuma</i>	
Gül TOKAY	75
<i>Sevr Antlaşması Konusunda Değişik Görüşler</i>	
Sina AKŞİN	91
<i>Soğuk Savaş Sonrası Yeni Jeopolitik Dengeler: 1990'lı Yıllarda Türk- Amerikan İlişkileri</i>	
Ayşe Ömür ATMACA	99

<i>İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yahudilerin Türkiye'ye Kabulü Meselesi</i> Çağrı ERHAN.....	125
<i>Uluslararası İşbirliği Kurumu Olarak A(E)T/ AB-Türkiye İlişkisi ve Hukuki Güvence(siz)lik Mi?</i> Harun GÜMRÜKÇÜ	151
<i>Kıbrıs'ta Yer altı Savaşları ve Yunanistan Destekli EOKA Karşısında Türk Mukavemet Teşkilatı'na Kesitsel Bir Bakış</i> Ulvi KESER.....	163
<i>Soğuk Savaş Döneminde Türkiye ve ABD Arasındaki Sorunlu Alanlar</i> Gökhan ÖZKAN.....	191
<i>Siyasi Tarih Açısından Lozan Konferansı Günlerinde Hüseyin Rauf Bey ile İsmet Paşa Arasındaki Yazışmalardan Bir Kesit (1922-1923)</i> Bilal N. ŞİMŞİR	213

PROF. DR. A. HALUK ÜLMAN

1931 yılında Üsküdar'da doğdu. Babası asker olduğu için ilkokulu çeşitli illerde okudu. Orta öğrenimini de yaptığı Galatasaray Lisesi'ni 1951 yılında tamamladı. Aynı yıl Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni burslu olarak kazandı ve 1955 yılında SBF Siyasi Şube'den mezun oldu. Akademik kariyeri seçen Ülman, SBF Siyasi Tarih Kürsüsü'nde asistan olarak göreve başladı. 1961 yılında doktorasını verdi ve doktora sonrası çalışmalar yapmak üzere Rockefeller Vakfı'nın bursuyla ABD'ye gitti. Bir yıl New York'taki Columbia Üniversitesi'nde, bir yıl da California'daki Stanford Üniversitesi'nde araştırmalar yaptı. Ülman, ABD'de bulunduğu dönemde Doğan Avcıoğlu'nun çıkardığı Yön dergisinde "Türk Dış Politikasının Değişkenleri" konulu üç tane yazı yazdı. Sözkonusu yazılar Türkiye'de o güne kadar izlenen Batı'ya bağımlı politikalar üzerinde tartışma başlatan ilk eleştirel yazılar arasındadır.

Haluk Ülman bir Mülkiye hocası olan Prof. Turan Güneş'in teşvikiyle fakültedeki genç akademisyen arkadaşları Deniz Baykal, Besim Üstünel ve Ahmet Yücekök ile birlikte 1967 yılında CHP'ye üye oldu. Parti'ye üye olduktan kısa bir süre sonra önce Parti Meclisine, onun ardından da Merkez Yönetim Kurulu'na seçildi. 1967-1973 yılları arasında partinin yayın organı olan Ulus gazetesinin yöneticiliğini ve başyazarlığını yürüttü. 1973 yılında yapılan seçimler sonucunda İstanbul milletvekili olarak Parlamento'ya girdi. Yapılan tüm önerilere karşın bu seçimlerin ardından kurulan CHP-MSP koalisyon hükümetinin dışında kaldı, fakat Bülent Ecevit'in dış politika danışmanı olarak kabine dışından hizmetini sürdürdü. Bu sıfatla 1974 Kıbrıs harekâtının yürütülmesine ve harekât sırasında toplanan Cenevre konferanslarına katıldı, harekâttan sonra Avrupa başkentlerinde kamuoyu oluşturma çalışmaları yaptı. Kıbrıs harekâtından sonra, Ecevit'in yönetim anlayışına ayak uydurmakta güçlük çekti ve Ecevit'ten uzaklaşmaya başladı. 1979'daki CHP Kurultayı'nda kendisi için güven oylaması yaptıran Ecevit'e "hayır" oyu vererek yollarını ayırdı. 12 Eylül 1980'de Parlamento askerler tarafından dağıtıldıktan ve akabinde CHP kapatıldıktan sonra, bu iki anti-demokratik uygulamaya tepki göstererek politikadan ayrıldı.

Politikadan ayrıldıktan sonra İstanbul'a taşınan Ülman, sonradan Marmara Üniversitesi'ne dönüşen İstanbul Yüksek Ticaret Akademisi'nde Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler dersleri vermeye başladı. Akademi Marmara Üniversitesi'ne dönüşünce, bu üniversitenin İngilizce eğitime başlayan İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü kurdu. Bir yandan bölüm başkanlığı

yaparken öte yandan Hürriyet gazetesinde dış politika yazıları yazdı. Bölüm başkanlığını CHP'nin yeniden açıldığı 1992 yılına kadar sürdüren Ülman, partinin yeniden açılması üzerine üniversiteden ayrıldı ve CHP-SHP birleşmesine kadar CHP İstanbul İl Başkanlığı görevini yürüttü. Bu birleşmeye karşı olduğu için parti yönetimiyle görüş ayrılığına düştü ve 1995 yılında il başkanlığı görevinden ayrıldı. Daha sonra, Yeditepe Üniversitesi'nin kurucusu Bedrettin Dalan'ın ısrarlarına dayanamayarak yeniden akademik yaşama döndü. Bu üniversitenin İletişim Fakültesi'nin kurucu dekanlığını yaptı. Bir süre sonra İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin başına geçti. Bu arada Dünya gazetesinde bir süre dış politika yazıları yazdı.

Uzmanlık alanı Siyasi Tarih ve Uluslararası İlişkiler olan Halûk Ülman, bu alanlarda çok sayıda önemli kitap ve makale yazmıştır.

Önemli Eserleri

Türk-Amerikan Münasebetleri, 1939-1947, Ankara, Sevinç Matbaası, 1961.

1860 Lübnan Bunalımı: Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1963.

Başlangıcından Günümüze Kadar: Milletlerarası İşbirliği, Ankara, Başbakanlık Devlet Matbaası, 1965.

1860-1861 Suriye Buhranı: Osmanlı Diplomasisinden Bir Örnek Olay, Ankara, AÜSBF Dış Münasebetler Enstitüsü Yayınları, 1966.

Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş, Ankara, AÜSBF Yayınları, 1972.

TAKDİM

Prof. Dr. Haluk Ülman sadece Fakültemiz Siyasi Tarih Kürsüsü'nün duayen hocalarından olan biri değil, aynı zamanda ülkemiz Siyasi Tarih ve Uluslararası İlişkiler alanlarının da en önemli isimlerinden biridir. 1955 yılında Fakültemizin Siyasi Şube'sinden mezun olduktan sonra, Siyasi Tarih Kürsüsü'ne asistan olarak giren Ülman Hocamız 1973 yılına kadar görev yapmıştır. Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmel ve Prof. Dr. Fahir Armaoğlu Hocalarımızla beraber Siyasi Tarih Kürsüsü'nün temel taşlarından biri olarak yıllarca okulumuza büyük katkılar sağlamıştır.

Görev yaptığı süre içinde binlerce öğrenci yetiştiren, rahmetli Prof. Dr. Oral Sander ve Prof. Dr. Ömer Kürkçüoğlu gibi daha sonraki süreçte Siyasi Tarih alanının ülkemizdeki en önemli isimleri olacak genç akademisyenlerin yetişmesinde büyük emek veren Prof. Dr. Haluk Ülman, Türkiye düşünce dünyasına da çok önemli katkılar yapmıştır. Özellikle, 1960'ların ortalarından itibaren Türk Dış Politikası'yla ilgili yazdığı makaleler ve köşe yazıları gerek entelektüel dünyada, gerekse kamuoyunda dış politika konularının tartışmaya açılmasında çok etkili olmuştur. Türkiye'nin "Batı bağlantısı"ni sorgulayan yazıları, dış politikanın yeniden şekillendirildiği dönemde yol gösterici nitelikte olmuştur.

Siyasi Tarih disiplininin Türkiye'de daha analitik bir çerçeveye oturtulmasında çok önemli bir yeri olan Hocamız, dış politikanın iç politika ve etkenlerle ilişkileri bağlamında ele alınması gerekliliğini sonraki akademisyen kuşaklarına benimsetmiştir. Akademik alandaki bu katkısının yanı sıra, genç akademisyenlerle kurduğu sıcak ve babacan ilişkiler akademisyenlerin şevkinin ve azminin artmasını da sağlamıştır.

1960'ların sonlarından itibaren aktif politikaya olan ilgisi artan Hocamız, Cumhuriyet Halk Partisi genel başkanı olan rahmetli Bülent Ecevit'in yakın çalışma ekibi içinde yer almıştır. Prof. Dr. Haluk Ülman 1973 Genel Seçimleri'nde İstanbul milletvekili olarak Parlamento'ya girmiştir. Fakültemiz açısından büyük bir kayıp fakat ülkemiz açısından büyük bir kazanç olan bu gelişme sonrasında, Hocamız başta 1974 Kıbrıs Harekâtı ve sonrasındaki diplomatik süreç olmak üzere, dış politika konularındakiengin bilgisiyle ülkemiz dış politikasının şekillenmesinde çok önemli katkılar yapmıştır.

12 Eylül sonrasında İstanbul'da yaşamayı tercih etmesi nedeniyle okulumuza dönmeyen hocamız, buna rağmen Mülkiye ile bağlarını hiçbir

zaman kesmemiş, Mülkiye'nin ve Mülkiyelilik ruhunun en önemli savunucularından biri olarak akademik ve siyasi faaliyetlerini sürdürmüştür.

Elinizde tuttuğunuz kitap Mülkiye'nin muhterem Hocamıza olan şükran borcunun çok küçük de olsa bir ifadesidir.

Bu eserin ortaya çıkmasında emeği geçen, başta Prof. Dr. Ömer Kürkçüoğlu olmak üzere, Siyasi Tarih Anabilim Dalı öğretim üyelerimize ve makaleleriyle bu esere katkı sağlayan araştırmacılara Fakültem ve Mülkiye Camiası adına en içten şükranlarımı sunarım.

Prof. Dr. Yalçın KARATEPE

Dekan

HOCAM A. HALUK ÜLMAN

1967 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesi Diploması ve Dış Münasebetler Şubesi (Uluslararası İlişkiler Bölümü) III. Sınıf'taki Siyasi Tarih dersinde Prof. Dr. A. Haluk Ülman'ın – o tarihte Doçent'ti – öğrencisi oldum. Önceki yıllarda aynı dersin Hocaları olan Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer ve Prof. Dr. Fahir H. Armaoğlu'nun da öğrencisi olmuştum. Prof. Ülman'ın diğer değerli Siyasi Tarih Hocalarımız'dan farkı, olayların tarihlerine biraz daha az değinip, özellikle iç boyutlara dayalı yorumlara ağırlık vermesiydi. Bu da bizim için hayli değişik ve ilgi çekiciydi. Ayrıca, Prof. Esmer Hocamız bizlerden yaklaşık 50 yıl, Prof. Armaoğlu Hocamız da 22 yıl kadar büyükken, Ülman Hocamız'la aramızdaki 14 yıl kendisini adeta “Ağabey” gibi hissetmemizi mümkün kılıyordu. Gayet rahat, sevimli ve babacan davranışları ve şakalarıyla kendisini bize çok sevdirmişti.

Siyasi Tarih Kürsüsü'nde (Anabilim Dalı'nda) Asistan (Araştırma Görevlisi) olduktan sonra kendisini daha yakından tanıma şansına eriştim. O yıllarda Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde yeni bir ders olarak verilmeye başlayan Türk Dış Politikası'nın gelişiminde de Prof. Ülman'ın çok büyük katkısı olmuştur. Prof. Ülman, Siyasi Tarih'çiliğinin yanısıra, Uluslararası Politika alanına da yakınlığıyla Türk Dış Politikası'nda hem olay ve yorum hem de kuram boyutlarıyla yaklaşımın yerleştirilmesinde öncü bir role sahiptir. Bu çerçevede, Prof. Dr. Mehmet Gönlübol ve Prof. Dr. Oral Sander'le birlikte yaptığı “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler” başlıklı çalışmaları büyük önem taşımaktadır.

1968 yılında SBF'deki Doktora Programı'nda Türk Dış Politikası dersini de Prof. Ülman'dan almak şansını yaşadım. 3 yıl sonra, 4. Sınıf'taki Türk Dış Politikası dersini ise Prof. Ülman bana devretti. Böylece, SBF'deki ilk dersim Türk Dış Politikası oldu. Haluk Ülman Hocam'dan öğrendiklerimi temel alarak ve O'nun yolunu izleyerek bu dersi vermeye vargücümle gayret ettim.

Öte yandan, Profesör Ülman, Osmanlı dönemindeki Lübnan üzerine yaptığı incelemeyle Orta Doğu'ya yönelmişti. Çalışma alanım olarak Orta Doğu'yu seçerken bir anlamda bölge uzmanlığımı da kendisinden devralmış oldum.

O yıllarda Ankara Hukuk Fakültesi'nde Asistan olan Uğur Mumcu, bir gün SBF girişinde bana şunları demişti: “Çok şanslısın. Prof. Esmer ve Prof. Armaoğlu'ndan olgusal bilgileri, Prof. Ülman'dan da yorum yapmayı öğrenebilmek imkânına sahipsin.”

Akademik hayatım boyunca bu yolda yürümeye çalıştım. Bu nedenle, Hocalarıma minnet ve şükran borçluyum.

Haluk Ağabey, 1973 seçimlerinde Parlamento'ya girdi. Fakülte'den ayrılması Mülkiye için elbette kayıptı; Türkiye içinse büyük kazançtı. Prof. Ülman, Mülkiye'de başlatıcısı olduğu Türk Dış Politikası konularının bu defa oluşumunda -özellikle Kıbrıs sorununda- çok önemli rol oynadı. Siyasi Tarih'in yazımında olduğu gibi, yapımında (oluşumunda) da çok büyük katkılarda bulundu.

12 Eylül 1980'den sonra SBF'ye dönmesini çok istedik. Ancak, kendisi memleketi olan İstanbul'a yerleşmek kararındaydı. Gerçekten de, İstanbul'da üniversite hayatına akademik ve idari görevleriyle çok değerli katkılarda bulunmaya devam etti.

Haluk Ağabey, ondan sonraki yıllarda da SBF'deki birçok bilimsel toplantımıza bizi kırmayıp katılmıştır; bizi yalnız bırakmamıştır.

Siyasi Tarih Anabilim Dalı olarak, kendisine şükran duygularımızın nişanesi niteliğinde bir Armağan çıkarmayı yıllardır düşünüyorduk. Bu konuda desteklerinden dolayı Dekanımız Prof. Dr. Yalçın Karatepe'ye, gerekli hazırlığı yapan ve Armağan'ın Editörlüğü'nü de üstlenen Yrd. Doç. Dr. Gökhan Erdem'e, Anabilim Dalımız'ın diğer değerli öğretim elemanlarına ve Armağan'a katkıda bulunan sayın yazarlara şükranlarımızı sunarım.

Prof. Dr. Ömer Kürkçüoğlu
Siyasi Tarih ABD Başkanı

SIYASET BİLİMİ ve ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DÜNYASINDA ‘BİLGİNLER’

Prof. Dr. Ömer Önder Arı

Değerli öğretim üyesi Prof. Dr. Haluk Ülman politikaya atıldığı sosyo-politik hizmet dönemini bir yana koyarsak, Ankara Üniversitesi bünyesinde bizler için ideal kurum niteliğini bugüne kadar sürdürmüş Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde asistan ve doçent düzeyinde öncü-yenilikçi-yaratıcı ‘öğretim üyesi’ olarak Cumhuriyetimizin beşinci kuşağı bizlere, “bilimselliğin, kritik düşünce ve araştırmacılığın” ustalığını öğreten “Bilim” Adamıdır.

TBMM’de Türkiye’deki seçmenlerin her sınıftan ve meslek grubundan gelen üyelerini, İstanbul CHP milletvekili olarak hoşgörü, nezaket ve titizlikle temsil etmiştir. “Sosyal Demokrat” akımın, ülkemizdeki 1961 Anayasası çerçevesinde (1973-1980 zaman dilimindeki) “Ecevit ve Mavi Gömlekliler” anlayışıyla, çalışanların sosyo-ekonomik haklarına “evrensel” emekçi sınıfın değerlerini taşımıştır. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Çalışma Ekonomisi Bölümündeki İş Hukuku Hocamız Sayın Prof. Dr. Metin Kutal misali, onun ILO toplantılarında yaptığı katkıların benzerini, BM ve diğer uluslararası örgütlerde tartışılan Türk tezlerini bizlere yorumlayan ve TBMM’de Türk Kamuoyuna açıklayan kişidir.

Sayın Ülman Hoca KKTC ile ilgili stratejik çözüm görüşlerini, zamanın Dışişleri Bakanı Prof. Dr. Turan Güneş gibi “rasyonel” öneriler halinde ileri süren ve Sayın Prof. Dr. Mümtaz Soysal ile Prof. Dr. Türkkaya Ataöv paralelinde “izleme-etkileme” azmini uluslararası örgütlerin gündem ve faaliyetlerinde “Devletlerarası Hukuk” çerçevesinde bilimsel yaklaşımla dile getirmiştir. Prof. Ülman, bu tür çok yönlü objektif analizlerini günümüze kadar ısrarla sürdüren, sosyal sorumluluğu yüksek, ideal dünyamızdaki hocamızdır. Çağdaş siyasal akımları, “ulusal çıkar” açısından politik ilişkilerimizde yabancı ülkelere karşı simülasyon-modeli biçiminde “evrensel strateji” olarak nasıl uygulayacağımızı örnekleriyle analiz eden ve evrensel bilgi kaynaklarını bu konularda sürekli izlememiz gerektiğini hatırlatan atılımcı öğretim üyemizdir. İletişim alanında “kamuoyu ilişkileri” aşamasında ise hizmetleri öncü nitelik taşır. Milliyet gazetesinde zamanın Ali Gevgilili yönetimindeki “Düşünürlerin Düşüncesi” sayfasında yapılan

haftalık “uluslararası siyasal icmal” tartışmaları sırasında aynı gruplarda tartışmalara katılma şansını müteveffa Anayasa Hukuku Hocası Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya ve Haluk Hocamızın geldiği oturumlarda elde etmiş, –o zamanın- İstanbul Üniversitesi Siyaset Bilimi Doçenti olarak bu anıları yazma fırsatı yaratan Siyasal Bilgiler Ekibine şükranlarım sonsuzdur.

1980’de darbe ile oluşan ortamda politikayı bırakan Prof. Dr. Ülman 1981’den 1995’e kadar İstanbul kentini tercih ederek Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü’nün “kurucu” başkanlığını yürütmüştür. Daha sonra Yeditepe Üniversitesi öğretim kadrosuna kuruluşundan beri katkılarda bulunan Marmara ve İstanbul Üniversitesi emekli profesörler ekibine Sayın “gözde yönetici sürekli Rektör” Prof. Dr. Ahmet Serpil Hoca’nın davetiyle katılmıştır. Yeditepe Üniversitesi seçkin öğretim üyesi kadrosunda İktisat Teorisi üstadı Sayın Prof. Dr. Vural Savaş Hoca ve Sayın Prof. Dr. Suat Anar Hocamızla beraber Dekan olarak nispeten politikadan biraz uzak, sakin bir yaşamı bugünlerde tercih etmekte olduğu izlenimi vermiştir. Oysa eminim ki, bugün aktif olarak “Akil Adamlar” (Ombudsman) kurumuna en büyük katkıda bulunma ölçütleri olan “liyakat-tevazu-bilimsellik” değerlerine fazlasıyla sahip olması nedeniyle, Prof. Dr. Haluk Ülman Hocamız vazgeçilmez adayımızdır. Doğaldır ki, “Türkiye uygulama tecrübesi” de bulunan “siyasal kadro” yöneticiliği ayrı bir önem taşımaktadır. Bence Sayın Vural Savaş ve Suat Anar Hoca da aynı değerleri paylaşan, verdikleri öğretim ve yönetim hizmetleriyle de “Ombudsman Kurumu” için benzer nitelikleriyle potansiyel adayların başında gelmektedir. Derin saygı beslediğim sevgili dostlarım ve saygın akademisyenler ortamında, YÖK adlı özellikle Vakıf ve yeni kurulan MYO ve üniversitelere 73 yaş sınırı önyargısını getiren kurumun çevresindekilerden biri olarak derin bir huzur duymaktayım. İşsiz kalmak ne gam! Emekli maaşı yetmiyor mu hocam? sorusunun muhatabı olarak bu sınıra gelme acısı çekenler anlar. Özellikle de İstanbul, Ankara, İzmir ve Antalya’da yaşayanlar.

Prof. Dr. Haluk Ülman, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler alanlarında öncü çalışmalar yapmış, farklı dönemlerde Türk Dış Politikası’na, Türk-Amerikan İlişkilerine, Kıbrıs Sorununa ışık tutan çok sayıda makalesi ve kitaplarıyla bizlere “eleştirel düşünceyi” benimsetmiş öğretim üyesidir. Bu arada bilimsel araştırma yöntemleriyle, nedenselliği ve olaylar arasındaki korelasyonları titizlikle gözönüne almamızı öğretmiştir. Sayın Haluk Ülman Hocamızın KKTC konusundaki fikirleri, genelde Kıbrıs hakkındaki önerileri Prof. Dr. Erol Manisalı’nın yıllar önceki Gazi Magosa’daki ‘Maraş’ bölgesinin serbest bölge olarak evrensel turizm dünyasına açılması konusundaki orijinal “Ekonomik Model” gibi ortak örneklerin, Kıbrıs’taki Türklerle Rumların ortak bir “kararlaştırma süreci”

sonunda gerçekleştirilmesinin en rasyonel davranış olacağını açıklayan çözüm alternatifleri olmuştur.

Prof. Dr. Ülman, Rumların üniter bir devlet kurmalarını eleştirmiş, onun yerine “iki egemen ve eşit devletten oluşan bir konfederasyon” önermiştir. Nitekim 17.02.2004 tarihindeki yazısında ancak “Türklerin Eşit Ortaklığına Dayalı” ve Türklerin de “Kurucu” olarak katılacağı “Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti” kurulabilirse uzun dönemli barış sağlanabileceğini, aksi takdirde adadaki bölünmüşlüğün perçinleneceğini açıklamıştır. Eğer Rumlar “anlaşamamayı” kafalarına koymuşlarsa, bizim yapabileceğimiz fazla bir şey yoktur. Eğer onların uyuşmazlığı yüzünden bir anlaşma olmazsa, artık başta bizim bazı kaleşörler olmak üzere, kimsenin Sayın Denktaş'ı kınamaya hakkı olamaz; Rumlar da 'Ada'yı' kendi elleriyle böldükleriyle kalırlar ve bunun tüm sonuçlarına katlanırlar.

Prof. Dr. Haluk Ülman aynı zamanda Türk Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bilim Dalının Türkiye’de “bilimsel” nitelikte bir Disiplin olarak gelişmesine çok yönlü katkılarda bulunmuştur. Hocamız, hem Sayın Prof. Dr. Nermin Abadan, Prof. Dr. Bülent Daver, Prof. Dr. İlhan Arsel, Prof. Dr. Muammer Aksoy gibi Ankara Siyasal Bilgiler ve Hukuk Hocaları ekolünü; hem de Prof. Dr. Feridun Ergin, Prof. Dr. Esat Çam, Prof. Dr. Yüksel Ülken gibi 1960'ların -ikinci kuşak- değerli İstanbul ekolünü temsil eden ve Üniversitelerimizin gelişmesine, “otonom” kurumlar niteliğinde “özgür ortamlar” haline gelmesine hizmet eden ve “bilim dünyasına” kendilerini adanmış akademisyenlerdendir. Atatürk İlkelerine saygıyı önde tutan, hukukun üstünlüğünü ve gerçek katılımcı demokratik modeli savunmuş Sayın Meslektaş ve Hocalarımızın önünde saygıyla eğilirim.

SİYASİ TARİH VE MEKÂN

Dr. Sezgi Durgun, Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Giriş

İmparatorluk çağından milliyetçilikler çağına geçerken, Siyasi Tarih ve Siyasi Coğrafya birbirine paralel olarak değişmiştir. Tarih ve coğrafya üzerinde kurulan siyasi hâkimiyet, sınır kavramı ile tarif edilmeye başlanmıştır. İmparatorluk çağında hükümdar meşruiyetini kadim gelenekten alıyordu ve ruhaniyetin yeryüzündeki temsilcisiydi; modern dünyada ise meşruiyet dünyevi ölçütlere (siyasi sınır, fiziki ve beşeri coğrafya) devredilmiştir. Dolayısıyla ulus-devlet ile birlikte tarih yazımında yeni bir süreç başlamıştır. Bu süreçte Siyasi Tarih Coğrafya disiplini ile kaynaşmış, yeni kavramlar yüzeye çıkmıştır: Beşeri Coğrafya, Sınır, Etnik Köken, Öteki, Ulusal Kimlik.

Siyasi Tarih ve mekân ilişkisini en iyi gözlemleyebileceğimiz dönemlerden biri ulus-devletler ve ulusçuluklar çağıdır. Ulus-devlet, beşeri ve fiziki coğrafya üzerinde egemenlik kurma çabası içine girmiş, Benedict Anderson'un vurguladığı gibi belirli siyasi sınırlar dâhilinde, türdeş olduğu varsayılan “hayali cemaat”ler inşa edilmiştir. Bu süreci “coğrafyanın kimliklendirilmesi” olarak da okuyabiliriz. “Coğrafyanın kimliklendirilmesi” beşeri coğrafyanın belirli bir tarihsel kimlik kurgusu üzerinden, devletin iskân ve toponomi siyaseti ile homojenleştirme, asimilasyon /dissimilasyon uygulamasıdır.

Ulusçuluk çağında meşruiyet ile devlet ilişkisi üzerine en temel ayrımları yapmış olan Max Weber'in tanımladığı gibi¹, “Devlet belirli sınırlar içinde meşru şiddet tekeli elinde tutan aygıt” olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Burada Weber'in “meşruiyet ve sınır” ilişkisine yaptığı vurguyu kaçırmamak gerek. Çünkü ulus-devletin coğrafya anlayışı, “sınır, iç-dış mekân, yer, toprak” gibi kavramlar resmi tarihin merceğinden

¹ Max Weber, *Economy and Society*, (eds.) Günther Ross ve Claus Wittich, Berkeley, University of California Press, 1978.

geçerek “vatan, memleket, yurt, anavatan” gibi kavramlara tercüme edilmiştir. Özellikle ulusçuluk ideolojisi zaman ve mekân boyutunun kitlesel anlamda kurgulanabilir/hayal edilebilir olmasından çok faydalanmıştır.

Bu yazıda özellikle “Siyasi Tarih ve mekan” ilişkisine eğilmemizin nedeni, mekansallığın tarih yazımında etkili olduğu savıdır; modernist literatür mekana Siyasi Tarih yazımında pasif ve ikincil bir rol atfetse de, aslında mekanın nasıl ve hangi yaklaşımla kurulduğuna bakmak bize Siyasi Tarih’in dinamikleri hakkında önemli ipuçları vermektedir, çünkü çoğu ulusçuluk örneklerinde coğrafyanın tarihi değil “coğrafyaya tarih” yazılmıştır.

Ernest Gellner’in ulus tanımından yola çıkarsak kültürel sınırlarla siyasal sınırların örtüşme halinin ulusçuluğun ideali olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu tanımda karşımıza çıkan örtüşme, resmi tarih tezi ile resmi coğrafya tezlerinin kaynaştırılmasından doğmaktadır. Beşeri coğrafya ekolü, 17. yy.’dan itibaren Herder’in açtığı coğrafya ve kültür bağından güç almış, 1800’lerin ortalarında ulusçuluk çağında ideolojik zemine oturtulmuştur. Herder’den aldıkları ilhamla Wilhelm von Humboldt, Carl Ritter, Friedrich Ratzel, Jules Michelet ve Vial de la Blache gibi coğrafyacılar ulus kültü ve devlet geleneğinin coğrafi zemin ve özelliklerle nasıl etkileştiğini tarif etmeye çalışmışlar ulusal coğrafya tezleri üretmişlerdir.

Türk ulusçuluğunun Siyasi Tarih ve mekân bağının nasıl kurulduğuna bakarsak, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçerken önemli toprak kayıpları ve travmatik kimlik dönüşümleri yaşanmış olduğunu görürüz; ulus inşasında rol alan seçkinlerin bu dönüşüm ile baş etmek için bulduğu yollarından biri, elde kalan toprağa yeni bir tarih yazmak veya mekanı başka bir bakışla okumaktır. Osmanlı’nın çözülmesiyle yaşanan yenilgi ve teslimiyeti zafere dönüştüren Cumhuriyet seçkinleri elde kalan toprağa “mümkün durumların en iyisi” olarak bakmaya çalışmıştır:

Viyana önünden beri iki buçuk asırdır kırpıla kırpıla gene elimizde kurtarılacak bir vatan kaldı. Büyüklük başka, irilik başka; biri haritada, biri içte; kırılan iriliğimizdi, kurtulan ruhumuzdur. Son vatani kurtulanla kurtardık. Şimdi iri değil büyüğüz[...] İki buçuk asır, gelen istilaya, iriliği parça parça bir yem gibi vermiştik. İstilanın devri harita ile doydu. İyi ki çok genişmişiz.²

Yukarıda sözlerine yer verdiğimiz İ. Habib Sevük (1892–1954) Cumhuriyet aydınlarından, Milli Mücadele’den sonra elde kalan toprakları bir “arınmanın” ürünü olarak görmüştür. Zaferle sonuçlanan

² İsmail Habib Sevük, *Tuna’dan Batı’ya*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1944, s.70; aktaran Tanıl Bora, “Milliyetçiliğin Vatani”, *Birikim*, İstanbul, Sayı 213, Ocak 2007, s. 31.

mücadelenin sonucunu “vatanı fazlalıkların yontulmasıyla bir elmas gibi ortaya çıkması” şeklinde kutsamıştır. İnşa dönemi ulusçuluğunda daralan topraklar, Misak-ı Milli, Kurtuluş Savaşı ve Lozan Antlaşması sonucunda belirlenen yeni sınırlar, “coğrafi bir zafer olarak cumhuriyet” teması ile yüceltilmiştir.

Cumhuriyet’in kuruluşunda üretilen resmi tarih yaklaşımı da Osmanlı’dan bakiye kalan topraklara, özellikle de Anadolu’ya odaklanmış, burada köklenmek üzere geçmişe dönük zamansal-mekânsal tezler üretmiştir. 1930’larda Kemalist ulusçuluğun tarihsel-coğrafi kimlik inşasının en belirgin örneği, 1932’de Birinci Tarih Kongresinde kabul edilen Türk Tarih Tezi (TTT) dir. TTT, Cumhuriyet kuşaklarına, ulusu dünya kültür ve medeniyet dairesinde konumlandırmaları için bir dizi anahtar vermiştir. Ama barındırdığı fantastik öğeler ile Anadolu coğrafyasına yazılmış “tarih dışı” bir kurguya dönüşmüştür. TTT, bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti için hem Osmanlı’nın zamanından ve mekânından kopuşu, hem de (ulusu ırk-dil temelinde tanımlayan) laik kimliği simgeler. Bu bağlamda ulus hayal edilirken, sınırları daralan bir siyasi coğrafyanın üzerine oturtulmuştur. Bu bakımlardan TTT, Siyasi Tarih ve mekân tartışması için iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Coğrafya ve Sosyal Mekân

Coğrafya verili bir koşullar kümesi sunsa da, “mekân” verili bir olgu değildir; mekân yapay inşa edilen, üretilen, kurgulanan, açılan bir şeydir. Mekân insan yapısıdır, dünyevi ilişkilerle kurulur. Bu sebeple mekânın zamanla ve beşeriyetle bir bağı vardır. Coğrafi bellek inşası otantiklik, otoktonluk, yerlilik gibi kategoriler de bu bağ üzerine oturur. Sosyal mekân, iktidar ve coğrafya ilişkisini anlatan bir kategoridir. Hem fiziksel, hem de zihinsel anlamda iktidar tarafından üretilen gerçekliklere denk gelmektedir. Henri Lefebvre’in³ ifade ettiği gibi, mekân geometrik olarak açılan ve sürekli yeniden tanımlanan bir boyuta sahiptir. Söylemsel mekân (*Discursive space*⁴), coğrafi doku için bir semantik evren yaratır. Söylemsel mekân kavramı farklı ülkeler üzerine yapılan araştırmalarda coğrafyanın romantize edildiği “söylemsel peyzaj” olarak da karşımıza çıkmaktadır.⁵

³ Henri Lefebvre, *La production de l'espace*, Paris, Anthropos, 1974; İngilizce edisyonu için Bkz. *The Production of Space*, çev. D.Nicholson Smith, Oxford, Blackwell, 1991, s.1. Ayrıca Bkz. S. Elden, *Understanding Henri Lefebvre: Theory and the Possible*, London, Continuum, 2004.

⁴ Joost Jongerden, “Crafting Space Making People: The Spatial Design of Nation in Modern Turkey”, *European Journal of Turkish Studies*, (online) 10, 2009. (erişim tarihi 3.03.2010)

⁵ Jouni Häkli, “Cultures of Demarcation: Territory and National Identity in Finland”, *Nested Identities*, (eds.) G. H. Herb and D.H. Kaplan, Landham, Rowman and Littlefield, 1999, s. 123–149.

Bu nedenle tek bir ulusçuluktan değil de, farklı coğrafyalarda farklı resmi tarih inşa süreçlerinden söz etmek daha doğru. Mekânda yerellik ve otoktonluk iddiası çoğunlukla şu soru ile gelmektedir: Burada önce kim vardı? Ulus devlet mantığı, coğrafi egemenliği zamansal hiyerarşi ile ölçerek kendi halkının varlığını mümkün olduğunca geriye götürüp sosyal mekân üzerinde hak iddia etmek istemiştir; Siyasi Tarih'i bu ölçüye göre yazmaya çalışıp zaman zaman kurgusallığın sınırlarını da zorlamıştır.

Mekân ve Siyasi Tarih etkileşimi çok uzun bir tartışma konusudur. Bu tartışma özellikle belirlenimcilik (determinizm) ve olasılıkçılık (*possibilism*) arasındadır. Belirlenimcilik başrolü “coğrafya”ya verirken olasılıkçılık başrolü, olanak ve koşulların ustası olarak, dönüştürücü ve dönüşen aktör olarak “beşeriyet”e verir. Ulusçuluğu inceleyen literatür genelde bu etkileşimi bellek ve tarih üzerinden okumayı tercih etmiş mekan ve coğrafya pasif bir sahne gibi görülmüş, mekana dair araştırmalar ikinci plana atılmıştır. Ulusçuluk literatüründe Benedict Anderson'un “hayali cemaatler” argümanı çok açıklayıcı bir argüman olarak kabul edilmiş ve milliyetçiliklerin kurgusallığını anlamak için ikna edici bir paradigma kurmuştur. Fakat burada, özellikle ulusal coğrafya söz konusu olduğunda sadece mekânın hayal edildiğini söylemek yeterli değildir. Nasıl hayal edildiğini ve bu hayale nasıl tepkiler verildiğini de görmeye çalışmak önemlidir. Bu nedenle Anthony Smith'in etnosembolist yaklaşımına ihtiyacımız var, başka deyişle “ulusun altın çağı nasıl hayal edildi?, hangi semboller üzerinden halkta rezonans yarattı?” gibi tartışmaları ancak Smith'in açtığı yoldan giderek yapabiliriz.⁶

Burada tartışmanın ana hattı şudur: Smith etnosembolist argümanı öne sürerken inşacı yaklaşımın aksine ulusun belirli bir kadim kökeninin (*ethnie*) var olduğunu düşünüyor ve ulus kavramının bu zemin üzerine bina edildiğine inanıyor ve hatta bu zemine tarihsel gerçeklik atfediyor. Smith, bu tarihsel gerçeklik varsayımı yüzünden inşacı yaklaşım tarafından eleştirilmektedir ve bu eleştirilerin oldukça haklı yönleri vardır. Ama Smith'in dikkatimizi çektiği önemli bir nokta vardır: Siyasi Tarih bir zemin üzerine bina edilirken siyasetçiler geçmişten gelen ortak belleği, kökensele anlatının sembollerini kullanırlar ve halkta belirli bir rezonans yakalarlar; ortak belleği canlı tutan etnik zemin (*ethnoscape*) bu şekilde oluşur. İşte bu yüzden ulusçuluk kitleleşir ve sadece bir “elit manipülasyonu” ve “seçkinlerin icadı” olmaktan çıkar. Bu süreci görebilmek önemlidir; evet elitler tepeden inme bir aidiyet ve köken anlatısı dayatır ama bunu kabul etmekle şu soruyu açıklamış olmayız: Peki neden insanlar ulusal kimliği

⁶ Bu konuda daha detaylı bir tartışma için Bkz. Sezgi Durgun, *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

kitlesel olarak kuşanırlar, uğruna ölünecek bir değer olarak taşınırlar? Sadece iktidar ilişkisi olarak bakmak yeterli mi? Smith buralarda bize yeni pencereler açar. Ama yine de, Smith'e şu sorulabilir: Ethnie'ye tarihsel bir gerçeklik atfetsek de, ortak bir bellek varsaysak da o bellek fosilleşmiş midir? Asırlar boyu hiç değişmez mi? Semboller dönüşmez mi? Buradan da elbette yeni tartışmalar doğmaktadır.

Etnik zemin (*ethnoscape*) Smith'in argümanında kitleleri harekete geçirmek için kullanılan ortak bir sembol havuzuna kaynaklık eder. Smith'e göre bu sembollerin tarihsel bir gerçekliği vardır ve kitle ruhu bu yüzden ulusal kimlikle beraber ortak bir titreşim yakalayabilir. Türkiye'deki ulus inşa döneminde buna benzer bir sembol havuzu olsa da, bu havuzdaki semboller "mazi"den yontulmamıştır. Osmanlı geçmişinin üzerinden atlayarak, tarihdışı bir noktaya kaçılmıştır. Bu nedenle önce bu havuzun ve sembollerin gerçekliğinin inşa edilmesi gerekmiştir (Tarih Tezi, Antropolojik Teoriler, Güneş Dil Teorisi). Bu yüzden Türkiye'deki ulus inşa örneğini anlamak için Smith'in argümanını kullanırken baş aşağı çevirerek ve "inşa edilen etnik zemin" şeklinde kullanmak daha uygun olacaktır.

"Tarihdışı"na Kaçmak⁷: Coğrafyaya Tarih Yazmak

Türk milleti eski ve şerefli bir millettir. Zaten Orta Asya'nın Altay yaylasında yetiştiği için daha başlangıçta kartalların üstün niteliklerinin kazanmıştır, çok uzakları görür, hızlı uçuşu vardır. Ve bu nitelikleri kendinde barındıracak kadar güçlü bir ruhun sahibidir. [...] En çok ilgilendiğimiz husus onların Çin duvarını aşarak Çin uygarlığının yüreğine kadar sokulmaları, kuzeybatıya dönüp geniş İskandinavya alanına girmeleri değildir. Bizi en çok ilgilendiren husus ve grup tam Batı doğrultusunda Yakın Doğu'ya gelerek Sümer ve Hitit uygarlıkları ile Anadolu'nun tarihten öncesine ait öteki uygarlıkları kurlarıdır ve bunları kuranlardır.⁸

Osmanlı'nın son döneminde "Memalik-i Osmaniye", "Anasır-ı İslam" ve "Büyük-Küçük Türkçülük" tartışmaları yerini Anadolu topraklarındaki sınırlar dâhilinde Türk ulusunun nasıl tanımlanacağı sorusuna bırakmıştır.⁹ Resmi tarih söylemi Anadolu'ya sahip çıkmak için belirli bir Orta Asya

⁷ TTT ile ilgili tartışmaları yeniden gözden geçirmemi sağladığı için Sayın Prof. Dr. Günay Göksu Özdoğan'a, İstanbul Marmara Üniversitesi Araştırma ve Uygulama Merkezi'ndeki "İç Asya Tarihine Yaklaşımlar" adlı (10 Mart 2010) sunumu için, Türkolog Zeki Velidi Togan'ın kızı Prof. Dr. İsenbike Togan'a ve yorumları için Prof. Dr. Büşra Ersanlı'ya teşekkür ediyorum.

⁸ Mustafa Kemal Atatürk'ün 02.07.1932 tarihli demeci; aktaran Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-38)*, Ankara, Goloğlu Yayınları, 1974, s. 67-68.

⁹ Ergun Özbudun, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s.151-152.

köken anlatısı oluşturmuştur; bu anlatı mitik zeminde tanımlanmış ve Türk Tarih Tezi ile “bilimselleştiril”miştir. 1930'lardan beri siyasi otoritenin baskısıyla TTT'ye yöneltilen eleştiriler geri çekilmiş veya yumuşatılmıştır.¹⁰ Esas sorun yöntem sorununa indirgenmiştir. Mesele, sanki Türklerin Orta Asya'dan gelip gelmediğinin araştırılıp sorgulanması değil, bunun kanıtlanmasıdır.

Bütün bunların yanında TTT' nin ulusal mekan inşasında önemli yan etkileri olmuştur, bu etkileri şöyle analiz edebiliriz:

- Mevcut haliyle Türklerin kadim tarihinin siyasi ve kültürel olarak Anadolu olduğunu göstermek,
- Orta Asya bağlantısı ile Büyük Türkçülük (Turancılık gibi) refleksini mitik ve masalsi bir coğrafi anlatı içinde tutmak,
- Batı'nın “barbar Türk” imgesine karşı “medeni Türk” argümanı sunarken iç siyasette medeniyet vurgusunu vatandaşlık bilincine zerk etmek.

TTT, temelde olgulara değil olması gerekene odaklandığı için “Türklerin mekânı neresidir?” değil, “Neresi olmalı?” sorusundan hareket etmiştir. Ürettiği gerçekliğin meşruiyetini Batı'da ortaya çıkan dil ve ırk teorilerinin “bilimselliğinde” aramıştır. Kurulan üst-anlatı etnisite merkezli olmasıyla aslında toprağın tarihinden çok Türklerin tarihidir. Bu bakımdan “ulusu mekânsallaştırma” gibi bir özelliği olduğu söylenebilir. Ulusun mekânsallaşması sürecinde yapılan tarihsel uyarlamalar, başka deyişle “mekâna tarih yazma” çabası, Tarih Tezi'nin ana temalarında hissedilmektedir. Bu temalara kısaca göz atalım:

- Orta Asya'dan Anadolu'ya göç: Göç teması anavatan-vatan arasında gidilen yolu “tarih dışı bir koridor” şeklinde tasarlamıştır. Buna göre Türk kavmi yaşanan zamansal ve mekânsal dönüşümlere rağmen kendi özünü koruyarak, adeta Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan “koridordan” geçerek Anadolu'yu vatan tutmuştur.
- Ulusal kökenin Hititlere geri götürülmesi: Türklük Anadolu'daki mevcut otokton halkların varlığından daha eski bir zamana taşınmış, böylelikle Anadolu kadim vatan olarak sahiplenilmeye çalışılmıştır.
- Brakisefal ırkın Avrupa'ya medeniyet götürmesi: Batılı tarih

¹⁰ Örneğin 1932 yılında I. Türk Tarih Kongresi'ne katılan tıp doktoru Reşit Galip'in sunduğu “Orta Asya'da iç deniz olduğu ve bunun sonradan kurduğu” konusu hakkındaki tebliği Orta-Asya tarihçisi ve Türkolog Zeki Velidi Togan tarafından eleştirilince, Togan aleyhine bir kamuoyu oluşmuştur. Kendisine takınılan bu kötü tutum üzerine ülkeyi terk etme kararını vermiştir.

yazarları 15. yüzyıldan beridir, medeniyetin başlangıç yeri olarak Yunan medeniyetini göstermektedir. Batılı tarih anlatısında Türkler, Orta Asya'daki göçebe aşiretler olarak anlatılmakta, antropolojik yaklaşımlarla bir ırk aidiyetine (Sarı ırk, Beyaz ırk vb.) oturtulmaya çalışılmaktadır. Türklerin bu iddiaları çürütme isteğiyle kalmayıp dünya medeniyetine kaynaklık ettiğini iddia etmesi önemlidir. Avrupa'da Türkleri barbar olarak gösterenlere ırk teorilerini kullanarak aynı terminoloji içinden cevap verilmiştir. Ama bu niyetle çıkılan yolun sonunda, Türkler Avrupa medeniyetinin kurucusu konumuna yükseltilmiştir.¹¹

- Mekansal olarak yeni bir realite yaratma: mekânı ulusla özdeş adlandırarak etnik zemin oluşturma yoluyla bir tarihsizleştirme sürecine girilmiştir. Öte yandan coğrafi argümanların faydacı bir şekilde kullanılması sayesinde anavatan olgusunu vurgulanmış, ancak anavatan dışarıda kalan topluluklar üzerindeki *irredantist* iddialardan ayırt edilmiştir.

Diğer ulus-devlet örneklerinde görüldüğü gibi siyasi tarih yazımını yönlendiren seçkinler iç mekânı vatanlaştırmak için bir tarihsel-coğrafi kimlik tasavvur etmiştir. Bu kimliği tasavvur ederken olgulardan değil, normlardan hareket edildiğini belirtmiştir; peki bu normlar nedir? Kimlik tasavvurunu şekillendiren normlar Asyatik kimlikten “kök” alsa da aslında modernleşme, Batılılaşma ile sıkı bir bağlantı içindedir. Bu noktada Türkiye topraklarında yaşanan uluslaşma sürecinin karakteristik özellikleri hakkında Ernest Gellner'in ulus tanımını, yorumunu ve Weber'in dikkat çektiği “devlet” tanımını hatırlamamızda tutarak TTT'yi üreten perspektife şu açılardan yaklaşalım:

Cumhuriyetin Batı modeline bağlılık göstermesi, Batılılaşmayı teknik gelişme ve medeniyet değerleri olarak (19. yüzyıl anlamıyla) alması, ama aynı zamanda etnik kimliği türdeş kılma, koruma ve savunma çabası içinde olması.

Batılı toplumsal değerlerin benimsetilmesi, bu değerlerin koruyucusu (garantör) olarak ordu ve devletin tayin edilmesi.

TTT ve benzeri anlatılarla dünya medeniyetine önderlik eden, köklü devletler kuran Smith'in kullandığı anlamıyla kadim bir etni yaratılması.

TTT, Batı'daki “barbar Türk ırkı” imgesine Batılıların kullandığı dille verilen bir cevaptır; Türklerin dünya medeniyetinin kaynağı olduğunun sıkça vurgulanması bu yüzdendir. Çünkü “Batı Medeniyeti” yeni kurulan devletin

¹¹ Ceren Arkman, *The Launching Of The Turkish Thesis Of History: A Close Textual Analysis*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Çalışması, Sabancı Üniversitesi, Şubat 2006, s. 20.

önüne koyduğu bir normdur. Devlet iradesi Türklüğü normatif düzeyde yeniden tanımlamış, tarihsel ve coğrafi kimliği kendi inşa ettiği etnik zemin ile doldurmaya çabalamıştır. Yukarıdaki noktaların ışığında, inşa dönemi Türk ulusçuluğunun yüzünün Batı'ya dönük olduğunu, ama siyasi seçkinlerin Batı'yı seçici ve keyfi bir şekilde okuduğunu söyleyebiliriz. Siyasi seçkinler Batı değerlerini benimsemek konusunda demokratikleşmeye değil, siyasi meşruiyetin imparatorluktan ulus-devlet eline geçmesine odaklanmıştır. Bu yüzden ulus ile vatan ilişkisini kuran bağ da devletin belirlediği kültürel ve siyasi normlar üzerinden gelişmiştir. Devlet, vatan ve ulus üçgeninin nasıl kurulduğuna baktığımızda karşımıza çıkan resim şudur: Devlet vatanın bütünlüğünü garanti altına alan bir aktör, vatan iç ve dış düşmanlara karşı korunan bir hâkimiyet alanı, ulus ise "makbul vatandaşlar"¹²dan oluşan ve asli etnik unsura ait olan bir kolektivitedir.

Recep Peker'in 1935 yılındaki parti programını açıklarken yaptığı konuşma ulusçuluk imanının jeopolitik vatan algısıyla nasıl birleştirildiğine iyi bir örnektir:

*Coğrafya bakımından Türkiye dünya içinde öyle bir vaziyettedir ki şimalden cenuptan, doğudan batıdan her taraftan, her çeşit rüzgârlar bizim üzerimizden geçer. Yurdumuz için coğrafi bakımdan bu her cereyana maruz kalış hali fikir, politika propagandaları bakımından da aynıdır[...]. Bütün bunlar karşısında Türkiye ancak sıkı bir ulusçuluk imanına sarılmış olmalıdır ki biri ötekini besleyen zehirli cereyanlara karşı kendini koruyabilsin. Bu cereyanlar karşısında Türkiye halkını korumak için şimdiye kadar partinin ana vasıflarından biri olarak sayılan ulusçuluk kilidi ile Türkiye'nin kapısını sımsıkı kapamak için bu vasıf da devlete mal olacaktır.*¹³ Mekanın Peker'in kullandığı anlamda jeopolitik şekilde kavranışı devlet ve ordunun vatanın ve rejimin koruyucusu olarak görülmesine yol açmaktadır. Ordu bu çerçevede Türklerin medeniyetçe yükselmesine, "insanlık ailesi arasında yüksek bir medeniyet seviyesine varmasını" sağlayan, ulusun özgüvenine yeniden kavuşmasına imkân veren bir kurum olarak anılmaktadır.¹⁴ Medeniyet vurgusu resmi söylemin en önemli özgüven serumu"¹⁵ olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fakat TTT anlatısının başlıca hedefi sadece ulusa özgüven aşlamak değil, Türklerin Orta Asya'nın ve Anadolu'nun otokton halkı olduğunu

¹² Füsün Üstel, *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

¹³ Taha Parla, *Türkiye'de Siyasi Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, Cilt 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s.125.

¹⁴ *Ibid.*, s.160.

¹⁵ Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.

kanıtlamaktır.¹⁶ Bu iddialar 1930'ların coğrafya kitaplarına da yansımıştır; özellikle "Anadolu ile Orta Asya'nın bütünlüğü" akademik çalışmalardan elde edilen coğrafi verilerle desteklenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda 1935'te kurulan Dil- Tarih Coğrafya Fakültesi'ne devlet tarafından siyasal bir misyon atfedildiği söylenebilir. Üniversite'de yapılan arkeolojik araştırmalar ve coğrafi etütler Asyatik köken ve Türk medeniyetinin bilimsel zeminini inşa etmeye odaklanmışlardır. Devlet, coğrafi kimliğin inşası için toprak ve etnisite arasında organik, ilmi ve fenni bağlar kurma peşindedir.

Tarih kitaplarında Türk Tarih Tezinin ortaya çıkışı şöyle açıklanmaktadır:

Son yıllara gelinceye dek "Türk Tarihi" ülkemizde en az incelenmiş konulardan biri halindeydi. Bin yıldan fazla süren İslamlık-Hiristiyanlık davalarının doğurduğu düşmanlık duygusuyla tutucu tarihçiler; bu davalarda yüzyıllarca İslamlığın öncülüğünü yapan Türklerin tarihini, kan, ateş maceralarından ibaret gibi göstermek için savaştılar. Türk ve İslam tarihçileri de Türklüğü ve Türk uygarlığını da İslam ve İslam uygarlığı ile kaynaştırdılar. İslamdan önceki binlerce yıla ait devreleri unutturmaya, ümmetçilik siyasetinin gereği ve din gayretinin ödevi bildiler.¹⁷

Coğrafya okul kitaplarında da Anadolu Türklüğünün Medeniyetlerin beşiği olarak kutsandığını görmekteyiz. Anadolu ile Orta Asya'nın kadim medeniyetleri ve tarihi bağlar vurgulanmıştır. A. S. Kazancıoğlu (1935-1936) Anadolu'yu hem Avrupa hem de Asya medeniyeti ile şöyle ilişkilendirmiştir:

Eski zamanların parlak medeniyetleri Anadolu'da yer ederek dünyanın başka taraflarına yayılmışlardır (Ege, Frik, Lit, Eti Medeniyetleri gibi) Dünyada Anadolu kadar tarihi vak'alar görmüş geçirmiş başka bir yer gösterilemez. Bundan dolayı Anadolu'ya eski Asya denmiştir.¹⁸

Özellikle 1930'lardaki "medeniyet" kavramı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yeryüzündeki diğer Türkler ile olan en önemli bağı olarak tasavvur edilmektedir. Mevcut Orta Asya coğrafyası ile reel siyaset üzerinden ilişki kurma seçeneğini tamamen dışarıda bırakarak, "Dış Türkler"

¹⁶ Bu anlatıya göre Brakisefallerin göçü Asya'daki iklim şartlarına ve göç yollarının açılması ile gerçekleşmiştir. Tahmin edildiği üzere M.Ö 5000 yıllarında gerçekleşen göç Altay-Pamir yaylası arasındaki bölgeden Kuzeyden Karadeniz-Tuna, Güneyden ise Akdeniz yolu ile Batıya doğru bir yön izlemiştir. Batılı kaynakların "homo alpinus" olarak adlandırdığı Asyalı istilacılar, medeniyeti Avrupa'ya taşımışlardır. İnan bu anlatıda başrolü Türklere vermiş, Türklerin Altay-Pamir bölgesini Türklerin anayurdu olarak saptamıştır. Bkz. *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar-Müzakere Zabıtları*, Ankara, Maarif Vekâleti, 1932.

¹⁷ Bkz. *Tarih I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1935, Önsöz.

¹⁸ *ix*, s. 114.

ile olan etno-kültürel bağları tarih dışı bir koridordan geçirilmiş ve bu “Medeniyet bağı”na tercüme edilmiştir. Bu durum okul söylemine yansımış, medeniyet kavramı ile Türkiye’yi siyasi olarak dış Türklerin zemininden ayırma hem de Türklük dünyasına yol gösterici olmak, ışık tutmak misyonu vurgulanmıştır:

*Bütün bu Türklerin müşterek bir tarihi ve pek eski büyük bir Medeniyeti vardır. Dil, kan ve tarih birliği her nerede olursa olsun Türkün daima kalbinin birlikte çarptığını gösterir. Türk birliğinin temel taşı ve gözünün çevrilmiş olduğu ışık kaynağı Türkiye Cumhuriyetidir.*¹⁹

Örneğin Saffet Geylangil’in yazdığı 1938–1939 öğretim yılına ait bir coğrafya kitabında dünya üzerinde kuşbakışı hayali bir seyahat tarif edilmektedir; bu seyahatte “Kongo ormanları Amazon ormanları, Himalayalar üzerinden timsahlar vahşi hayvanlar görülürken Çin Türk ili’ne gelince insanlar, şehirler görünmeye başlıyor”.

*40. en dairesi üzerindeyiz, Asya Rus Türkistanı, Hazer Denizi, Kafkasya... İnsanlar çok farklı, medeni dediğimiz kılıkta yani bizim gibi... Şimdi sevgili yurdumuzun üzerindeyiz, önümüzde Erzurum yaylaları uzanıyor; kuzeye doğru Artvin’den başlayarak bütün Karadeniz kıyısını kaplayan yeşil çam ormanları, fındık ağaçları[...] Batı Anadolu, Anadolu’nun en zengin ve verimli köşesi, şehirler çok sık, insanlar çok çalışkan.*²⁰

Türkiye’nin dünyadaki coğrafi konumu, iki büyük denizi birbirinden ayırışı, Doğu ile Batıyı birleştirmekle kalmayıp “Batıya doğru” uzanışı ile adeta kişileştirilerek anlatılmış, Türkiye’nin “doğal” olarak ticaret yollarına paralel olması ve “bu yolların eski Eti Medeniyetinin ürünü” olması coğrafyanın tarihsel olanla bütünleştirilmesine örnek oluşturmaktadır. Bu noktada Eti Medeniyetinin izleri modern Türk ulusuna mal edilmektedir.

*[...]Avrupa ile Asya arasında büyük bir köprü gibi batıya uzanmış Karadeniz ile Akdeniz’i birbirinden ayırmıştır. Biraz daha dikkat edecek olursak görürüz ki ne Asya’da ne Afrika ve Amerika’da doğudan batıya uzanan başka büyük bir yarımada yoktur. Doğudan Batı’ya uzanmak demek, dünyadaki karaların çoğunu toplamış olan şimal yarım küresindeki büyük ticaret yollarına muvazi uzanmış bulunmak demektir. [...] En eski zamanlardan beri Avrupa ile Asya arasında bağlantı işini gören yolların başları Anadolu’dadır. Anadolu’da en eski yolları Etiler çizmişlerdi.”*²¹

¹⁹ Abdülkadir S. Maraşlı-Kazancıoğlu, *Yeni Orta Coğrafya*, 3. Sınıf, (1936-1937), 3, Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi.

²⁰ Saffet Geylangil, *Yeni Resimli ve Haritalı Umumi Coğrafya*, 5. Sınıf, (1938-1939), İstanbul İnkılap ve Cumhuriyet Kitabevleri, s.14.

²¹ *Ibid.*, s. 160.

Yukarıda örneklerini sergilediğimiz “kurgulama faaliyeti” elbette sadece Türkiye’ye özgü değildir. Genel anlamda dünyadaki ulusçuluklara baktığımızda önderlerin geçmişi yeniden yaratma arzuları oldukça genel bir eğilimdir. TTT’de ise sanki “tüm maddi bulgular kurum ve anlatılar el ele vermiş, birbiriyle çelişebilecek noktaları göz ardı edilerek ittifak yapmış”²² gibi sunulmaktadır.

Sonuç

Tarihin içinde “vaktini bekleyen tohum olarak ulus” düşüncesi ilkçi ve özcü bir yaklaşımın ürünüdür; ulus anlatısı mekânı, mitolojik ve masalsi bir boyutla donatır; bu yönüyle kök-mekan, ulusun zeminini olarak tasavvur edilmektedir. İlkçi yaklaşım, zamanın ve mekânın ötesine geçmiş, özünü muhafaza etmiş bir topluluk varsayar. Bu bakış, TTT’de “tarih dışı bir koridor” varsaymıştır. Çünkü TTT’de tarihin ve coğrafyanın getirdiği dönüşüm, alışveriş ve değişimlerden bağımsız bir “medenî Türk imgesi” tasavvur edilmektedir. Türkler “kök-mekan”dan (Orta Asya) Anadolu’ya göç etmiş, (Batı imgesi) Avrupa’ya uzanmış ve medeniyetini tüm dünyaya yaymış bir soy olarak sunulmaktadır.

Sonuçta TTT’nin hayal ettiği etnik zeminin kolektif bellek tarafından taşınması için ikna edici ve bilimsel olması arzulanmış bu yüzden de coğrafya, arkeoloji ve antropoloji disiplinleri ulus inşasının hizmetine sokulmuştur. Bu yolla elde edilen “bilimsel çözüm”, tarihsel kopuklukları politik pragmatizm ile birbirine bağlamak olmuştur. Bu durum da tarihsel ve coğrafi analizi metottan koparmış, kurguya yaklaştırmıştır.²³ TTT’nin sunduğu siyasi tarih anlatısı Smith’in kullandığı anlamda “etnik zemin”dir, ama bu zemin Anderson’un kullandığı anlamda “hayali”dir. Tarihsel gerçekliğin manipülasyonundan çok “kolektif bir unutuş” ve “ortak bellek yaratma” sürecini başlatmıştır. Jan Assman’ın bellek konusundaki çalışmalarında belirttiği gibi, “düşünce ne kadar soyut bir eylem ise, hatırlama da o kadar somuttur”, yani zamana ve mekâna bağlıdır; bellek fiziksel ortamın sağladığı belirli bir “hatırlama çerçevesi”yle kurulmaktadır.²⁴ Bellek mekana ihtiyaç duyar. Grup ve mekan bir arada sembolik bir ortak yaşam kurar, grup kendi mekandan ayrı düşse de bu birliktelik ve mekânın kutsallığını yeniden üreterek yaşar.²⁵

²² *Paralel*, s. 60 ve 94.

²³ Büşra Ersanlı, “History Textbooks as Reflections of The Political Self: Turkey (1939’s and 1990’s)”, *International Journal of Middle East Studies*, 34 (2002), s. 337–349.

²⁴ Jan Assmann, *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001, s. 41.

²⁵ Assmann, bellek sanatı ve hatırlama kültüründen söz ederken Romalıların (Cicero, *De Oratore II*, 86, s.352–354) bu sanatı retorik sanatının beş alanından biri olarak kabul ettiğini ve bunun Rönesansa dek geldiğini ifade eder, bellek tekniği (*Mnemo technic*) şöyle işler: Belli mekânlar seçilir, bilince yerleşmesi istenen şeylerin hayali görüntüleri yaratılır ve

Bu bağlamda TTT, Cumhuriyet seçkinlerinin belleğinde inşa edilen normatif bir tarihdışı yaklaşımın ürünüdür. Bu yolla devlet, vatandaşlardan ortak bir duygu ve düşünce ikliminin bir parçası olmasını beklemiştir. Ulus-devlet mantığına göre yurttaş bir yandan hukuki haklarla donatılırken, öte yandan “vatanın evladı” olma ödevinden sorumlu tutulabilmektedir. “Vatan evladı”, yukarıdan tayin edilen ulusal kültürü “doğal özü” saymak durumundadır.

Bütün bunları bugünden bakarak düşünecek olursak TTT ile devletin istediği aslında ortak bir “kültürel hafıza kaybı”dır.²⁶ Bu nedenle ulus devletlerde tarih yazımının sadece inşa ya da icat edilen bir etkinlik olmadığını, tarihin aynı zamanda silinerek yazıldığını iddia edebiliriz. Tarihsizleştirmek ve mekânsızlaştırmak da bir tür vakanüvislik olarak görülebilir. Belki de bu yüzden Ernest Renan “ulus nedir?” (1882) sorusuna “ulus, kolektif unuttur” yanıtını vermiştir.²⁷

Anthony Smith’in zaman-zemin-ulus ilişkisine ulus-öncesi kurucu mitleri tartıştığı noktalarda değindiğini belirtmiştik; Smith etnosembolizm argümanında ulus-öncesi grupların tarihsel mekân ve alanların ulus inşasındaki rolünden söz etmiştir. Kitleleri mobilize etmek isteyen siyasi seçkinler özellikle tarihsel yerlerin taşıdığı kolektif anlamdan yola çıkmaktadır. Smith, kendi etnosembolizm paradigmasında *ethnie* adını verdiği grubun potansiyel ulus olma koşullarına bakmış, ortak mitlerin ve sembollerin ulusa giden yolu açtığını düşünmüştür. Smith, “etnik kökenlerin mitosu” olarak adlandırdığı bu mitosun iki tipi olduğunu savunur: İlki biyolojik, dayanışmacı aile-kan bağına ve soy kütüğüne dair kök ve miras; ikincisi ise kültürel, ülkü-ideal merkezli ideolojik kök ve mirastır.²⁸ Smith’in çerçevesinden bakılınca TTT, Asyatik kimlik sembolleri (etnosembolizm yaklaşımının varsaydığı gibi) ortak, yaşanmış veya yaşandığına inanılan bir

sonra bu görüntüler belli mekanlarla ilişkiye sokulur. Böylece mekânların sıralı bütünlüğü korunarak “yapay bellek” inşa edilir. Bu hatırlama yöntemi ile retorik sanatını icra eden bireyler alışılmadık ölçüde bilgiyi akıllarında canlı tutabilmektedir. Bkz. Assmann, *ibid.*, s. 34.

²⁶ Suavi Aydın, *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve Türk Kimliği*, Ankara, Öteki, 1998. Bu durum sadece TTT ile sınırlı kalmaz, Türkiye’de siyasal geçmiş ile yüzleşme konusundaki zayıflıklara ve aşırı milliyetçi tepkilere bakıldığında kolektif unutturun daha çok arzulandığı hissine kapılmaktayız.

²⁷ Niyazi Berkes, Renan’ın altını çizdiği bu “kolektif unuttur” hakkında 1940’ların Türkiye’si hakkında önemli bir siyasal analiz sunmaktadır. Bkz. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.

²⁸ Anthony Smith, “National Identity and Myths of Ethnic Descent”, *Nationalism: Critical Concepts in Political Science*, (eds.) John Hutchinson and Anthony D. Smith, Vol. 4., Routledge, 2000, s. 1394–95.

mazinin sembol dağarcığından çekilip çıkarılmamıştır. Türk Tarih Tezi'nde - Smith'in varsaydığı tarihsel gerçeklik yerine-, inşa edilmiş, tarih dışı bir boyut vardır. Geçmiş, Orta Asya-Anadolu, gelecek ise Batı medeniyeti ekseninde yeniden kurgulanmıştır. Dolayısıyla ulusun köken anlatısı tarihsel yaşanmışlıktan değil, fantastik bir boyuttan doğmuştur. Sonuç olarak, TTT'de Smith'in varsaydığından farklı bir durum söz konusudur, çünkü etnik zemin devlet eliyle kurgulanmakta ve tepeden öğretilmektedir. Ama yine de Smith'in argümanını baş aşağı çevirirsek devlet söyleminin mekânı ve maziye "gerçekmiş gibi" ürettiğini görürüz. "İnşa ve hayal edilen etnik zemin" karşımıza bu şekilde çıkmaktadır. "Hayal edilen etnik zemin"de Smith'in sözünü ettiği her iki mitos tipinden izler bulmak olanaklıdır. Orta Asya'yı Türklerin anavatanı olarak tanımlamak ve beyaz ırkın kök-mekânı olarak kurgulamak ilk mitos tipine, Türkleri kültürel açıdan Anadolu medeniyetlerinin mirasçısı ve uzantısı olarak köklendirmek de ikinci mitos tipine uygunluk göstermektedir. Anderson'un inşacı bakış açısına göre ise bu durum keşfedilmemiş bir ulus cevherinin geçmişe dönük yeniden hayal edilme biçimidir.

TTT, özcü yaklaşımla kurulmaya çalışılan bir psedo-anlatıdır. Bu psedo-tarih anlatısı üzerinden vatandaşların, Anadolu coğrafyasına tarihin derinliklerinden gelen bir kimlik hissi ile tutunması istenmiştir. Söz konusu psedo-tarih anlatısının bu şekilde gerçekleşmesinin ana nedenlerinden biri Osmanlı mazisini yeni kurulan ülkenin geçmiş ve geleceğinden dışarı atmaktır. Bu yüzden "kolektif unutuş"tan beslenen köken anlatısı kendi gerçekliğini tikel biçimde yeniden kurma çabası içindedir. Bu durum ulusçuluk mantığında belirli bir yere oturmaktadır. Benedict Anderson'a göre ulus, özerk ve tikel bir şekilde hayal edilmektedir çünkü ulusun ortaya çıktığı tarihsel dönem imparatorlukların çöktüğü ve eski meşruiyet biçimlerinin (din, hükümdar) geçerliliğini yitirdiği bir dönemdir. Anderson'a göre ulusun tarih sahnesine çıkabilmesinin önkoşullarından biri eski bağlılık ve aidiyetlerden kopmasıdır. Bunun anlamı din veya imparatorluk kalıpları ile kurulan aidiyetlere duyulan inancın yitmesidir. Ulusun "zamanının gelmiş" olması geleneksel meşruiyetten modern meşruiyete geçiş anlamında aslında siyasal bir paradigma değişimidir. Dini, ruhani, mitolojik, hanedana ait bir zaman ve mülk algısından seküler bir zamana ve yurttaşlık algısına geçiştir.²⁹ TTT, Türkiye Cumhuriyeti'nin hem Osmanlı'nın zamanından ve mekanından kopuşu, hem de (ulusu ırk-dil temelinde) seküler kimliğe tutunuşu simgeler. Bu bağlamda ulusun hayal edilmesi, yeni bir tarih anlatısının eski coğrafyanın yerine oturtulması ile gerçekleşmiştir.

²⁹ Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Londra, Verso, 1983, s. 20-37.

KAYNAKÇA

- ANDERSON, Benedict; *Imagined Communities*, Londra, Verso, 1983.
- ARKMAN, Ceren; "The Launching Of The Turkish Thesis Of History: A Close Textual Analysis", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Çalışması, Sabancı Üniversitesi, 2006.
- ASSMANN, Jan; *Kültürel Bellek*, çev. Ayşe Tekin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2001.
- AYDIN, Suavi; *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve Türk Kimliği*, Ankara, Öteki, 1998.
- Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar-Müzakere Zabıtları*, Ankara, Maarif Vekâleti, 1932.
- BORA, Tanıl, *Türk Sağı'nın Üç Hali*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.
- DURGUN, Sezgi; *Memalik-i Şahane'den Vatan'a*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.
- ERSANLI, Büşra; "History Textbooks as Reflections of The Political Self: Turkey (1939's and 1990's)", *International Journal of Middle East Studies*, 34 (2002).
- FORSTER, Michael; *Herder: Philosophical Writings*, Cambridge Texts in History of Philosophy, Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Tek Partili Cumhuriyet (1931-38)*, Ankara, Goloğlu Yayınları, 1974.
- HAKLI, Jouni; "Cultures of Demarcation: Territory and National Identity in Finland" , *Nested Identities*, (eds.) G. H. Herb and D.H. Kaplan. Landham, Rowman and Littlefield, 1999.
- HOOSON, D. (ed.); *Geography and National Identity*, Oxford, Institute of British Geographers, 1994.
- JONGERDEN, Joost; "Crafting Space Making People: The Spatial Design of Nation in Modern Turkey", *European Journal of Turkish Studies*, (online) 10, 2009. (erişim tarihi 3.03.2010)
- ABDÜLKADİR S. Maraşlı-Kazancıoğlu, *Yeni Orta Coğrafya, 3. Sınıf, (1936-1937)*, 3, Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- KAUFMAN, Thomas Da Costa; *Toward a Geography of Art*, Chicago, University of Chicago Press, 2004.
- LEFEBVRE, Henri; *La production de l'espace*, Paris, Anthropos, 1974.
- ÖZBUDUN, Ergun; "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu" , *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- PARLA, Taha; *Türkiye'de Siyasi Kültürün Resmi Kaynakları: Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.

- SEVÜK, İsmail Habib; *Tuna'dan Batı'ya*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1944.
- SMITH, Anthony; *Nationalism: Critical Concepts in Political Science*. (eds.) John Hutchinson and Anthony D. Smith, Vol. 4., Routledge, 2000.
- ÜSTEL, Füsun; *Makbul Vatandaşın Peşinde*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- WEBER, Max; *Economy and Society*, (eds.) Günther Ross ve Claus Wittich, Berkeley, University of California Press, 1978.

SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ, AMERİKAN YARDIM AJANSI VE AMERİKAN DIŞ POLİTİKASI: BOLİVYA ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Hasan Köni, Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi

Giriş

Uluslararası sivil toplum örgütleri ve bu örgütlerin kendi aralarında ve ülkeler içindeki sivil toplum örgütleriyle kurduğu ittifaklar, onları uluslararası karar verme mekanizmalarında gittikçe etkin oyuncular durumuna getirmektedir. Uluslararası alanda devlet egemenliğinden gene uluslararası alanda uluslararası yönetişime doğru uluslararası sivil toplum örgütlerinin eliyle geçilmeye başlanmıştır. Bir yazarın anlatımıyla devletler küreselleşme ile ekonomik, sosyal, siyasal ve güvenlikle ilgili rollerini kaybetmektedirler.¹ Yeni gelişmelerle devletin, paranın ve sivil toplumun rolleri değişmeye başlamıştır. Küreselleşme benzeşen toplum yapılarını ortaya çıkarırken gittikçe kültürel açıdan Amerikanlaşmayı beraberinde getirmiştir. Bugün yalnızca Doğu Avrupa'da yüz bin sivil toplum örgütü bulunmaktadır. Büyük bir nüfusa sahip Hindistan'da sivil toplum örgütlerinin sayısı bir milyonu aşmaktadır. İnsan toplulukları internet sayesinde her türlü bilgiye sahip olmakta, insanlar diğer halkların nasıl yaşadığını öğrenmekte ve seyahat özgürlüğü ve kolaylığı sayesinde bu insanlarla temas etmektedirler. Bu temaslar insanların eski inançlarını değiştirmekte veya eski inançlarına daha çok bağlanmalarına yol açmakta, siyasal demokratikleşme, bütünleşme ve bölünme, bölgeselleşme ve küreselleşme, ekonomik dinamizm ve polarizasyon, zenginliğin tek elde toplanması gibi hususlar bir arada yaşanmaktadır.

Uluslararası Sivil Toplum Örgütleri fakirliğe karşı mücadele etmekte, bir bütün olan çevrenin korunmasını savunmakta, insanlığı ve insan haklarını savunmaktadır. Bu örgütler insanlık sorunlarının avukatlığına soyunmaktadır.² Genel olarak Uluslararası Sivil Toplum Örgütlerinin

¹ Jessica T. Mathews, "Power Shift", *Foreign Affairs*, 76, (Ocak-Şubat) 1997, s. 50-66.

² Henri Rouille D'Orfeuil, "La Diplomatie Non Gouvernementale: Les ONG Peuvent-Elles Change Le Monde?", *Enjeux Planete*, Paris, 2006, s. 90-123.

faydalı olduğu kabul edilmekle birlikte başta Amerika olmak üzere bazı Batılı ülkeler bu örgütleri kendi ulusal çıkarlarını gerçekleştirmek için kullanmaktadırlar. Özellikle az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde görev yapan bu örgütlerin gereğinde tehlikeli bir silaha dönüştükleri görülmektedir. Bu araştırmamızda Jeremy Bigwood ve Eva Golinger adlı iki Amerikalı bilim adamının Amerikan Bilgi Özgürlüğü Yasasına dayanarak elde ettikleri bilgiler ışığında Amerikan Uluslararası Kalkınma Ajansının Latin Amerika'da yardım adı altında yatırımlar yaparken özellikle Venezüella ve Bolivya gibi ülkelerde giriştiği ademi merkezîyetçilik faaliyetlerini, bölgesel otonomileri nasıl desteklediklerini ve bu desteklerini hangi amaçla yaptıklarına ait bulguları yukarıda adı geçen iki yazarın bulgularına dayanarak aktarmaya çalışacağız. Latin Amerika'daki Amerikan Sivil Toplum kuruluşlarının faaliyetleri ve elde ettikleri sonuçların ülkemizin bulunduğu bölgedeki siyasal gelişmeler için de faydalı örnekler verebileceği kanısındayız.

I-Bolivya'daki Demokratikleşme Çabaları

Bolivya tarihindeki üç önemli savaşta topraklarının bir kısmını komşu Latin ülkelerine kaybetmiş bir Latin Amerika ülkesidir. 1879–1883 yılları arasında Şili ile giriştiği savaşta denize ulaşım yollarını bu ülkeye kaptırmıştır. Bolivya için Şili tarihsel bir düşman olarak görülmüştür. İkinci savaş Brezilya'ya karşı yapılmış ve Brezilya ile imzalanan Petropolis Antlaşması ile bu antlaşmanın adıyla anılan zengin bölgeyi Brezilya'ya kaptırmıştır. 1932–1935 yılları arasında Paraguay'la yapılan Chaco Savaşı'nda Bolivya, Grand Chaco bölgesini kaybetmiştir. Mücadeleli geçen yıllardan sonra Ulusalçı Devrimci Hareket en geniş tabanlı parti olarak Bolivya'da iktidara gelmiştir (1951). Bu partinin on iki yıl süren yönetiminden sonra ulusalçı parti Latin Amerika'da hüküm süren eğilimlere uygun olarak askeri darbeye devrilmiştir (1964). Cumhurbaşkanı seçilen cunta liderinin 1969'da ölümü üzerine iktidara gelen zayıf hükümetler 1971 yılında bir başka generali işbaşına getirmişlerdir (1971–1974). General Hugo Banzer sivillerin yerine bürokrasiye askerleri yerleştirmiş ve siyasal faaliyetleri men etmiştir. Ekonominin büyümesine karşı insan hakları ihlalleri ve mali krizler sonucu Banzer desteğini kaybetmiş ve 1978 yılında seçimlere gitmek zorunda kalmıştır. Bolivya tekrar siyasal buhranların içinde kalmıştır. 1960–1980 yılları arasındaki dönemde Ortadoğu, Asya ve Afrika'da askerleri ve askeri darbeleri destekleyen ABD, Bolivya'ya askeri, mali ve eğitim desteğini 1960'lı yıllardan itibaren vermeye başlamıştır. Bolivya, CIA'in sol örgütlere karşı kurduğu kurumlar içinde yer almıştır. Bu kurumların çabaları sonucu Kübalı devrimci lider Che Guevara 1967 yılında Bolivya'da yakalanmış ve Bolivya ordu başkomutanlığından gelen emir

üzerine Che Guevara Felix Rodriguez adlı bir CIA subayı tarafından öldürülmüştür.

II- Demokrasiye Geçiş

1979–1981 yılları arasında Bolivya’da 10’a yakın askeri darbe yapıldığı görülmektedir. 1982’de Hernan Siles Zuazo seçimle devlet başkanı olmuştur. 1980’li yıllar az gelişmiş ülkelerde demokrasiye geçiş yılları olmuştur. Belki de SSCB’nin çöküşünü gören ABD bu yeni açılım modelini kendisiyle yakın ilişkisi olan bütün müşteri ülkelere uygulattırılmıştır. Zaten hemen 1986 yılında ABD Başkanı Reagan ve Sovyet lideri Gorbaçov arasında Reyjkavik’te yapılan görüşmeden sonra Sovyet modeli hızla gücünü yitirip çökme yoluna girmiştir. Zuazo, 1980’lerde ABD’nin dostu olan bütün ülkelerde uygulanan “dış sermayeye açılım programını” ortaya koymuştur. Dış yatırımcılar kamu teşebbüslerinin %50’sine sahip olma hakkına kavuşmuşlardır. Petrol şirketleri, telekomünikasyon, havayolları, demiryolları, elektrik dağıtımı yabancı sermayenin yönetimine geçmiştir. Amerikan sermayesi hızla Bolivya’ya girerken koka üreticileri olan yerli halk bu gelişmelerden büyük darbe yemiştir. Amerika, Latin Amerika’daki kokain üretimini aşağı çekmek için üretimi durduran çiftçilere para vermeyi önermesine karşın bu ödemelerin yetersiz olması koka üreticilerini şiddetli protesto hareketlerine sevk etmiştir. Ana Sendika (*Central Obrera Boliviana, COB*) kendisine bağlı olan işçilerin ve öğretmen sendikalarının hareketlerini önleyememiştir.

1980’li yılların bir başka önemli gelişmesi, İspanyol asıllı Avrupai beyaz seçkinlerin yanında yerli halkın da isteklerinin ilk defa açıkça ortaya çıkmasıdır.³ 1982 yılında sivil yönetime döndükten sonra şehirlerde yaşayan elitlerin kurdukları “sivil toplumlar hareketi”, adem-i merkezîyetçilik hareketini de başlatmıştır. Merkezîyetçi yönetime karşı olan bu gruplar Bolivya’nın dokuz eyaletinde valilerin ve yasama meclislerinin halk tarafından seçilmesini istemişlerdir. Bu istekleri 1992’de yapılan Tarija Konferansı’nda ileri sürülmüştür. Diğer gruplar ise bu isteklerin Bolivya’yı federal bir yapıya götüreceğini ancak federal sistemin karmaşık, etkisiz ve Bolivya’nın gücünün ötesinde bir rejim olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁴ 1994 yılında gelişen Halkın Katılımı Hareketi ile birlikte Bolivya demokratik belediye hükümetlerine kavuşmuş ve Bolivya devleti yerli halkın yaşadığı

³ Benjamin Kohl, “Stabilizing Neoliberalism in Bolivia: Popular Participation and Privatization”, *Political Geography*, 21 (2002), s. 449-472. Yazar: “[n]eoliberal modelde siyasal durgunluğu garanti altına almak ve ekonomik küreselleşme için demokrasiyi geliştirmek şarttı.” diyor. Kohl, *ibid.*, s.452.

⁴ Miguel Centelles, “Decentralization and Democratization in Bolivia”, Paper presented in Latin America Studies Association Meeting in Miami, 16-18 March 2000.

kırsal bölgelere temel hizmetleri ve alt yapıyı getirmek zorunda kalmıştır. Bölgesel ve ulusal toplantılarda ülke sorunları ele alınmış olmasına karşın Bolivya'nın sorunları belediyeler düzeyinde çözülmeye çalışılmıştır.⁵ Nedenini daha sonra belirteceğimiz önemli bir husus da Batılı ülkelerin Bolivya'daki etnik yapının gelişmesi için aşırı çaba göstermeleridir. Batılılar, etnikler arası ilişkileri bir kriz olarak ele almışlardır.⁶ Krizin çözülmesi için CIA'in yönettiği altı Latin Amerika ülkesinde sol hareketi bastırmaya yönelik "El Condor" operasyonlarıyla ölen ve kaybolan kimseler için gerçeği araştırma komisyonları kurulmuştur. Komisyonların amacı halk arasında barışı sağlamaktır. Bolivya'da kurulan gerçekleri araştırma komisyonu sonraki yıllarda bir rapor yayınlamadan dağılmıştır. 1985 yılında çok partili seçimleri Ulusal Demokratik Hareket Partisi kazanmıştır. Yeni Başkan Paz Estensserro döneminde hiperenflasyon % 24.000'e ulaşmıştır. Sürekli grevler olmasına karşın asker artık politikadan uzak durmuş eskiden beri var olan insan hakları ihlalleri partilerin ve kurumların demokrasiye inançları yüzünden ortadan kalkmıştır. 1989 seçimlerini Paz Zamora kazanmıştır. Eski bir Marksist olan Zamora Amerika'nın baskısına rağmen Kolombiya, Peru ve Bolivya üçgenindeki çöküşü önleyememiştir. 1993 seçimlerinde Sanchez de Lozada başkan seçilmiştir. Lozada hükümeti döneminde tekrar dışarıya açılım yaşanmış kamu teşebbüsleri ikinci defa yabancı yatırımcılara açılmıştır. Fakat, koka üretimi kısıtlanarak fakirleştirilen yerli halk La Paz ve Chapare gibi koka üretilen bölgelerde 1994–1996 arasında sürekli ayaklanma durumunda olmuştur.

1997 seçimlerinde Başkan olan Banzer bir koalisyon hükümeti kurmak zorunda kalmıştır. Başkan Banzer döneminde su kullanımı Amerikan Bechtel firmasına verilince belediye sularını pahalı almaya başlayan yerli halk Cochamba bölgesinde ayaklanmalar başlatmıştır. 2001 yılında Banzer kanserden ölünce yerine ertesini yıl yapılan seçimlerde on iki yıl aradan sonra Gonzalo Sanchez de Lozada seçilmiştir. Oyların %20'sini alan, Avrupa kökenli Bolivyalılara karşı yerlileri ve koka yetiştiricilerini temsil eden yerli kökenli Evo Morales'in adı öne çıkmaya başlamıştır. Morales, Bolivya sosyalist hareketinin başı olarak küreselleşmeye karşı olan mücadelede başı çekmiştir. Bolivya, Venezüella'dan sonra Latin Amerika'nın 2. büyük gaz üreticisi olarak gazını kendisi satması yerine yabancı şirketlerin pazarlamalarına karşı çıkmıştır. 2003 yılında Bolivya'da gazı bir Şili limanından Meksika'ya ve oradan Kaliforniya'ya ihraç etmeye kalkan

⁵ David Booth ve Laure-Helene Piran, "Politics and the PSSP Approach: Bolivia Case Study", *Overseas Development Institute*, UK, May 2004, s.6-7.

⁶ George Gray Molina, "Ethnic Politics in Bolivia: Harmony of Inequalities, 1900-2000", *Crisis Working Paper*, No.15, February 2007.

hükümete karşı ayaklanma başlamıştır.^{7[7]} Eylemlerin devam etmesi üzerine Başkan Lozada istifa etmiş ve ABD'ye kaçmıştır. Yerine ara dönemi yönetmek üzere yardımcısı Carlos Mesa geçmiştir(2005). Aynı yıl içinde baskılara dayanmayarak istifa eden Mesa yerine Anayasa Mahkemesi Başkanı Rodriguez Veltze seçilmiştir. Kısa dönemde anayasanın değiştirilmesine karar verilmiş ve Aralık ayı içinde hem parlamento hem de Başkanlık seçiminin yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan seçimlerde Evo Morales ve Bolivya Sosyalist Hareketi seçimleri oyların %54'ünü alarak kazanmıştır. 1 Mayıs 2006'da Morales söz verdiği gibi Bolivya'nın gaz sahalarını devletleştirmiştir. Ağustos 2007'de Bolivya Sosyalist Hareketi Anayasa Mahkemesi'nin tüm üyelerini değiştirmiştir. 4 Mayıs 2008'de dört doğu eyaletinde otonomi için referandum yapılarak Avrupalıların oturduğu dört eyalet otonomilerini kazanmışlardır. Morales referandumun gayri yasal olduğunu iddia etmesine rağmen referandum meclisten geçebilmiştir. 2009'da kabul edilen yeni anayasa ile Bolivya iki otonom bölge, çok etnili bir üniter devlet olarak ortaya çıkmıştır.

III-Amerikan Yardımlarının ve Sivil Toplum Örgütlerinin Etkisi

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Jeremy Bigwood ve Eva Golinger'in elde ettiği belgelere göre, Bolivya'da sol partiler yükselirken Amerikan Kalkınma Ajansı (*USAID*), ademi merkeziyetçilik ve bölgesel otonomi projeleriyle muhalefetteki sağ partilere 2002 yılından itibaren 97 milyon dolar aktarmıştır.⁸ Bolivya'da gazın Amerika'ya sevk edilmesine karşı isyanlar başladığında USIAD'e bağlı Geçiş Girişimleri Bürosu elindeki fonları amaçları için harcamaya girişmiştir. Geçiş Girişimleri Bürosu (GGB), ABD'nin yatırım yaptığı ülkelerdeki Amerikan şirketlerine ve siyasal partilere ve ülkede bulunan sivil toplum örgütlerine milyonlarca dolar para aktaran bir kuruluş olarak yapılandırılmıştır.

Venezüella'da Başkan Chavez'e karşı 2002 yılında gerçekleştirilen başarısız darbeden sonra GGB Venezüella'da da işe başlamış ve ülkede görev yapan Amerikan kuruluşları vasıtasıyla Venezüella'daki 450 sivil toplum örgütüne tam 50 milyon dolar aktarmıştır.⁹

Bolivya'nın durumunda ise GGB Casal ve Associates adlı şirketle işbirliği yapmış ve Evo Morales'e karşı olan Avrupa kökenli Bolivyalıların yaşadığı bölgede, muhalefet partilerine Morales'e karşı eğitim seminerleri ve

⁷ Connie Veillette, "Bolivia: Political and Economic Developments and Implications for US Policy", *CRS Report for Congress*, Code RL 32580, 2005, s. 5.

⁸ Eva Golinger, Bolivia-Newly Declassified Docs Show USAID 975 M Funding to Separatist Projects", http://democraticurderground.com/discuss/duboard.php/az=view_all&address=405x15211.

⁹ *Idem*.

çalışma etütleri yapmıştır. Evo Morales'in başkan seçilmesinden sonra 2005'in sonuna doğru GGB ayrılıkçı projeleri öne sürmeye başlamıştır. Sonraları Doğu Bolivya'nın otonomisi için bölgesel referandumları fonlamıştır. Referandumun amacı Bolivya'yı su ve gaz yataklarının bulunduğu ve Avrupa kökenli Bolivyalıların yaşadığı alanla yerlilerin yaşadığı alanı ayırmak olmuştur. USAID Bolivya'nın ekonomik, sosyal, siyasal her sektöründe faaliyet göstermiştir. Verilen eğitimler: bölgesel planlamadan bölgesel ekonomik kalkınmaya, mali yönetimden, iletişim stratejilerine, bölgesel bütçe yapılanmalarına, bölgesel örgüt şekillerine kadar geniş bir alanı kapsamıştır. Programın adı "Demokratik Kurumları Güçlendirme Programıdır". USAID bölgesel yönetimlerin otonomilerini uygulayabilmeleri için "topraksal örgütlenme laboratuvarları" dahi kurmuştur.

Ayrılıkçı referandumlar (2007 ve 2008) yapılmadan önce demokratikleşme programı adı altında USAID valiliklerle ulus-altı ademi merkezietçi hükümet modelleri üzerinde çalışmalar yapmıştır. Avrupa kökenli Bolivyalılar böylece ellerindeki kaynakları daha etkin bir biçimde kullanmayı öğrenmişlerdir.

Belgelerde ortaya konan diğer bir husus ise, muhalefet partilerinin Amerikan Cumhuriyetçi Partisi'nin fonladığı Uluslararası Cumhuriyetçi Enstitü ve Demokratların desteklediği Ulusal Demokratik Enstitü tarafından fonlanmaları ve eğitilmeleri olmuştur. Ayrıca Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın desteklediği "Ulusal Demokrasi Vakfı" (NED) siyasal gruplara ve liderlere stratejik destek vermiştir. Bu yardımdan Bolivya'da siyasetle uğraşan yüz sivil toplum kuruluşu da paylarını almışlardır.

USAID'ın geliştirmekte olan ülkelerde uyguladığı diğer bir süreç seçim sürecini denetim altına almak olmuştur. USAID'e bağlı Amerikalıların Ortakları adlı kuruluş tarafından yetiştirilen 3000 gözlemci seçim sürecini gözlemek üzere yetiştirilmişlerdir. Amerikalıların Ortakları Kuruluşu aynı zamanda askeri-endüstriyel kompleksi oluşturan büyük şirketlerin fonlarıyla görevini yerine getirmektedir. Bağımsız gözlemciler çoğu zaman Venezüella, Ekvador ve Nikaragua gibi ülkelerde seçimleri izleyerek bu seçimlerin sonuçlarını beğenmezlerse seçimlerin gayri yasal olduğunu ve hile yapıldığını ileri sürmektedirler. NED Vakfı 2004 yılından beri Venezuela'daki seçimleri izleyerek, her seçimden sonra hile yapıldığını iddia etmiştir. Oysa aynı seçimleri gözlemleyen Amerikan Devletleri Örgütü (OAS), Avrupa Birliği ve Carter Merkezi bu seçimlerin yasal ve hilesiz olduğunu bildirmiştir.

Kamuoyu oluşturma hususunda USAID'in bir başka yönü yerli toplumlara sızmak olmuştur. Washington'un ajandasını yerine getirecek

yerli liderler bulmak için USAID Bolıvya yerli toplulukları içinde de çaba göstermektedir. Bu çerçevede, Bolıvya'nın en fakir gruplarını yetiştirme, demokratik vatandaşlığı güçlendirme ve yerel ekonomik kalkınma programları uygulanmaktadır. USAID'e göre bu programlar ABD'nin Bolıvya ve yerlilerin dostu olduğunu göstermektedir.

Sonuç:

MAS partisi senatörleri ve yasama meclisi üyeleri aralarında yaptıkları tartışmalarda USAID'ı ülke dışına çıkarıp çıkarmama hususunda tartışmışlardır. Senatör Fidel Surco, USAID'ın ülkede hükümete ve bazı sektörlerin liderlerini kullanarak o sektörlerle karşı çalışmakta olduğunu belirtmiştir. Eski Devlet Bakanı Juan Ramon Quintana ise USAID ve bazı sivil toplum kuruluşlarının Bolıvya Hükümeti'nin köklerine kadar inerek yıkıcı faaliyetlerde bulunduğunu amacının hükümetin imajını, prestijini ve sağlığını bozmak olduğunu belirtmiştir. USAID bu iddialara cevap vermeyerek sadece çabaları sayesinde Bolıvya'da 8.700 km yol yapıldığını, 205 köprü inşa edildiğini ve 50.000 çiftçi ailesiyle birlikte çalışıldığını belirtmiştir.¹⁰

¹⁰ "MAS Plans Expulsion of USAID", *Bolivia Weekly*, 14 Mart 2011.

KAYNAKÇA

“MAS Plans Expulsion of USAID”, *Bolivia Weekly*, 14 Mart 2011.

BOOTH, David ve Laure-Helene Piran, “Politics and the PSSP Approach: Bolivia Case Study”, *Overseas Development Institute*, UK, May 2004, s.6-7.

CENTELLES, Miguel, “Decentralization and Democratization in Bolivia”, Paper presented in Latin America Studies Association Meeting in Miami, 16-18 March 2000.

D’ORFEUIL, Henri Rouille, “La Diplomatie Non Gouvernementale: Les ONG Peuvent-Elles Change Le Monde?”, *Enjeux Planete*, Paris, 2006, s. 90-123.

GOLINGER, Eva, Bolivia-Newly Declassified Docs Show USAID 975 M Funding to Separatist Projects”, http://democraticurderground.com/discuss/duboard.php/az=view_all&address=405x15211.

KOHL, Benjamin, “Stabilizing Neoliberalism in Bolivia: Popular Participation and Privatization”, *Political Geography*, 21 (2002), s. 449-472.

MATHEWS, Jessica T., “Power Shift”, *Foreign Affairs*, 76, (Ocak-Şubat) 1997, s. 50-66.

MOLINA, George Gray, “Ethnic Politics in Bolivia: Harmony of Inequalities, 1900-2000”, *Crise Working Paper*, No.15, February 2007.

VEILLETTE, Connie, “Bolivia: Political and Economic Developments and Implications for US Policy”, *CRS Report for Congress*, Code RL 32580, 2005, s. 5.

II. ABDÜLHAMİD'İN SON MABEYN BAŞKÂTİBİ ALİ CEVAD BEY'İN AVUSTURYA İMPARATORU VE HARİCİYE NAZIRI İLE YAPTIĞI MÜLAKAT HAKKINDAKİ RAPORU

Yrd. Doç. Dr. Mustafa OĞUZ, Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü

Giriş

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti ve Türk siyasi tarihi için önemli bir dönüm noktasıdır. II. Abdülhamid'in iktidarda kaldığı süre içerisinde hem devleti yıkılmaktan korumak için çaba sarf edilmiş hem de devletin gücünü artırabilmek en azından ayakta tutabilmek için birçok alanda ıslahatlar yapılmıştır. Özellikle dış politikada “*denge politikası*” takip edilmeye çalışılmış, “*Şark Meselesi*” konusunda Avrupa devletlerinin aralarındaki rekabetlerden II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti lehine faydalanmaya çalışmıştır.

II. Abdülhamid'in tahta çıktığı sırada karşılaştığı Doksan Üç Harbi (1877-1878) ve sonrasında Rusya'nın Balkanlar üzerinden Osmanlı Devleti'ni tazyike başlaması, II. Abdülhamid'in Rusya'ya karşı bir denge unsuru aramasına sebep olmuştur. Bu denge unsurları başta Almanya olmak üzere, zaman zaman da İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'dur. II. Abdülhamid, dış politikada destek ararken çeşitli imtiyazlar ve devlet nişanları ile Avrupalı devletleri ve devlet adamlarını kendi siyasi planı doğrultusunda tarafsız veya Osmanlı Devleti lehine davranmaya uğraşır. Çalışmamızda bahsedeceğimiz konu da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu Bulgaristan meselesi ve Balkanlar konusunda Osmanlı Devleti'ni desteklemeye matuf bir çabadır.

Ali Cevad Bey

II. Abdülhamid'in son mabeyn başkâtipliği vazifesinde bulunan Ali Cevad Bey, 1858'de İstanbul'da doğdu. 1880'de Mekteb-i Mülkiye'yi

ikincilikle bitirdi.¹¹ II. Abdülhamid Mabeyn-i Hümâyûn Başkâtîbeti'ne, Mekteb-i Mülkiye mezunlarını tercih ettiği için aynı yıl sekizinci kâtip olarak mabeynde göreve başladı.¹² II. Meşrutiyet'e kadar yirmi sekiz yıl mabeyn kâtipliğinde bulundu.¹³ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra mabeyn başkâtipliğine getirildi. Otuz Bir Mart Olayından sonra II. Abdülhamid ile beraber Selanik'e sürgüne gönderildi. Burada "*Fezleke*" adıyla II. Meşrutiyet'in ilanı ve Otuz Bir Mart Hadisesi hakkındaki hatıralarını yazmaya başladı.¹⁴ 23 Mayıs 1930 yılında İstanbul'da vefat etti.¹⁵

Ali Cevad Bey, II. Abdülhamid'in son mabeyn başkâtipliği gibi çok önemli bir görevi üstlenmişti. Mabeyn padişah sarayının selâmlık dairesi hakkında kullanılan bir tabirdir. Mabeyn-i Hümâyûn ve Mabeyn-i Hümayun-ı Cenab-ı Mülûkâne şeklinde de kullanılırdı. Mabeyn denilince saray kastedilirdi.¹⁶ Mabeyn Başkâtibi de sarayın yazı işlerini idare eden kurumun başındaki memurun unvanı idi. Osmanlı padişahı ile sadrazam arasındaki yazışmaları idare eden kişi idi.¹⁷ III. Selim zamanında ilk defa "mabeynci" unvanıyla memur istihdam edilmeye başlamıştır.¹⁸ II. Abdülhamid döneminde mabeynin işlevi ve önemi daha da artmıştır. II. Abdülhamid'in devlet idaresini Bab-ı Ali'den Yıldız Sarayı'na kaydırması ve devletin yönetimini tek elden yürütmesi üzerine mabeynin önemi de eş zamanlı olarak artmıştır. II. Abdülhamid, mabeyn kâtiplerini kendisi seçer ve bu kâtipler nöbetleşe gündüz ve gece sarayda kalırlardı. II. Meşrutiyet'in

¹¹ Ali Cevad Bey, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı Ve Otuz Bir Mart Hadisesi II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevad Bey'in Fezleke'si*, haz. Faik Reşit Unat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 3.

¹² *Idem*.

¹³ *Ibid.*, s. 1.

¹⁴ *Ibid.*, s. XVI. Ali Cevad Bey'in mabeyn kitabından ayrıldıktan sonra hayatını İstanbul Erkek Öğretmen Okulu'nda muallimlik yaparak kazanmıştır. Faik Reşit Unat, Ali Cevad Bey'in Fezleke isimli hatıralarını yayınladığı eserin önsözünde belirtmektedir.

¹⁵ *Ibid.*, s. XIV. Ali Cevad Bey'in hayatı için bkz. "Ali Cevad", *Meydan-Larousse*, Cilt No: 1, Meydan Yayınları, İstanbul (1986), s. 315. Ali Cevad Bey'in iç hastalıkları uzmanı ve Türk Kardiyoloji Derneği'nin kurucu üyesi olan Hatice Açıkalin ve Büyükelçilik yapan Cevat Açıkalin olmak üzere iki tane çocuğu vardır.

¹⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 375.

¹⁷ "Sarayın yazı işleri ile meşgul olanlara "mabeyn kâtibi", kâtiplerin başındaki kişiye de "mabeyn başkâtibi" denilirdi. Mabeyn başkâtipleri içerisinde Osmanlı Devleti'nin en büyük mülki rütbesi olan vezirliğe yükselmiş olanlar, büyük devlet memuriyetlerinde bulunanlar ve Sait Paşa gibi sadrazam olanlar da vardı." Bkz. Pakalın, *idem*.

¹⁸ II. Abdülhamid zamanında mabeyndeki kâtiplerin başlıca görevleri mabeyne gelen vükelâ, vüzera, devlet görevlileri ile diğer kişilerin dilekçelerini padişaha arz etmek, padişahın iradelerini gerekli yerlere ulaştırmaktı. Bkz. Pakalın, *ibid.*, s. 376.

ilanından sonra önemleri azalmıştır ve saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.¹⁹

Ali Cevad Bey, yirmi sekiz yıl boyunca mabeyn kitâbetinde vazife yapmış, siyasi kabiliyeti sebebiyle Avrupa başkentlerine temsilci olarak gönderilmişti.²⁰ “Fezleke” adlı hatıratında bu görevlendirmeleri mabeyn kâtiplerinin memuriyeti icabı olarak yaptığını tevazu ile anlatsa da, Ali Cevad Bey’in diplomasideki yeteneğinin bu görevlere seçilmesinde birinci derecede rol oynadığı şüphesizdir.²¹

Makalemizin konusu olan lâyiha Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde (BOA), Yıldız Esas Evrakı’nda (YEE) 63-20’de kayıtlı olup, kapak ile beraber 9 sayfadır. Rika hattı ile açık ve kolay okunabilir bir el yazısı ile yazılmıştır. Lâyiha Rumi 1 Nisan 1303/Hicri 19 Receb 1304/Miladi 13 Nisan 1887 tarihlidir. Ali Cevad Bey’in lâyihasını günümüz Türkçesine aktarırken

¹⁹ *Idem.* II. Abdülhamid döneminde mabeyn kitabeti hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ali Ekrem Bolayır, *Ali Ekrem Bolayır’ın Hâtıraları*, Ankara, haz. Metin Kayahan Özgül, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 343-367, (Ali Ekrem Bolayır’ın hatıraları ve Yıldız Kitâbet Dairesi hakkında değerlendirme için bkz. Ali Birinci, *Tarih Uğrunda Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001, s. 174-178.); Ali Cevad Bey, *ibid.*, s. 101-108; Mehmet Tefvik Bey (Biren), “*Bir Devlet Adamının*” *Mehmet Tefvik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, İstanbul, haz. F. Rezan Hürmen, Cilt I, Arma Yayınları, 1993, s. 14-50; Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1990, s. 22-24; İsmail Müştak Mayakon, *Mabeyn Kâtibinin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi Yıldız’da Neler Gördüm?*, İstanbul, haz. Ali Yılmaz, Dün Bugün Yarın Yayınları, 2010; Ali Karaca, “Saray’da/Mabeyn-i Hümayûn’da Yâverlik Kurumu (1839-1920)”, *Türkler*, Ankara, (ed.) Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 610-628. Ali Cevad Bey hakkında farklı bir tanıklık için bkz. *Ressam Naciye Neyyal’in Mutlakiyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, İstanbul, haz. Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, 2004, s. 408-410;

²⁰ “Ali Cevat”, *Meydan Larousse*, c. 1, s. 315.

²¹ Ali Cevad Bey, “Fezleke” isimli hatıratında bu görevlendirmeleri anlatmaktadır: “Avrupaya vuku bulan memuriyetlerim dahi hükümdarına ihda buyurulan imtiyaz nişanlarının müşarünileyhime isaline veyahut diğer merasim-i teşrifatiye esnasında taraf-ı şahaneden ifa-yı tebrikâta memuren Avrupaya izam buyurulan zatın refakatine doğrudan doğruya saray-ı hümayundan bir zat verilmiş olmak üzere mabeyn-i hümayun kâtiplerinin mütehâyizlerinden birinin terfiki dahi usul ittihaz buyurulmuş olmasından ibaret idi. Fakat şurası hakikaten pek gariptir ki, bu gibi memuriyetlere beş defa tayin buyurulmuş ve bu münasebetle beş altı hükümdar ile saatlerce ve bahusus... elyevm taht-ı hükümdaride bulunan Rusya imparatoru hazretlerine arz ü iblâğ memuriyetiyle Petersburg’a izam buyurulmuş ve müşarünileyh imparator ile ve valideleriyle iki üç defa ve Hariciye Nazırı ile defaatle görüşmüş ve mesail-i mühimme-i mezkûrenin netayic-i müstahsalasının ve ol baktaki malûmat ve mütalaat-ı zatiye-i hakiranemin yalnız tahriren arz ü iş’arı ile iktifa olunarak, ne evvelki memuriyetlerim ve ne de bu defaki memuriyetlerim esnasında gerek azimet ve gerek avdetimde ne bu vesile ile ve ne de diğer bir münasebetle yirmi sekiz sene zarfında kendi velinimetim ve padişahım ile doğrudan doğruya görüşmek şerefine nail ve mazhar olamamış idim.” Bkz. Ali Cevad Bey, *ibid.*, s. 6.

özellikle yabancı isimleri yazıldığı şekilde verdik. Dipnotlarda orijinal hallerinde verilmiştir. Lâyiha, bir madde hakkında tafsilatı havi kaleme alarak makam-ı resmîyeden birine takdim edilen varaka ve Osmanlı bürokrasisinde düşünölen bir şeyin yazı haline getirilerek rapor şeklinde üst makama sunulması şeklinde tarif edilmiştir.²²

Avusturya-Macaristan İmparatoru İle Mülakat

Ali Cevad Bey, memuriyetle gittiği Berlin'den dönüşünde Viyana'ya da uğramış ve burada Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph²³ ile görüşme imkânı bulmuştur. İmparator bu hususi görüşmede II. Abdülhamid'e verdiği değeri göstermek için "*imtiyâz nişân-ı âliyyesini*²⁴ ve *murassa' nişân-ı Osmânî*²⁵"²⁶ nişanlarını takmış olduğu halde ziyaretçilerini kabul etmiştir. Mülakatın başında Ali Cevad Bey, II. Abdülhamid'in selamlarını ilettikten sonra, padişahın şehzadeligi döneminde Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati dönüşünde Viyana'da imparator tarafından gösterilen misafirperverliği unutamadığını belirtmiştir.²⁷ Avusturya-Macaristan İmparatoru da bundan memnuniyetini ifade etmiştir:

*"zât-ı maâli sıfât-ı hazret-i shehen-şâhilerinin seyâhat tarikiyle Viyana'da buldukları zaman taraflarından ibrâz olunan âsâr-ı meveddet ve nezâket dâimâ tahattur buyurulmakda olduğu lisân-ı münâsible müşârün-ileyh imparator hazretlerine tebliğ ve beyân olunması üzerine müşârün-ileyh işbu nezâket-i âliye ve lütf-ı celil-i cenâb-ı pâd-şâhilerinden pek ziyâde memnûn ve müteşekkir olarak hatt-ı maâli müzâhir-i mülûkâneyi istihsâr..."*²⁸

²² Lâyiha hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 1998, s. 335; Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyihalar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

²³ 1830-1916 yılları arasında yaşayan Franz Joseph, 1848-1916 tarihleri arasında Avusturya imparatorluğu, 1867-1916 yılları arasında Macaristan krallığı yapmıştır. Avusturya ve Macaristan'ın eşit haklara sahip olduğu "İkili Monarşi'yi" kurmuş, 1914'te Sırbistan'a verdiği ultimatomla Avusturya ve Almanya'yı I. Dünya Savaşı'na sokmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. "Franz Joseph", *Ana Britannica*, Cilt 9, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 130-132.

²⁴ Krallara ve imparatorlara layık görölen Nişan-ı Âli-i İmtiyaz'ın II. Abdülhamid döneminde verilmeye başlanması, nizamnamesi ve değeri hakkında bkz. Edhem Eldem, *İfihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv Ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2004, s. 272-278.

²⁵ Nişan-ı Osmanî'yi ihdas eden sultan Abdülaziz'dir. II. Abdülhamid, bu nişanı değiştirmeden ve özelliklerini muhafaza ederek devam ettirmiştir. Bkz. Eldem, *ibid.*, s. 216-226, 258.

²⁶ BOA, YEE. 63-20, s. 1; II. Abdülhamid dönemi nişan ve madalya dağıtımı konusundaki tartışma ve bu tartışma ile ilgili değerlendirme için bkz. Eldem, *ibid.*, s. 332-357.

²⁷ Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati için bkz. Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana: Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Ankara, Phoenix Yayınları, 2007.

²⁸ BOA, *idem*.

Avusturya-Macaristan İmparatoru, mülakatta II. Abdülhamid'in ordunun gelişmesi için yaptığı çalışmaları takdir ettiğini belirterek, “Avrupa'nın bugünkü hâl-i tezebzüb-i iştîmâli muvâzeneyi külliyyen bozmuş ve devletlerin mevki'lerini pek ziyâde güçleştirmiş olduğunu” ifade etmiş ve bir an evvel Bulgaristan meselesinin²⁹ Berlin Antlaşması çerçevesinde hallolmasını istemiştir. Bu mesele çözüldükçe de Rusya'nın isteklerinin dikkate alınması gerektiğini özellikle belirtmiştir.

“... imparator hazretleri Bulgaristan mes'elesinin tesviyesine mâni' olan şey prensliğe bir namzed irâesine Rusya tarafından ehemmiyet verilmemekte olmasını ve vâkıa Rusya İmparatoru hazretlerinin bi'z-zât bu mes'elenin tesviyesini pek de arzu eylemez değilse de ba'zı ilkaât buna mâni' olmakda idüğünü ve mes'ele-i mezkûrenin bir an evvel tesviyesi Devlet-i Âliye ile Avusturya devletinin menâfi-i müşterekeleri iktizâsından olduğu gibi İtalya ve sonradan İngilizlerin dahi bu husûsda müttehidü'l-efkâr olarak Bulgar mes'elesinin Berlin Muâhedesi dâiresinde tesviyesine müttefiklik çalışmak lâzım geleceğini...”³⁰ ifade etmiştir.

Bulgaristan meselesi on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısının başlarında başlamış ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra yeni bir safhaya girmişti. Savaşın Osmanlı Devleti mağlubiyetle çıkınca Ruslarla 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması imzalandı.³¹ Yirmi dokuz maddeden oluşan antlaşmada konumuzla alakalı olarak Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne vergiyle bağlı bir prensliğe kavuşmuştu. Sınırları kuzeyde Tuna, doğuda Karadeniz, güneyde Ege Denizi ve batıda Arnavutluk'a dayanmaktaydı.³² Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı üzerinde büyük bir nüfuz kazanması başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerini telaşlandırdı ve antlaşmanın gözden geçirilerek yeniden yapılmasını istediler. Bunun üzerine Berlin'de bir kongre toplandı ve bir aylık müzakerelerden sonra 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Bulgaristan'ın sınırları daraltılıyor ve özerk bir prenslik haline getiriliyordu.³³ İmparator

²⁹ Bulgar meselesinin ortaya çıkışı için bkz. M. Hüdayi Şentürk, *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

³⁰ BOA, *ibid.*, s. 2.

³¹ Antlaşmanın tam metni için bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat Târihi Hakikatların Aynası*, İstanbul, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, 1983, s. 575-582; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Ankara, Cilt VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 64-69; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, s. 521-523; Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, İstanbul, çev. İhsan Durdu-Haşim Koç-Gülçin Koç, Cilt 1, Küre Yayınları, 2006, s. 382-391.

³² Armaoğlu, *ibid.*, s. 522.

³³ Berlin Antlaşmasının tam metni için bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *ibid.*, 684-698; ayrıca bkz. Armaoğlu, *ibid.*, s. 525-26.

Franz Joseph'in atıf yaptığı Berlin Antlaşması yukarıda bahsettiğimiz ve Bulgaristan'ı özerk bir prenslik haline getiren antlaşmadır. Bulgar prensliği üzerinde de Rusya'nın nüfuzu çok kuvvetli idi. İmparator bu sebeple Rusya'nın isteklerinin dikkate alınmasını tekraren söylemektedir.

Kont Kalnoky İle Mülakat

Ali Cevad Bey, imparator ile olan görüşmesini tamamladıktan sonra Prens Rudolf'u³⁴ ziyaret etmiştir. Prens Rudolf tarafından kabul edilen Ali Cevad Bey, padişahın selamını iletmiştir. Prens Rudolf ise eşi Prenses Stephanie ve kendisinin İstanbul ziyareti esnasında gösterilen misafirperverlikten dolayı padişaha teşekkürlerinin iletilmesini istemiştir.³⁵ Prens Rudolf ile yapılan görüşmeden sonra Hariciye Nazırı Kont Kalnoky³⁶ ile Bulgaristan meselesi görüşülmüştür.³⁷ Kont Kalnoky Bulgar meselesinin bir an önce son bulması hakkındaki padişahın isteklerinin haklı olduğunu ve bu konunun Avrupa devletlerince dahi talep edildiğini ifade etmiştir. Rusya'nın problemin çözümü konusunda istekli davranmadığını söyleyen Kont Kalnoky, Prens Alexandre'ın Bulgar Prensligi'ne seçilmesine dair duyular aldıklarını, ancak prens ile çar arasında karşılıklı nefret var olduğu için prensin Bulgar Prensligi'ne gelmesinin mümkün olamayacağını belirtmiştir. Bulgarlar böyle bir şeye teşebbüs edecek olsalar bile prensin dirayet ve zekâsının bunu kabul eylemeyeceği ümidinde bulunduğundan bahisle Avusturya-Macaristan imparatorunun beyan ve ifadelerini teyit eder şekilde idare-i kelâm etmiştir.³⁸

³⁴ Avusturya Arşidükü ve Veliht Prensi olan Rudolf, 1858-1889 tarihleri arasında yaşamıştır. Babası İmparator Franz Joseph ile anlaşmazlığa düşmüştür. İntihar ederek hayatına son vermiştir. Bkz. "Rudolf, Avusturya Arşidükü ve Veliht Prensi", *Ana Britannica*, İstanbul, Cilt 18, Ana Yayıncılık, (1990), s. 525.

³⁵ BOA, *idem.*; Prens Rudolf zevcesi Belçika Prensesi Stephanie (1864-1945) ile beraber 14-27 Nisan 1884'de İstanbul'u ziyaret etmiş ve 17 Nisan'da II. Abdülhamid tarafından kabul edilmişti. Bkz. Yılmaz Öztuna, *II. Abdülhamid Zamânı ve Şahsiyeti*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2008, s. 219.

³⁶ 1881-1895 tarihleri arasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dışişleri bakanlığını yürüten Gusztav Siegmund Graf Kálnoky von Köröspatak, 1832-1898 tarihleri arasında yaşamıştır. Bakanlığı sırasında muhafazakâr bir dış politika takip etti ve başarılı sonuçlar elde etti. Avusturya ile Almanya arasındaki ittifak antlaşmasını yeniledi. İtalya'nın Üçlü İttifak'a katılmasını sağlamada Bismarck'a yardımcı oldu. Rusya'nın Balkanlar'daki nüfuzunu kırmak için Sırbistan ve Romanya ile gizli antlaşmalar imzaladı. Bulgaristan ile de aynı doğrultuda ilişkiler kurdu. Rusya'ya büyük bir güvensizlik beslemesine rağmen ilişkileri düzeltmek için yoğun bir çaba harcadı. Daha fazla bilgi için bkz. "Kálnoky von Köröspatak (Kontu), Gusztav Siegmund", *Ana Britannica*, İstanbul, Cilt 12, Ana Yayıncılık, 1988, s. 439.

³⁷ BOA, *ibid.*, s. 3.

³⁸ BOA, *ibid.*, s. 3-4.

Ali Cevad Bey, Hariciye Nazırı Kont Kalnoky'nin Prens Alexandre'ın Bulgaristan prensliğine dair duyular aldığını söylemesini, kendisinin Varna'da iken Bulgaristan Dâhiliye Müdürü'nün Varna'da çeşitli teşebbüslerde bulunduğunu II. Abdülhamid'e yazmış olduğu önceki yazıları ile hatırlatmakta ve Kont Kalnoky'nin bundan haberdar olduğunu belirtmektedir.³⁹

Berlin Antlaşması gereğince Bulgar halkı bir prens seçecek, bir meclisleri olacak ve bu meclis bir anayasa yapacaktı. Bu işler yapılana kadar da geçici olarak Bulgaristan bir Rus Komiseri tarafından yönetilecekti. Rusya Doundoukoff adında bir prensi Bulgaristan'a gönderdi. Prens burada Rus hâkimiyetini oluşturacak şekilde ve kendisinin de Bulgaristan Prensi olmasını sağlayacak şartları hazırladı.⁴⁰ Bulgarlar *Sobranya* adında kurucu bir meclis kurarak bir anayasa yaptılar. Bu anayasa da Rusların arzusu hilafına yapıldı. Bulgarlar 29 Nisan 1879'da Rus Çarı'nın karısı tarafından yeğeni olan ve Avusturya ordusunda subay bulunan Alexandre da Battenberg'i prens seçti.⁴¹

Kont Kalnoky, iade-i ziyaret için ertesi gün Ali Cevad Bey'in kaldığı otele gelmiştir. Yapılan görüşmede Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun padişah hakkındaki diplomatik nezaket sözlerinden sonra asıl konu olan Bulgaristan meselesine değinmiştir. Ali Cevad Bey, Kont Kalnoky ile yaptığı mülakatta Kont'un Bulgaristan meselesinin uzamasının Avrupa'ca zararlı olarak kabul edildiğini ve meselenin iyi bir sonuçla çözümlenmesinin önemli işlerden olduğunu ifade ettiğini belirtmiştir.

Kont Kalnoky, Petersburg Sefiri Şakir Paşa⁴² tarafından istenilen talep üzerine Bulgaristan prensliğine bir aday teklifine Rusya Hariciye Nazırı Gires⁴³ tarafından olumlu bir cevap verilmediğini, İstanbul'daki Rusya Sefiri Nelidov'un⁴⁴ aday seçimi konusunda Devlet-i Âliye ile Rusya'nın anlaşacağı

³⁹ BOA, *ibid.*, s. 4.

⁴⁰ Armaoğlu, *ibid.*, s. 547.

⁴¹ Armaoğlu, *ibid.*, s. 548.

⁴² Ahmed Şakir Paşa hakkında bilgi için bkz. *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Hâriciyye Nezâret-i Celîlesi Sâlnâmesi Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı 1306-1889*, İstanbul, haz. Ahmed Nezih Galitekin, Cilt II, İşaret Yayınları, 2003, s. 327-328; Ali Karaca, *Anadolu İslahâtı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993, s. 17-36, 207-211.

⁴³ Nicholas de Giers (Nikolay Karlovich Girs) (1820-1895), III. Alexandre'ın hükümdarlığı döneminde Hariciye Nazırlığı (1882-1894) yaptı. Fransız-Rus ittifakının mimaridir. Bu ittifak daha sonra Üçlü İtilafa dönüştürülmüştür. Bkz. "Giers (Nikolay Karloviç De)", *Meydan-Larousse*, İstanbul, Cilt 5, Meydan Yayınları, 1986, s. 164; ayrıca bkz. *Hariciye Salnamesi*, s. 273.

⁴⁴ Rusya'nın 1883-1897 tarihleri arasında İstanbul Sefirliğini yapmıştır. Tam ismi Alexander Ivanovich Nelidov'dur. 1838-1910 yılları arasında yaşamıştır. Bkz. "Nelidov (Aleksandr İvanoviç)", *Meydan-Larousse*, İstanbul, Cilt 9, Meydan Yayınları, (1986), s. 280. Anderson, onun için "hırslı ve gerçekçi olmaktan oldukça uzak" tanımını yapar. Bkz. Matthew Smith

cevabını verdiğini söylemiştir. Bulgarların bu keşmekeşten yorulmuş olduklarını ve teklif olunacak prensin kabulü hakkında pek fazla ısrar eylemeyeceklerini, ancak bu işin şimdiye kadar ertelenmiş olmasına şaşkınlıklarını ve seçilecek prenele itiraz etmeyeceklerini ifade etmiştir.⁴⁵

Bulgaristan Meselesi

Kont Kalnoky ile Ali Cevad Bey arasında yapılan mülakatta bahsedilen Bulgaristan'a prens seçimi konusu Osmanlı Devleti'ni ve Avrupa'yı uzun bir süre uğraştırmış bir meseledir. Prens Alexandre, Bulgaristan'ın başına geçtikten sonra ilk iki yıl Rusya'nın güdümünde bir politika takip etmiştir. Ancak Bulgar meclisinde Rusya yanlısı muhafazakârlara karşı liberal grubun üstün olması, prensin Rus güdümünden çıkmasına sebep olmuştur. Rus danışmanlarını kovmuş, milliyetçi gruplara yaklaşmış ve "Pan-Bulgar" bir politika takip etmeye başlamıştır. 1885'te Doğu Rumeli ile birleşme kararı almış, Sırbistan ile savaşmıştır. Ancak Rus Çarı III. Alexandre, Prens Alexandre de Battenberg'den o kadar nefret etmekteydi ki nefreti ancak onun ölümü ile sona erebilirdi. 1886'da bir askeri darbe ile Prens Alexandre de Battenberg, kaçırılarak sınır dışı edildi. 7 Eylül 1886'da Bulgaristan Prenslüğünden feragat ederek ülkeden ayrıldı. Bulgaristan Ağustos 1887'ye kadar naiplik ile yönetildi. Bu tarihte Alman hanedanına mensup olan Prens Ferdinand de Saxe-Cobourg⁴⁶ Bulgaristan prensliğine getirildi.⁴⁷

Ali Cevad Bey bunun üzerine adaylığa teklif edilecek olan prensin kim olduğu hakkında bilgisinin olup olmadığını Kont Kalnoki'ye sormuş, Kont Kalnoki de kimin seçileceğini bilmediğini ancak Rusların Ortodoks veya Protestan mezhebinden bir prensi Katolik mezhebenden olana tercihen seçebileceğini, ismi geçen Prens Oldenburg de Lahtenberg'den⁴⁸ de başkasının olacağını ifade etmiştir.⁴⁹

Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul, çev. İdil Eser, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 266.

⁴⁵ BOA, *ibid.*, s. 4-5.

⁴⁶ Prens Ferdinand de Saxe-Cobourg, Saksonya-Coburg-Gotha prensidir. 1861-1948 tarihleri arasında yaşamıştır. 1887-1908 yılları arasında Bulgaristan prensliği yapmıştır. Bkz. "Ferdinand", *Meydan-Larousse*, İstanbul, Cilt 4, Meydan Yayınları, 1986, s. 598.

⁴⁷ Bulgaristan prensliğinde Alexandre'nin faaliyetleri ve Rus Çarı'nın prenele karşı olan nefreti ve bu dönemdeki faaliyetler için bkz. Armaoğlu, *ibid.*, s. 548-555; Jelavich, *a.g.e.*, s. 396-406. Ayrıca Doğu Rumeli vilayeti hakkında detaylı bilgi için bkz. Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

⁴⁸ Bulgar prensliği için ismi geçenlerden birisi olan Dük Alexander Petrovich (1844-1932) tarihleri arasında yaşamıştır. Karısının adı Prenses Eugenia Maximilianovna'dır. Lâyihada adının eşinin hanedan unvanı ile birlikte yazılmış olma ihtimali vardır.

Bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Princess_Eugenia_Maximilianovna_of_Leuchtenberg

⁴⁹ BOA, *ibid.*, s. 5.

Ali Cevad Bey, Kont Kalnoki'ye Rusların Protestanları Katoliklere tercih sebeplerini sormuş, Kont Kalnoky Ortodokslarla Katolikler arasında dinen pek çok zıtlık bulunmasından ileri geldiğini söylemiştir. Bunun üzerine Ali Cevad Bey, Avrupalıların Osmanlıyı devamlı surette dini taassup ile suçladıklarını, Avrupa'nın medeni devletlerince dini meselelerin siyasi meselelerde hâkim konumda olmasının şaşkınlık verici olduğunu beyan etmiştir. Kont Kalnoky ise Ali Cevad Bey'e hak vermekle yetinmiştir.⁵⁰

Kont Kalnoky sözü Mısır meselesine⁵¹ getirerek konuyu başka bir yöne çekmiştir. Kont Kalnoky Bulgaristan meselesi gibi Mısır meselesinin de güzel bir şekilde keşmekeşten kurtarılmasının hayırlı olacağından bahisle duyularına göre İngilizlerin Osmanlı Devleti ile uyuşmak düşüncesinde bulunduğunu ifade etmiştir. Bu sözlere Ali Cevad Bey'in yerine Ali Nizami Paşa⁵² cevap vererek, İngilizlerin Mısır'da şu zamana kadar bir şey yapamamış oldukları gibi bundan böyle dahi yapamayacaklarının bütün devletlerce ve hatta İngilizlerce dahi görülmüş ve onaylanmış olduğunu belirtmiştir. Mısır'da:

*“ma'nen ve maddeten kuvve-i celile-i hilâfet-i uzmâdan başka bir kuvvetin hüküm-fermâ olması gayr-i mümkün ve müstahil olduğu Ali Nizâmî Paşa kulları tarafından der-miyân olunarak havâli-i mezkûrece kuvve-i celile-i hilâfet-i kübrânın te'sirât-ı azimesini ve o havâlinin makam-ı muallâyı hilâfete olan irtibâtını müşârün-ileyh Kalnoki dahi tasdik eylemiş ve mazhar olduğu iltifât-ı maâli gayât-ı şâhânelerinden dolayı ta'zimât-ı ubûdiyyet-i âyâtının hâk-pây-i azamet-i ihtiva-yı cenâb-ı şehen-şâhilerine arz ricâsıyla avdet eylemiştir.”*⁵³ sözleriyle meselenin Osmanlı lehine sonuçlanacağını belirtmiş ve Kont Kalnoky, bu sözleri tasdik ederek otelden ayrılmıştır.

Avrupa'da Üçlü İttifak

Ali Cevad Bey, Kont Kalnoki ile olan görüşmesini bitirdikten sonra II. Abdülhamid'e dönemin resmi yazışmalarındaki üslup ile dua ve kendi memuriyetini yazdıktan sonra şahsi düşüncelerini anlatmıştır. Ali Cevad

⁵⁰ *Idem.*

⁵¹ Mısır'ın İngilizler tarafından işgali ve sonraki süreç için bkz. Karal, *ibid.*, s.87-101; Armaoğlu, *ibid.*, s. 404-416.

⁵² Ali Nizâmî Paşa, 1821-22'de Niğde'de doğdu. 1839'da Mekteb-i Harbiye'den mezun oldu ve eğitim için Viyana'ya gönderildi. 1877'de Mekteb-i Mülkiye ve daha sonra Mekteb-i Sultaniye'ye (Galatasaray Lisesi) müdür oldu. 1880'de vezirliğe getirildi. Teftiş-i Askeri Komisyonu'nda görev aldı. 1893'te vefat etti. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, İstanbul, haz. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman, Cilt 1, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 272.

⁵³ BOA, *ibid.*, s. 5-6.

Bey, Avrupa’da oluşmaya başlayan siyasi havayı tahlil ederek devletin alması gereken tedbirler konusunda II. Abdülhamid’i ikaz etmektedir. Avrupa’da Almanya, İtalya ve İngiltere’nin ittifak anlaşması yaptıklarını belirtmiştir: “*Almanya ve Avusturya ve İtalya devletleri beyninde bir muâhede-i ittifâkiyye imzâ’ edilmiş olduğu muhakkak olarak bu ittifâka bil’âhire İngilizlerin dahi dâhil oldukları Avusturya imparatoru hazretleri tarafından dahi esnâ-yı mülâkatda imâ’ edilmiştir.*”⁵⁴

Ali Cevad Bey’e göre yapılan ittifakın “*ittifâk-ı tedâfüiyye*” yani savunma ittifakı olduğu taraflarca açıklanmış olmasına rağmen işin gerçeği saklanmaktadır. Fransa ile Almanya arasında savaş çıktığında, Almanya’nın Fransa’yla yalnız başına kalması Bismarck’ın politikasının yegâne amacıdır. Bu politika Rusya’nın ne suretle olursa olsun meşgul edilmesi üzerine temellendirilmişti. Avusturya’nın da coğrafi konumu sebebiyle Rusya’ya sadece güney-doğu yönünden sınırları bulunmaktadır. Rusya’nın nüfuzu Bulgaristan’da hâkim olduğu takdirde Avusturya, güneyden de Rusya’nın tesiri altında kalacaktır. Avusturya’nın nüfusunun çoğunluğunu Slavlar oluşturacak ve Rusya’ya karşı çok fazla zorluk ve sıkıntı kazanacağı, sonrasında da Panslavizm akımı ile beraber Avusturya ile Rusya arasında savaşın çıkıp ittifak anlaşmasına göre İngiltere ve İtalya’nın Avusturya’nın yanında savaşa girmesi ile Fransa’nın tek başına kalacağı Bismarck politikasının esasını teşkil etmektedir demektir.⁵⁵

“*Panslavizm ittihadının husûlü hasebiyle bekâsı düçar-ı vahâmet olarak çâr-nâ-çâr Rusya’ya i’lân-ı harbe mecbûriyeti melhûz olub muâhede-i hâzıra icâbınca İtalya ve İngiltere’nin dahi kendüsüne muavenetde lâzım gelerek ol-vakit Rusya’nın Fransa’ya bi’t-tab’ zahîr olamaması hasebiyle Almanyaca maksad-ı aksâ hâsıl olacaktır.*”⁵⁶

Ali Cevad Bey, Avusturya’nın Balkan yarımadası için kabul ettiği politikanın yukarıda ifade ettiği Rusya’nın Panslavizm siyasetine karşı, Balkanlarda “*hükûmât-ı müstâkile*” veya “*hükûmât-ı müttefika-i Balkaniyye*” şeklinde idare olunmasından ibaret olduğunu belirtmekte ve Rusya’nın Bulgaristan’da karışıklıkların devamını kayıtsız bir şekilde takip etmesini, II. Abdülhamid’in dikkatine sunmaktadır.⁵⁷

⁵⁴ BOA, *ibid.*, s. 7.

⁵⁵ Ali Cevad Bey’in görüşleri daha sonra gerçekleşmiş, Almanya mevcut durumun devamını sağlamak ve Fransa’yı yalnızlaştırmak için Bismarck’ın iktidarda kaldığı dönemde bu politikayı takip etmiştir. Bismarck’ın politikası için bkz. Otto von Bismarck, *Düşünceler Ve Hatıralar*, İstanbul, Cilt II, çev. Nijad Akipek, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s. 327-384; Bismarck’ın hayatı ve Üçlü İttifak için ayrıca bkz. Bismarck, *ibid.*, Cilt. I, s. III-XLVII.

⁵⁶ BOA, *ibid.*, s. 7.

⁵⁷ BOA, *ibid.*, s. 7-8.

Ali Cevad Bey yukarıda anlattığı ittifak anlaşmasından Almanya ve Avusturya'nın amaçlarının bir dereceye kadar anlaşılabilirliğini fakat İtalya ve özellikle İngiltere'nin bu ittifaktan elde ettikleri menfaatlerin bilinmesinin Osmanlı Devleti'nin hükümetinin işi olduğunu ve devlet aleyhine olabilecek ittifaka karşı her türlü tedbirin alınmasını isteyerek sözlerini bitirmektedir.⁵⁸

Sonuç

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı Devleti'nin parçalanıp yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı bir devirdir. 93 Harbi sonrasında zayıflığı iyice ortaya çıkmış olan Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar ayakta kalabilmesi, Rusya'nın "hasta adam" dediği Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletler arasında paylaşılmasında çıkan anlaşmazlık sayesinde olabilmıştır.

II. Abdülhamid siyasi rakiplerinin de belirttiği gibi devlet ve siyaset adamlığı konusunda zamanının önde gelen isimlerinden birisi idi. Rakiplerinin hakkını verdiği bu siyasi dehasını Osmanlı Devleti'ni ayakta tutma çabasında görmekteyiz. Makalemize konu olan lâyiha/raporda anlatıldığı gibi Bulgaristan meselesinin çözümü için Avrupa başkentlerine gönderdiği diplomatları aracılığı ile meselenin Osmanlı'nın lehine çözülmesine çalışmaktadır. Ancak Rusya gibi bölgenin ve Avrupa'nın büyük bir gücüne karşı yapılabilecek pek fazla bir şey de yoktur. Lâyhada belirtildiği gibi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan beklenen destek çıkmamıştır, çünkü onlar da Rusya'nın gücünden çekinmekte ve ona tabi olmaktadır.

Makalede öne çıkan hususlardan bir diğeri lâyihayı yazan Ali Cevad Bey'in kişisel özellikleridir. Siyasi tecrübesi sayesinde pek çok kez Avrupa başkentlerine giden imparator ve krallarla görüşen Ali Cevad Bey, II. Meşrutiyet ile ilgili hatıratında belirttiği gibi bir kez dahi olsun II. Abdülhamid ile yüz yüze görüşmemiştir. Görüşlerini yazıya aktararak Sultana sunmuştur. Bu durum II. Abdülhamid'in muarızları tarafından Yıldız Sarayı'na kapanıp, tebaasından saklanması ile ilgili eleştirilere haklılık vermektedir. Sadece tebaasından değil saraydaki memurlarından da uzak ve münzevi bir hayat sürmüştür.

Ali Cevad Bey'in Almanya'nın liderliği etrafında şekillenen "Üçlü İttifak" anlaşmasının sonuçları, Bismarck'ın esas amacı ve Osmanlı Devleti'nin karşılaşılabileceği tehlikeler hakkında da doğru ve ileriye görebilen yorumlar yapmıştır. Bu yorumların isabetliliği, diplomatik

⁵⁸ BOA, *ibid.*, s. 8.

görevlerde Ali Cevad Bey'in seçilmesindeki isabeti de göstermektedir. Yukarıda eleştirdiğimiz II. Abdülhamid'in işi ehline verme konusunda titiz davrandığını bu örnek göstermektedir.

İmparatorluğun en uzun yüzyılı olan 19. asır, II. Abdülhamid dönemi için bir denge oyunu şeklinde devam etmiştir. Bu denge oyununda siyasi rakiplerinin menfaat çatışmalarından faydalanarak en az zararla çıkılmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken de devletin gücünün nereye kadar yettiği ve rakiplerinin gücünü kabul etme vardır. Ali Cevad Bey, Avusturya-Macaristan İmparatoru ve Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmede Rusya'nın gücüne karşı destek aramış ancak Avusturya'nın da Rusya'nın gücü karşısında boyun eğdiğini görmüştür. Bulgaristan meselesi de Osmanlı'nın istediği şekilde değil, Rusya'nın arzusu doğrultusunda çözülmüştür.

AVUSTURYA İMPARATORU HAZRETLERİYLE VÂKİ OLAN MÜLÂKAT İLE BA'Zİ MA'RÛZÂTI MUTAZAMMINDIR

Berlince müfevvez uhde-i kemterânemiz olan me'mûriyetin itmâmıyla Goltş Paşa⁵⁹ me'zûnen Berlin'de kaldığı cihetle Ali Nizâmî Paşa kulları ile abd-i memlûkları Mart-ı Rûmî'nin on yedinci günü⁶⁰ Viyana'ya muvâsalat eyledik.

Ol-babda ba-telgraf ahz ü telâkki eylemiş olduğumuz fermân-ı hümâyûn-ı cenâb-ı hilâfet-penâhîde mantûk-ı âliyesi vechile Avusturya İmparatoru hazretleriyle mülâkat olunarak müşârün-ileyh imtiyâz nişân-ı âlisini ve murassa'nişân-ı Osmânîyi ta'lik eylemiş olduğu halde husûsî olarak nezdine kabul eyledi.

Metbû-i muazzam ve mufahhamız veliyyi-ni'met-i bi-minnetimiz efendimiz hazretlerinin hukuk-ı hem-civâri ve zât-ı imparatoru hakkında olan meveddet ve hissiyyât-ı dostaneleri muktezayâtından olduğu üzere kendüsüne tebliğ-i selâm-ı âlî olunmaksızın Viyana'dan mürûr edilmesi tecviz buyurulmamış olduğu gibi zât-ı maâli sıfât-ı hazret-i şehen-şâhilerinin seyâhat tarihiyle Viyana'da buldukları zaman taraflarından ibrâz olunan âsâr-ı meveddet ve nezâket dâimâ tahattur buyurulmakda olduğu lisân-ı münâsible müşârün-ileyh imparator hazretlerine tebliğ ve beyân olunması üzerine müşârün-ileyh işbu nezâket-i âliye ve lütf-ı celil-i cenâb-ı pâd-

⁵⁹ Colmar Freiherr von der Goltz (1843-1916). Prusya mareşali. Türk ordusunu düzenlemek üzere 1883'te İstanbul'a geldi. Erkan-ı Harbiye II. Başkanı oldu. I. Dünya Savaşı başlarında görevinden ayrıldı. 1914'te Türk Genel Karargâh Kumandanlığına getirildi. Askeri alanda eserleri vardır. Özellikle Türkçeye "Millet-i Müselleha" adıyla çevrilen eseri önemlidir. Bkz. "Goltz Paşa (Colmar von der Goltz)", *Meydan-Larousse*, İstanbul, Cilt 5, Meydan Yayınları, 1986, s. 221-222.

⁶⁰ 29 Mart 1887.

şâhîlerinden pek ziyâde memnûn ve müteşekkir olarak hâtır-ı maâli müzâhir-i mülûkâneyi istifsâr ile asâkir-i nusret-müessir-i şâhânelerinin tensiki ve ordû-yi hümâyûnlarının istihsâl-i esbâb-ı terakkiyatı emrinde meşhud olan himemât-ı celile-i cenâb-ı mülk-dârîde hakikaten şâyân-ı takdir [1] olub Avrupa'nın bugünkü hâl-i tezebzüb-i iştimalî muvâzeneyi külliyyen bozmuş ve devletlerin mevki'lerini pek ziyâde güçleştirmiş olduğunu söylemesi üzerine Bulgaristan mes'elesinin bir an evvel hüsn-i sûretle tesviyesi veliyyi-ni'met-i bi-minnetimizce pek ziyâde arzu buyurulmakta olduğu bi'l-münâsebe beyân ve ifâde olunması üzerine müşârün-ileyh imparator hazretleri Bulgaristan mes'elesinin tesviyesine mâni' olan şey prensliğe bir namzed irâesine Rusya tarafından ehemmiyet verilmemekde olmasını ve vâkıa Rusya İmparatoru hazretlerinin bi'z-zât bu mes'elenin tesviyesini pek de arzu eylemez değilse de ba'zı ilkaât buna mâni' olmakda idüğünü ve mes'ele-i mezkûrenin bir an evvel tesviyesi Devlet-i Âlfiye ile Avusturya devletinin menâfi-i müşterekeleri iktizâsından olduğu gibi İtalya ve sonradan İngilizlerin dahi bu husûsda müttehidü'l-efkâr olarak Bulgar mes'elesinin Berlin Muâhedeşi dâiresinde tesviyesine müttefikân çalışmak lâzım geleceğini ve bu bâbda ki meslek-i müttehiz-i hakimâne-i şâhâneyi takdir ile Der-saâdetde ki sefiri⁶¹ hakkında i'timâd-ı şâhânenin ber-kemâl olmasından dolayı beyân-ı teşekkürle ta'zimât-ı kâmilelerinin atebe-i ulyâ-yı cenâb-ı pâd-şâhilerine iblâğını iltimâs eylemiştir.

Müşârün-ileyhin nezdinden çıkılarak Prens Rudolf'un ikametgâhına âzimet ve prenses Viyana'da bulunmadığı cihetle müşârün-ileyhe tebliğ-i selâm-ı âlî ve tebşir-i iltifât-ı cenâb-ı cihân-bâni olunarak müşârün-ileyh kendi hakkında râbitan buyurulan âsâr-ı âtîfet ve nezâketden ve İstanbul'da mazhar olduğu hüsn-i kabûl-i âlîden dolayı fevkalâde arz-ı şükrân ve minnet-dârî ile ta'zimen fâikasının hâk-pây-ı şâhânelerine [2] arzını ricâ eylemiştir. Veliyyi-ni'met-i bi-minnetim pâdişahım efendimiz hazretlerinin her bir irâde-i maâli âde-i şâhâneleri mahz-ı isâbet ve hikmet olduğu her husûsda meşhûd-ı bâsıra-i şükrân ve meftûn olmağla bu def'a Viyana'dan esnâ-yı mürûrda Avusturya imparatoru hazretleri hakkında ibrâz buyurulan âsâr-ı nezâket ve âtîfet dahi müşârün-ileyh hazretlerince pek ziyâde mûcib-i memnûniyyet olduğunu imparator bi'z-zât beyân ve ifâde eylemiş olduğu gibi Viyana Sefâret-i seniyyesinin bu husûsdaki istitlâât-ı husûsiyyesi dahi bunu müeyyed bulunmuştur.

⁶¹ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun İstanbul sefiri Baron Heinrich Freiherr von Calice'dir. 1831-1912 yılları arasında yaşamıştır. 1880-1906 tarihleri arasında İstanbul'da sefirlik yapmıştır. Bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_diplomatic_missions_of_Austria-Hungary

Hâriciyye Nâzırı Kont Kalnoki⁶² ile görüşüldüğü zaman selâm-ı mes'adet-i encâm-ı şâhâneleri ve Bulgaristan mes'alesinin bir an evvel hüsn-i sûretle tesviyesi hakkında ki arzu-yı mülk-dârîleri kendisine tebşir ve tebliğ olundu. Hakkındaki iltifât ve inâyât-ı cenâb-ı şehen-şâhilerinden müşârün-ileyh fevkalâde arz-ı minnet-dârî ile Bulgar mes'alesinin bir an evvel hitâm bulması hakkında ki azru-yı şâhânenin pek muhikk olduğunu ve bu husûs Avrupa devletlerince dahi matlûb ve mültezem olub ancak mes'elenin tesviyesine Rusya tarafından sûret-i ciddiyyede muvâfakat ve icâb eden tedâbir-i maslahata ittihâz edilmemekte olmasını ve prens Aleksandır'ın aslâ dahli olmayarak emârete intihâbına kalkılışacağı hiss olunmakta ise de müşârün-ileyh ile çar hazretleri beyninde şahsen münâferet ve zıddıyyet mevcûd olmağla müşârün-ileyhin emârete gelebilmesi mümkün olamayacağı gibi Bulgarlar şâyed böyle bir şeye kıyâm edecek olsalar bile muttasıf [3] olduğu dirâyet ve zekâsı hasebiyle prens-i müşârün-ileyhin bunu kabul eylemeyeceği ümidinde bulunduğundan bahisle imparator hazretlerinin beyânât ve ifâdâtını te'yiden idâre-i kelâm eylemiştir.

Varna'ya avdet-i bendegânemde Bulgaristan Dâhiliyye Müdürü'nün icrâ-yı teşvikât ve mefsedet için Varna'da bulunduğunu atebe-i şâhânelerine arz eylemiş idim. Ancak Kalnoki'nin Aleksandır'a'nın emârete ta'yini hiss olunuyor dediği zaman müdür-i mûmâ-ileyhin Bulgaristan'ı dolaşmakta olduğu kendüsünce pek a'lâ ma'lûm olduğu halde bunu doğrudan doğruya söylemek istememiştir.

Viyana'dan Der-saâdet'e avdetimiz hakkında şeref-sâdır olan irâdât-ı seniyye-i cenâb-ı şehen-şâhileri ahz olduğu günün ertesi günü îade-i vizite zımnında Kont Kalnoki ikâmet eylediğimiz hotele gelerek taraf-ı eşref-i şehen-şâhilerinden imparator hazretlerinin istifsâr-ı hâtır zımnında şâyân buyurulan âsâr-ı nezâketden dolayı Der-saâdet Avusturya Sefâreti vasıtasıyla teşekkürâtının atebe-i şâhâneye iblâğı keyfiyetinin Avusturya Der-saâdet sefirine dahi yazması hakkında imparator hazretlerinden emr-i mahsûs alarak icâbını icrâ eylemiş olduğundan bahisle esnâ-yı mükâlemede sözü Bulgaristan mes'alesine intikâl etdirerek bu mes'elenin imtidâdı Avrupaca muzırr olarak bu iğtişâş-ı ahvâlin bir netice-i haseneye isâliyle bunun bir an akdem hüsn-i sûretle tesviyesi ehemmi-i umûrdan olarak vâkıâ geçenlerde Petersburg Sefiri Şakir Paşa tarafından vâki' olan taleb üzerine prensliğe bir namzed teklifine mösyö Girisi⁶³ [4] tarafından cevâb-ı muvâfık istihsâl olunmamış ise de bil'âhire Der-saâdet Rusya Sefiri mösyö Nelidof⁶⁴

⁶² Gusztav Siegmund Graf Kálnoky von Köröspatak.

⁶³ Nikolay Karlovich Girs veya Nicholas de Giers.

⁶⁴ Alexander Ivanovich Nelidov. Bkz. <http://www.s9.com/Biography/Nelidov-Alexander-Ivanovich>.

câhibinden namzed intihâbı husûsunda Devlet-i Âliye ile Rusya devletinin uyuşacağı cevâbı verilmiş olmasını ve zâten Bulgarlar dahi bu keşmekeş-i ahvâlden artık yorulmuş ve son dereceye gelmiş oldukları cihetle teklif olunacak prensin kabulü husûsunda pek de ısrar eylemeyecekleri ve ancak bu işin şimdiye kadar düçâr-ı tehhür olması çünkü Bulgarlar Aleksandır'dan başka prens görmemiş olduklarından şimdi teklif edilecek prensi bilâ-müzâhim kabul eylemek me'mûl idüğünü beyân eylemesi üzerine namzedliğe teklif edilecek olan prensin şahsı kendüsünce ma'lûm olub olmadığı taraf-ı kemterânemden suâl olundukda kimin intihâb olunacağı kendüsünce ma'lûm olmayub ancak Rusların Ortodoksu Protestan mezhebinde bir prensi Katolik mezhebinde olana tercihen intihâb eylemek akvâ-ı melhûzâtıdan olarak bununda Prens Oldenburg de Lahtenberg'den⁶⁵ başkalarının olacağını beyân eylemiştir. Rusların Protestanları Katoliklere sebep-i tercihleri suâl olunması üzerine Ortodokslarla Katolikler beyninde dinen pek ziyâde zıddıyyet bulunmasından neş'et eylediği der-miyân olundukda çünkü Avrupalılar dâimâ bizi taassub ile ithâm eylemekte oldukları cihetle müşârün-ileyh zimnen bunu îmâ' için Avrupa düvel-i mütemeddinesince dahi mes'ele-i diniyenin mesâil-i siyâsiyyede hüküm-fermâ olması cây-i taaccüb olduğu taraf-ı kemterânemden irâd olundukda müşârün-ileyh Kalnoki vâkiâ hakkınız vardır fakat maa't-teessüf bu hâllerde oluyor demiştir. Bil'âhire sözü Mısır mes'elesine intikâl [5] etdirerek Bulgaristan mes'elesi gibi Mısır mes'elesinin dahi hüsn-i sûretle keşmekeşden kurtarılması hayr olacağından bahisle mesmûâtına nazaran İngilizlerin dahi hükümet-i seniyye ile uyuşmak efkârında bulunduğunu beyân eylemesi üzerine şimdiye kadar İngilizlerin Mısır'da bir şey yapamamış oldukları gibi bundan böyle dahi yapamayacakları bütün devletlerce ve hatta İngilizlerce dahi müşâhede ve tasdik edilmiş olduğundan bahisle o havâlide ma'nen ve maddeten kuvve-i celile-i hilâfet-i uzmâdan başka bir kuvvetin hüküm-fermâ olması gayr-i mümkün ve müstahil olduğu Ali Nizami Paşa kulları tarafından der-miyân olunarak havâli-i mezkûrece kuvve-i celile-i hilâfet-i kübrânın te'sirât-ı azimesini ve o havâlinin makam-ı muallâ-yı hilâfete olan irtibâtını müşârün-ileyh Kalnoki dahi tasdik eylemiş ve mazhar olduğu iltifât-ı maâli gayât-ı şâhânelerinden dolayı ta'zimât-ı ubûdiyyet-i âyâtının hâk-pây-i azamet-i ihtiva-yı cenâb-ı şehen-şâhilerine arz ricâsıyla avdet eylemiştir.

Kulları gibi bir abd-i âcizin huzûr-ı azamet-nüşûr-ı şehen-şâhilerinde mu'zılât-ı umûr hakkında kelime-i vâhide telaffûz eylemek haddinin fevkinde olduğu kullarınca dahi ma'lûm olmağla beraber her bir abd-i sâdıkın ve ale'l-husûs her şeyi mahzâ sâye-i şâhânelerinde görmüş ve

⁶⁵ Dük Alexander Petrovich ve eşi Princess Eugenia Maximilianovna.

öğrenmiş bir bende-i mahsûsun aklı erdiği ve vicdânınca doğru zann eylediği ba'zı ma'rûzâtını veliyyi-ni'metine arz eylemek dahi vazife-i bendegî olduğu cihetle bu kere ki istitlââtımın min gayri haddin âtebe-i şâhânelerine arzına mücâseret eyledim: Ma'lûm-ı dakayık-ı melzûm-ı cenâb-ı pâd-şâhide [6] buyurulduğu üzere şu son günlerde Almanya ve Avusturya ve İtalya devletleri beyninde bir muâhede-i ittifâkiyye imzâ' edilmiş olduğu muhakkak olarak bu ittifâka bil'âhire İngilizlerin dahi dâhil oldukları Avusturya imparatoru hazretleri tarafından dahi esnâ-yı mülâkatda imâ' edilmiştir. İttifâk-ı mezkûrun "ittifâk-ı tedâfüyyeden" ibâret olduğu umûmiyyet üzere beyân olunarak hakayık-ı ahvâl mektûm tutulmaktadır. Şu kadar ki Fransızlarla Almanya beyninde muhârebe vuku'nda Almanya devletinin Fransızla yalnız başına kalması Bismark'ın⁶⁶ yegâne maksadı olduğu cihetle ittihâz eylediği politikası dahi bu nokta-i nazardan Rusya Devleti'nin ne sûretle olursa olsun meşgul edilmiş olması üzerine müesses olduğu gibi Avusturya Devleti'nin dahi bugünkü mevki'-i coğrafyasına nazaran Rusya'ya yalnız şark-ı şimâli cihetlerinden hem-hudûd olduğu halde Rusya nüfuzu Bulgaristan'da tamamıyla hüküm-fermâ olduğu takdirde cenûben dahi Rusya Devleti'nin taht-ı te'sirinde olacağından ve ekseriyet-i nüfusu ahalisini Slavlar terkiib eylemekde bulunmasından ol-zaman devlet-i müşârün-ileyhânın mevki' Rusya'ya karşı pek ziyâde kesb-i suûbet ve belki Panslavizm ittihâdının husûlü hasebiyle bekâsı düçar-ı vahâmet olarak çâr-nâ-çâr Rusya'ya i'lân-ı harbe mecbûriyeti melhûz olub muâhede-i hâzıra icâbınca İtalya ve İngiltere'nin dahi kendüsüne muavenetleri lâzım gelerek ol-vakit Rusya'nın Fransa'ya bi't-tab' zahîr olamaması hasebiyle Almanyaca maksad-ı aksâ hâsıl olacaktır.

Avusturya devletince Balkan şibh-i ceziresi için müttehiz olan politika "bu nokta-i nazardan gidilince" [7] oraların hükümât-ı müstâkile veyahûd hükümât-ı müttefika-i Balkaniyye sûretiyle idâre olunmasından ibâret ve Rusya'nın Bulgaristan'ın igtîşâsâtının devamını bî-kaydâne görmesi nezd-i dakayık-ı vefd-i cenâb-ı şehen-şâhilerinde bedihidir.

Ancak bâlâda arz olunan muâhede-i ittifâkiyyeden Almanya ve Avusturya'nın makasid-i menâfi' bir dereceye kadar anlaşılabilir ise de İtalya'nın ve bâ-husûs İngilizlerin bu babda ki istifâdeleri ve bu iki devlete bir menfaat gösterilmiş olması tabîi olub ancak bunun ne taraftan ve neden ibâret olduğunun bilinmesi hükümet-i seniyyece derece-i vücûbda olmasına nazaran bu husûs hakkında Bâb-ı Âlice her dürlü tedâbir-i ciddiye-i mükemmele icrâsıyla buna dest-i rest olunması lüzûmu vardır. Hâtır-ı kemterânem olmakda ise de katıbe-i ahvâlde emr ü fermân veliyyi-ni'metim

⁶⁶ Otto von Bismarck.

pâdişahımız efendimiz hazretlerindir. Fi 19 Receb sene 304 ve fi 1 Nisan sene 303.⁶⁷

Ma-beyn-i hümâyûn mülûkâneleri katiblerinden

Kulları

Mühür

Ali Cevad [8]

⁶⁷ 13 Nisan 1887.

KAYNAKÇA

- “Ali Cevat”, *Meydan-Larousse*, İstanbul, Cilt 1, Meydan Yayınları, 1986.
- “Ferdinand”, *Meydan-Larousse*, İstanbul, Cilt 4, Meydan Yayınları, 1986.
- “Franz Joseph”, *Ana Britannica*, İstanbul, Cilt 9, Ana Yayıncılık, 1988.
- “Giers (Nikolay Karloviç De)”, *Meydan-Larousse*, Cilt 5, İstanbul, Meydan Yayınları, 1986.
- “Goltz Paşa (Colmar von der Goltz)”, *Meydan-Larousse*, Cilt 5, İstanbul, Meydan Yayınları, 1986.
- “Kálnoky von Köröspatak (Kontu), Gusztav Siegmund”, *Ana Britannica*, Cilt 12, İstanbul, Ana Yayıncılık, 1988.
- “Nelidov (Aleksandr İvanoviç)”, *Meydan-Larousse*, Cilt 9, İstanbul, Meydan Yayınları, 1986.
- “Rudolf, Avusturya Arşidükü Ve Veliht Prensi”, *Ana Britannica*, Cilt 18, İstanbul, Ana Yayıncılık, 1990.
- ALİ CEVAD BEY; *İkinci Meşrutiyet'in İlânı Ve Otuz Bir Mart Hadisesi II. Abdülhamid'in son Mabeyn Başkâtibi Ali Cevat Bey'in Fezleke'si*, haz. Faik Reşit Unat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- ANDERSON, Matthew Smith; *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev. İdil Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- ARMAOĞLU, Fahir; *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997.
- BİRİNCİ, Ali; *Tarih Uğrunda Matbuat Âleminde Birkaç Adım*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001.
- BİSMARCK, Otto von; *Düşünceler ve Hatıralar*, Cilt I-II, çev. Nijad Akipek, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- BOLAYIR, Ali Ekrem; *Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları*, haz. Metin Kayahan Özgül, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Hâriciyye Nezâret-i Celîlesi Sâlnâmesi Osmanlı Dışişleri Bakanlığı Yıllığı 1306-1889*, Cilt II, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İstanbul, İşaret Yayınları, 2003.
- ELDEM, Edhem; *İftihar ve İmtiyaz Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, İstanbul, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.
- JELAVICH, Barbara; *Balkan Tarihi 18. ve 19. Yüzyıllar*, Cilt 1, çev. İhsan Durdu-Haşim Koç-Gülçin Koç, İstanbul, Küre Yayınları, 2006.

- KARACA, Ali; “Saray’da/Mabeyn-i Hümayûn’da Yâverlik Kurumu (1839-1920)”, *Türkler*, Cilt 13, ed. Hasan Celâl Güzel-Kemal Çiçek- Salim Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- KARACA, Ali; *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993.
- KARAER, Nihat; *Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz’in Avrupa Seyahati*, Ankara, Phoenix Yayınları, 2007.
- KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Cilt VIII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat; *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 1998.
- MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA; *Mir’ât-ı Hakikat Târihi Hakikatlerin Aynası*, haz: İsmet Miroğlu, İstanbul, Berekât Yayınevi, 1983.
- MAYAKON, İsmail Müştak; *Mabeyn Kâtibinin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi Yıldız’da Neler Gördüm?*, haz. Ali Yılmaz, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yayınları, 2010.
- MEHMED SÜREYYA; *Sicill-i Osmanî*, Cilt 1, haz. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- MEHMET TEVFİK BEY (BİREN); “Bir Devlet Adamının” Mehmet Teyfik Beyin (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, Cilt 1, haz: F. Rezan Hürmen, İstanbul, Arma Yayınları, 1993.
- OĞUZ, Mustafa; *II. Abdülhamid’e Sunulan Lâyihalar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- ÖZTUNA, Yılmaz; *II. Abdülhamid Zamânı ve Şahsiyeti*, İstanbul, Kubbealtı Neşriyat, 2008.
- PAKALIN, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt II, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Ressam Naciye Neyyal’in Mutlakiyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, haz: Fatma Rezan Hürmen, İstanbul, Pınar Yayınları, 2004.
- ŞENTÜRK, M. Hüdai; *Osmanlı Devleti’nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- TAHSİN PAŞA; *Sultan Abdülhamid Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1990.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Princess_Eugenia_Maximilianovna_of_Leuchtenberg
- http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_diplomatic_missions_of_Austria-Hungary
- <http://www.s9.com/Biography/Nelidov-Alexander-Ivanovich>

RUSYA'NIN OSMANLI TOPRAKLARI ÜZERİNDEKİ ORTODOKSLUK POLİTİKASI

Arş. Gör. İhsan Satış, Tunceli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü

Giriş

Bugünkü Rusya toplumunu oluşturan Doğu İslavları, dokuzuncu asra gelinceye kadar herhangi bir devlet kuramamışlar ve ancak geniş sahalarda *knezlikler* (boylar) ve aşiretler şeklinde yaşamışlardır.¹

Aşiretler halinde, büyük bir kargaşa ve kavga içinde yaşayan İslavlar, 9. yüzyılda Baltık'dan Karadeniz ve Hazar'a kadar ticaret yapan ve İskandinavya'dan gelen Vareglar (Vikingler)²'den kendilerine baş seçerek, aralarındaki kargaşaya son vermek için onlardan yardım istemişlerdir. Bu şekilde İsveçli Varg liderlerinden Rurik (Ryurik), Novgorod şehri merkez olarak 862'de Rus Knezi olmuş, çevredeki İslavları birleştirerek ilk Rus devletini kurmuştur.³ 1480'de de Moskova Knezliği, Timur'un Altınordu Devleti'ni yıkması ile bağımsız bir devlet gibi hareket etmeye başlamıştır.⁴

Rusların genel olarak ilk yaşadıkları topraklara bakılırsa, ormanlık olması, düz olması ve birçok su yoluna sahip olması dikkatleri çekmektedir. Karpедыa'dan kuzeye, Finlandiya'ya doğru uzanan ancak denize kıyısı olmayan bu topraklar, kendisini savunacak doğal sınırlardan mahrum idi. Bu toprakların güvenliği Rus devletinin gelişmesi ve güçlenmesiyle sağlanabilmiştir. İklimin soğukluğu ve yaşamı zorlaştıran etkenlerin yanında, Rusların hâkim oldukları toprakların küçük bir bölümü yaklaşık %11 veya %12'si ekim ve dikime uygun topraklardı. Ruslar güçlendikçe kendileri için

¹ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 5.

² Rusçası "Varjagi" olan "Vareg" kelimesi Norman dilinden "Naeringi"den türemiş olup, kendini kralın himayesine sokan, ondan güvenlik arayan kişi demektir. Bkz. Türkkaya Ataöv, "Rus Devleti'nin Kuruluşu" *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 23, s. 4, Ankara 1968, s. 224.

³ Akdes Nimet Kurat, *ibid.*, s. 12.

⁴ Mehmet Saray, "Başlangıçtan Petro'ya Kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 35, İstanbul 1994, s. 207.

daha elzem topraklar peşine düşmüşlerdir.⁵ Bu durum Rusları daha elverişli topraklar kazanmaya itmiş ve bu sebeple Ukrayna, Kırım, İdil deltası, Kafkaslar ve Orta Asya'nın ova ve vahaları on dokuzuncu asrın sonlarına kadar uzanan uzun bir yayılcılık siyasetiyle Rusya'ya kazandırılmıştır. Güven bakımından Rus toprakları, kuzeyde Buz Denizi ve kuzey doğuda Ural dağları hariç tutulursa, kuzey batıdan Baltık üzerinden, batıdan Polonya üzerinden, Güneyden Deşt-i Kıpçak üzerinden ve doğudan Hazar Denizi ile Urallar arasında kalan bölgeden istilalara açık idi. Açık sınırlar da dış tehlikeleri kolaylaştırıyordu.⁶ Tarihin de gösterdiği gibi, Ruslar bu açıklıklardan gelen birçok fetihçi toplumun saldırılarına uğramışlardı.

Dış tehlikelerin boyutu ve tarihin doğurduğu bilinç, Rusları yeni arayışlar içerisine sokmuş, benzeri işgallere maruz kalmamak için Rus devleti kendisi işgalci olmuştur. Bu amaç doğrultusunda Ruslar, kendilerine “doğal sınırlar” yakalamak için her yönden, özellikle de Türk toprakları üzerinden, on altıncı asırda başlayan ve yirminci asra kadar süren genişleme ve istila hareketlerine devam etmiştir. Ayrıca Rus toprakları olan coğrafyada toprağın kalitesi oldukça zayıftı. Humuslu topraklara çok az rastlanmakta, daha ziyade “beyaz-gri” tonda “yıkılmış, çakıllı” tipten topraklar bulunmaktaydı. Oysa asırlardır Türk yurdu olarak kalmış olan Kuzey Karadeniz, özellikle Volga vadisi ve bugünkü Ukrayna toprakları, “siyah topraklar” olup, dünyada eşine az rastlanır zenginlikteydi. Rusların istilalarında ve kolonize etme çabalarında zengin ve verimli topraklara sahip olma ve buralara Rusları iskân etme siyaseti hep kendini göstermiştir.⁷

Ayrıca Rusya'nın takip ettiği siyaseti bir Rus âlimi şu sözleri ile ifade etmektedir: “Rusya'nın Güneye doğru inişi, tarihi, siyasi ve ekonomik bir zaruriyettir. Bu inişe karşı koyacak devlet, düşman bir devlettir. Rus siyasetinin, istediği şey, netice itibariyle kuzeyden gelen kumral ırk tarafından Doğu İmparatorluğu'nun canlanmasıdır”. Çeşitli safhalar gösteren Rus ihtirası daima İstanbul ve Boğazlara, açık denize, “sıcak denize” doğru yönelmiştir. 18. yüzyıldan itibaren büyük arazi koleksiyoncuları olan Çarlar, “*Tsarigrad*” diye adlandırdıkları İstanbul ile Boğazların, koleksiyon parçaları arasında bulunması fikrini gütmüşlerdir. Bu fikir bazen “Ortodoks kiliselerinin en eskisi olan Ayasofya'da bir taç giyme arzusu”, bazen de

⁵ Mehmet Yetişgin, “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepler Üzerine Bazı Düşünceler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ocak 2007, s. 676; Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri*, Çev. Birtane Karanakçı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 145.

⁶ Yetişgin, *ibid.*, s.676.

⁷ *Ibid.*, s. 677.

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması ve yeniden kurulacak Bizans tahtına bir Rus Prensinin oturtulması hayali ile kendini göstermiştir.⁸

Ruslar, Svyatoslav'ın oğlu Vladimir (980-1015) zamanında Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebini kabul ettiler. Vladimir, vaftiz olduktan sonra, Hıristiyanlığı Rusya'nın resmi dini ilan etti ve kaynaklara göre, "tüm dünyayı Hıristiyanlaştırma" kararını aldı, böylece, onunla beraber binlerce insan Hıristiyan oldu.⁹ Vladimir'in Ortodoksluğu kabul etmesiyle Ortodoksluk, zamanla Rus ülkelerinin birleşmelerinin ve Moskova devletinin mevkiine yükselişinin, gölgesinde vuku bulduğu düşünce bayrağı olmuştur.¹⁰ Ayrıca Rusya, Türk toprakları üzerinde yayılırken ya da himayesi altına almaya çalışırken Ortodoks mezhebini kullanarak din yoluyla cebri temsil siyasetini kullanmıştır.

Üçüncü Roma ("The Third Rome") İddiası

III. Ivan (1462-1505) zamanında gerçekleştirilen bir evlilikle Ruslar, Bizans tahtında hak iddiasına başlamışlardır. Bu evlilik Papa'nın bilinçli teşvikiyle, Rusları Katolikleştirmek için Zoe Palaeologina (Sophia) ile III. İvan'ın evlenmesiyle olmuştur. Ancak Papanın hayal ettiği amaçların aksine Sophia, Ortodoksluğu seçerek Ruslar üzerinde büyük etkiler yapmış ve Rus Knezliği'ne Bizans hanedanlık geleneklerini ve davranışlarını getirmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun kutlama ve gelenekleri Sophia ile Moskova'ya taşınmış, bu şehir Doğu Roma'nın son kalesi olan İstanbul havasına bürünmüştür.¹¹

Bu evlilikle Moskova'nın "Üçüncü Roma" olması fikri güçlenmiştir. Dahası, bu evlilik, milli bir Rus devleti fikrinin gelişmesi yanında, Moskova'nın bir imparatorluk gibi hükmedeceği yerlere sahip olma anlayışını geliştirmiştir.¹² Bu nazariyeye göre: I. Roma ve II. Roma (Konstantinopolis) yıkılmıştır; "Teslis" kaidesine göre her mukaddes şeyin "üç" olması gerektiğinden, III. Roma da Moskova'dır. Dolayısıyla

⁸ Reşat Sagay, *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 1972, s. 71.

⁹ Aslanova Sevinç, *Rus Ortodoks Kiliseleri*, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 2006, s. 25; Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s. 28.

¹⁰ Muzaffer Tufay, "Türkler, Ruslar ve Bulgarlar", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, s. 2, Ankara 1988, s. 207.

¹¹ Yetişgin, *ibid.*, s. 682.

¹² Tim Chapman, *Imperial Russia 1801–1905*, London, Routledge, 2001, s. 2.

“Moskova-Üçüncü Roma” sıfatıyla vaktiyle her iki “Roma” gibi, dünya’ya hâkim olacaktır.¹³

“Üçüncü Roma” teorisi tarihsel anlamda dini gereklerin sonucu olarak ortaya çıkmış gibi görünse de, aynı zamanda seküler bir karakter taşımaktadır. Üçüncü Roma’nın ilanı, aslında Rusya’nın “Doğu’nun hâkimi” olma vizyonuna soyunduğunun bir göstergesidir. Moğol istilasından kurtulan ve Konstantinopolis Patrikliği’nden bağımsızlığını ilan eden Rusya, Ortodoksluğun hamiliğini elde ederek Doğu’da en güçlü imparatorluk olma hayalini gerçekleştirme ufkunu yakalamış oluyordu. Moskova Rusya’sı “Üçüncü Roma” olma iddiasıyla bir taraftan Bizans’ın mirasını sahiplenirken, diğer taraftan da Bizans’ın vesayetinden kurtulmuş oluyordu.¹⁴ Dolayısıyla “Üçüncü Roma” idealinin esas önemi, Rusya’nın 15. yüzyılda tarih sahnesine çıkarken hem Ortodoks siyasetin hem de Ortodoks Kilisesi’nin var olduğu yegâne jeopolitik “büyük alan” olarak geçmişini yeniden tanımlayan, geleceği içinse muazzam kapsayıcılıkta tanımlanan yeni bir dini-siyasi söylemi hayata geçirmesi olmuştur.¹⁵

Rus Çarları, Üçüncü Roma Nazariyesi’nin ortaya atılmasıyla kendilerini bütün Ortodoksların hamisi olarak kabul etmeye başlamıştır. Bu fikir bilhassa Osmanlı Devleti’ni yakından ilgilendirmektedir. Çünkü Ortodoksların büyük bir kısmı Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşamaktadır. Ancak bu meseleyi daha önemli kılan Rusya’nın kendisini Bizans’ın varisi olarak kabul etmesidir. Daha 1534’te Rus elçisi Adaşev’e, Padişah’ın Hıristiyan tebaasıyla münasebete girmek vazifesi verilmişti. 1539’da İstanbul Patriğine Çar’ın dostane bir mektubu sunulmuş, 1571’de Çar’ın elçisi Ortodokslar için sadaka götürmüş, nihayet 1588’de İstanbul Patriği Jeremie Moskova’ya gitmiş ve Moskof Kilisesi Patrikliğe yükseltilmişti.¹⁶ Böylece Rusya’nın Osmanlı aleyhinde topraklarını genişletmek için meşru bir zemin oluşmuştur. Hatta İstanbul şehrini ele geçirmek bu idealin temel noktasını oluşturmaktadır. Nitekim Avrupalıların “Konstantinapol” olarak isimlendirdikleri İstanbul, Rusya’da “Tsargorod” yani Çarın şehri adıyla anılmaktadır. Ruslar kendilerini güçlü hissetmeye başladıkları 16. yüzyıldan itibaren Üçüncü Roma Nazariyesini

¹³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya (XVIII. Yüzyıl Sonunda Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, Ankara, Ankara Üniversitesi D. T. C. F. Yayınları, 1970, s. 2.

¹⁴ Dilek Yiğit Yüksel, *Rus Modernleşmesi ve Türkiye 1682-1905*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, Basılmamış Doktora Tezi, 2006, s. 59.

¹⁵ Aleksandr Dugin, *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*, Çev. Vügar İmanov, İstanbul, Küre Yayınları, 2005, s. 219.

¹⁶ Halil İnalcık, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, *Belleten*, c. XII, s. 45, Ankara 1948, s. 396.

gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bunu İstanbul'a gelen Rus elçilerinin Ortodoksların sorunlarıyla, Kudüs'teki Hıristiyan cemaatiyle ilgilenmesinde de gözlemlemek mümkündür. Mesela 1593'te gelen Rus elçisi Hıristiyanlar için bir kilise yapılması amacıyla başvuruda bulunmuştur.¹⁷

Rusya'nın Kudüs Ortodoks cemaati ile siyasi temele dayanan ilişkilerinin ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Fakat bu cemaatin Moskova'dan çeşitli bağışlar aldığı, yapılarını tamir için yardım talep ettiği, elçiler gönderdiği ve taleplerini elde etmekte de başarılı olduğu da anlaşılmaktadır. Bu durum, Moskova'nın 16. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetindeki Ortodoks dünyasından yardım umulacak bir güç olarak görülmeye başladığını göstermesi açısından önemlidir.¹⁸

III. İvan, Bizans Prensesi Sophia ile evlendikten sonra Moskova'da benimsenen Üçüncü Roma Nazariyesi, Rusların Ortodoks dünyasına bakışını belirleyen en önemli fikirdir. Peki, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ortodokslar bu fikri nasıl değerlendirmekte idiler? Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettiği zaman Patrik Georgios Scolarius'ü, "*Gennedios*" unvanıyla İstanbul Ortodoks Kilisesi'nin başına getirdi.¹⁹ Bu tarihten itibaren patrik, Rumların dünyevi işleriyle ilgilenen ve gerektiğinde Divan'da onların sorunlarını dile getiren bir kişi olarak üç tuğlu vezirlik rütbesi ile devlet hiyerarşisi içerisinde Padişaha bağlanmıştır.²⁰ Üçüncü Roma Nazariyesi Prenses Sophia ile birlikte Moskova'ya giden Rum din adamları tarafından ortaya atılmış olmasına rağmen nazariye, Osmanlı tebaasından Rumlar arasında ilgi görmemiştir. Bu ilgisizliğin nedenleri arasında Ortodoks Patrikliğine tanınan geniş imtiyazlar önemli rol oynamış olmalıdır. Ancak yüzyıllar sonra Çar Petro'nun Poltova zaferi Balkan Ortodoksları arasında heyecana neden olmuş ve hatta Ortodoks Sırplar ve Karadağlılar, Petro'nun çağrısına uyarak Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmişlerdir. Eflak ve Boğdan yöneticileri Petro ile birer antlaşma imzalamışlardır. Hatta Boğdan halkından bazıları Prut'ta Çar Petro'nun yanında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmıştır. Tam tersine Rumlar ise Petro'nun çağrısına cevap vermemişlerdir.²¹

¹⁷ İsmail Bülbül, *Osmanlı Belgelerine Göre Rus Elçisi Tolstoy'un Faaliyetleri*, Balıkesir, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s.52.

¹⁸ Altay Tayfun Özcan, "Trifon Karabeynikov'un Seyahat Raporuna Göre XVI. Yüzyılın Sonlarında Kudüs", *Belleten*, sayı: 270, Ankara, 2010, s.370.

¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Ankara, TTK Yayınları, 1995, s. 158.

²⁰ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul, Risale Yayınları, 1996, s. 32, 58.

²¹ B. H. Summer, *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1993, s. 74.

Büyük Petro ve Osmanlı

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki ilk siyasi münasebetler, 1475'te Kırım Hanlığı'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle başlamıştır.²² Bu devirde Moskova Rusyası, Osmanlı Devleti ile dostça geçinmeyi bir zaruriyet olarak görürken, Osmanlı hükümeti nezdinde Rusya, Avrupa'ca siyasi mevki ve Osmanlı kudretine karşı gelecek bir iktidarı dahi haiz olmayan, Kafkasya ve Kırım bölgelerindeki âli-Cengiz hükümetlerinin harâc-ı güzârı küçük bir kuzey hükümeti olarak kabul ediliyordu. 16. yüzyıla kadar her bakımdan Avrupa devletlerinden farklı olan Rusya, 17. yüzyılda, birden bire düşünüş, yaşayış, çalışma ve siyaset bakımından hatırı sayılır büyük bir Garp devleti manzarası almıştır. Bu durum, Çar I. Petro'nun gerçekleştirdiği büyük reformlarla sağlanmıştır.²³

I. Petro'dan itibaren Rusya, ileri bir toplum ve büyük bir devlet olmak yolunda asrın getirdiği yenilikleri alırken, Osmanlı Devleti ise aksine bir yola giriyordu. Bunun neticesinde de, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki dengeler Rusya lehine gelişmiştir.²⁴ Rusya'nın yükselişi uluslararası güç dengesi yönünden de büyük sonuçlar doğurdu. Nitekim Rusya'nın İsveçlileri Poltova'da yenilgiye uğratması (1709) diğer güçlere, o güne kadar uzak ve bir ölçüde barbar görünen Moskof Devleti'nin Avrupa kapsamında bir rol oynamaya kararlı olduğunu gösterdi. Aslında Rusya'nın yükselişi karşısında en büyük zararı görecektir olan da Polonyalılar ve Türklerdi.²⁵

Boğazları ele geçirmeyi, Kafkaslara ve Balkanlar'a hâkim olmayı, Ege Denizi'nden Akdeniz'e, Doğu Anadolu üzerinden de Basra Körfezi'ne sahip olmak suretiyle, büyük bir imparatorluk kurmayı kendilerine geleneksel bir politika haline getiren Rusya, bunu gerçekleştirmek için Osmanlı tebaası olan Hıristiyanları Müslümanlara karşı himaye ederek, Osmanlı Devleti'ni nüfuzu altına almaya amaçlamakta idi.²⁶ 1700'de İstanbul Antlaşması'yla Rusya Ortodoks Hıristiyanlar üzerinde kazandığı sınırlı himaye ve Kudüs'e yönelik hac organizasyonu hakkını, 1711 Prut Barışı'nda kaybetti; fakat Rusya 1720'de bu "Kudüs hâdimliği" statüsünü yeniden kazandı. Kuşkusuz bu başlangıç 1774 Küçük Kaynarca ve 1792 Yaş Antlaşmaları ile tamamlanacaktı.²⁷

²² Uzunçarşılı, *ibid.*, II, s. 476.

²³ Hasan Şahin, "Kaynarca'dan (1174) Paris Barışı'na (1856) kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış", *Türkler*, XII, Ankara 2002, s. 531.

²⁴ Süleyman Kocabaş, *Kuzey'den Gelen Tehdit Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul, Vatan Yayınları, 1989, s. 69.

²⁵ Kennedy, *idem.*

²⁶ Şahin, *idem.*

²⁷ İlber Ortaylı, "XVIII. Yüzyıl Türk-Rus ilişkileri", *Türk-Rus ilişkilerinde 500 Yıl*, Ankara 1999, s. 130.

Çar I. Petro'nun Rusya'nın genişlemesine en önde gelen katkılarından birisi de bir vasiyetname bırakmış olmasıdır. Çar, Kuzeyde Baltık Denizi'ne hâkim olmak, güneyde Karadeniz'e inebilmek politikasıyla tanınmış ve O, bu siyasetini kendisinden sonrakilere de vasiyet etmiştir. Vasiyetnamede I. Petro, Ruslara İstanbul ve Hindistan'a hâkim olunursa, dünyaya hâkim olunabileceğini söylemektedir.²⁸ Ayrıca vasiyetnamenin on ikinci maddesinde Papa'nın ruhani gücü inkar edilerek, Macaristan ve Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks Rumları Rusya tarafına çekilip ve bunların koruyucusu olarak düşman memleketlerde yani Osmanlı Devleti'nde dost kazanılması gerektiğini söylemektedir.²⁹

Siyasi emelleri uğruna kocası III. Petro'yu öldürten II. Katerina³⁰ (1762-1796), Büyük Petro'nun izinde yürüyerek, Rusya'yı hedefine ulaştırmak istiyordu. Bu uğurda Balkan milletlerini etkileyebilmek için Ortodoksluk menfaatini şiddetle müdafaa etti. Hatta bu bölgede toplu bir isyan başlatabilmek için, Osmanlı Devleti'nin kuzeyden gelen bir sarı ırk tarafından tahrip edileceğine dair uydurma hikâyeyi tüm Balkanlar'a yaymıştır.³¹

II. Katerina döneminde Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan ilk savaşta (1768-1774) Ruslar, başarılı olmuşlardır. 1770'te Kronstadt'tan yelken açan Rus donanması Avrupa'nın çevresinden dolaşıp Sakız Adası'nın karşı yakasındaki Çeşme açıklarında Osmanlı donanmasını tahrip etti.³²

²⁸ Çar I. Petro'nun Vasiyetnamesi Tarih-i Cevdet'te toplam 14 madden oluşmakta olup, 9. Maddesi aynen şöyledir: "*İstanbul'a ve Hindistan'a mümkün olabildiği mertebe takarrüb olunub İstanbul'a hükmeden bütün cihânın hükûmdâr-ı sahihi olabileceği ...*" (Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Cilt I, İstanbul, 1309, s. 354).

²⁹ 12. Madde; "*Papa'nın hükümet-i rûhâniyyesini menkûr ve Macaristan'da ve memâlik-i osmâniyye'de vala memâlikinin cânib-ı cunûbiyesinden münteşir olub Rum mezhebinde bulunan Hıristiyanların cümlesini etrafımıza celb ile kendulere Rusya devleti mercû ve muayyen ittihaz ettirilüb bunlara... bir nevi nüfûz hükümet rehabâniyye icrasuçün evvel ba evvel mezhebe bir riyâset ihdasına çalışması ve bu tarık ile düşmanlarımızın her biri vilayetlerinde gayretkeş ve muâven bir çok dostlar kazanılması...*" (Bkz. *Tarih-i Cevdet*, Cilt I, s. 354-355).

³⁰ Küçük bir Alman Prensinin kızı olan Katarina gayet iyi bir terbiye ve tahsil görmüş, devrin icabı mükemmel Fransızca öğrenmiş, Fransız kültürü ruhunda yetiştirilmiş, sonraları Montesquieu ve Voltaire'in eserlerinden de ilham almıştır. Katarina, Rus Çarı III. Petro'nun karısı sıfatıyla "Çarıçe" olmuştur. Bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya...*, s. 25.

³¹ Hayri Çapraz, *1740-1792 Osmanlı-Rus Münasebetleri (Siyasi ve Ticari)*, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997, s. 32.

³² Ali Soyer, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde Çeşme ve Sinop Baskınları*, İstanbul, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 97-98.

Bu zafer, Rus tarihinde, 1709'da I. Petro'nun İsveçlileri Poltova'da yenmesi kadar büyük önem taşımaktadır. Bir deniz gücü olarak Rusya, çifte darbe indiriyordu; Sound'dan geçerek ve Cebelitarık'tan dolaşarak Avrupalılara gücünü gösteriyor, Akdeniz'deki varlığını ilan ediyordu; Osmanlıya ise, Karadeniz ile Ege Denizi arasında sıkışmış İstanbul'a yönelik bir saldırı korkusu yaşatıyordu. II. Katerina, savaş sonunda Osmanlı Devleti ile Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalayarak önemli başarılar elde etti.³³

Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında iki yüz yıllık süre içinde yapılan birçok antlaşmanın, uzun vadeli sonuçları açısından en önemlisidir. Bu iki devlet arasında gelecek yüzyıl içinde imzalanacak öteki antlaşmaların temeli olmuş ve Rusya sürekli bu metne atıfta bulunmuştur. Fakat asıl önemli nokta Rusya'nın kendi görüşüne göre yorumladığı Küçük Kaynarca Antlaşması'nın yedinci ve on dördüncü maddelerine dayanarak Osmanlı tebaası olan Ortodokslar üzerine himaye hakkı iddia etmesidir. Antlaşmanın yedinci maddesi.³⁴

“Devleti ‘Aliyyemiz ta’ahhüd eder ki Hıristiyan diyânetinin hakkına ve kenisalarına kavıyyen sıyânet ede ve Rusya Devleti’nin elçilerine ruhsat vere ki ihtiyaçda ondördüncü maddede zikr olunub mahrûse-i Kostantiniyye’de beyan olunan kenisa-yı mezkûre ve gerek hademesinin sıyânetine ibrâz-ı tefhîmât-ı mütenevvi’a eyleye ve elçi-i mûmâileyhin bir gûne ‘arûzu Devlet-i ‘Aliyye’min dost-u sâfi ve hemcivârî olan devlete müte’allık âdem-i mu’temedi tarafından ‘arz ve tebliğ olunmağla Devlet-i ‘Aliyyemiz tarafından kabul eylemelerini Devlet-i ‘Aliyyemiz ta’ahhüd eder”. Antlaşmanın 14. Maddesi³⁵:*“Devlet-i ‘Aliyye sâireye kıyâsen kilisâ-yı mahsûseden mâ’adâ Galata tarafında Beğoğlu nâm mahallenin yolunda tarîk-i ‘âmmede Rusya Devleti bir kenisa etdirmek câiz ola işbu kenisa kenissa-yı ‘avam olup Rus-Grek kenisası ta’biriyle tesmiye ve ilelebed Rusya Devleti’nin elçisi sıyânetinde olup her türlü ta’arruz ve müdâhaleden emin ve berî ve hırâset oluna”.*

Osmanlı Devleti’ndeki Hıristiyanlar, dini yaşantıları ve kiliseleri ile beraber Osmanlı Devleti’nin “siyâneti’nde (koruma-himaye)” bulunmaktadır. Bu demektir ki, Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Hıristiyanların ikinci bir koruyucusu yoktur. Antlaşma maddesinde mezhep farklılığına değinilmediğinden Osmanlı Devleti sadece Ortodoksların değil, bütün Hıristiyanların koruyucusu durumundadır. Rusya’ya verilen imtiyaz

³³ Şahin, *ibid.*, s. 532; Yüksel, *ibid.*, s.150.

³⁴ Mahmut Mesud Paşa, *Muahedat Mecmuası*, Cilt III. İstanbul 1297, s.258; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, s. 124.

³⁵ Mahmut Mesud Paşa, *ibid.*, s. 260; Erim, *ibid.*, s. 126-127.

yine antlaşmada çok açık bir dille ifade edilmiştir. 14. madde gereği Rusya İstanbul'un Galata tarafında Beyoğlu'nda herkesin gidip geldiği yol üzerinde bir kilise yapacaktı.³⁶

Antlaşmanın Rusça metninde de kurulacak kilisenin ismi "Rus-Grek" kilisesi değil "Grek-Rus" kilisesi olarak adlandırılmaktaydı. İstanbul'da kurulacak olan kilisenin isminin "Dosografa" kilisesi olduğu yönünde yıllarca yanlış bir anlama da geçerli olmuştur. Bu yanlış anlama, ilgili antlaşma maddesindeki "Rus-Grek" tabirini "Dosografa" olarak okumaktan kaynaklanmıştır.³⁷

Makâmat-ı Mübareke ("Hold Places") Meselesi

Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki arzuları her zaman devam etmiştir. Bu bağlamda 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması tarihi bir dönüm noktası olmuştur. Bu antlaşmanın 7. maddesi gerçekte ve ilk şekliyle Ortodoks tebaanın Padişah tarafından korunması ilkesini içermiş ise de, bu madde Ruslar tarafından değiştirilerek genişletilmiş ve Rusya'nın Ortodokslar üzerinde koruyuculuk hakkını içerdiği şekilde yorumlanmıştır.³⁸ Bu yolla Ruslar sürekli olarak Osmanlı içişlerine karışarak, Osmanlı Devleti'ni zayıflatma, parçalama ve yıkma politikası izlemişlerdir. Bunun en önemli örneklerinden birisi Çar I. Alexander (1801-1825) zamanında yaşanmıştır. I. Alexander'ın 1812'de işgalci Napoleon Bonapart'ın *Grande Armée*'sini yenip Avrupa'da tekrar mutlakiyet sistemlerini oluşturduktan sonra Avrupa'daki anlaşmazlıkların "Hıristiyan kardeşliği" yoluyla çözümlenmesi amacıyla Avusturya ve Prusya ile birlikte Kutsal İttifakın (Holy Alliance) kurulmasına çalışması, aynı zamanda ise Kafkaslarda ve Balkanlar'da Müslümanlara karşı tam bir dinî bağnazlıkla hareket etmesi Rusların ikiyüzlü bir siyaset izlediklerini göstermektedir.³⁹

1812 tarihinde Osmanlı-Rusya arasında imzalanan Bükreş Antlaşması sırasındaki ahval göz önünde tutulursa Rusya için fevkalade elverişli şartları ihtiva ettiği gibi, devlet-i âliye için o nispette bir gaflet eseri idi. Bir de iki gizli maddesi vardı. Bu antlaşmaya göre: Prut nehri Rusya'nın sınırı

³⁶ Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s.206.

³⁷ Roderic H. Davison, "Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Dosografa Kilisesi", Çev. Durdu Mehmet Burak, *Bellekten*, C. LXIV, s. 249, Ankara, 2000, s. 213-216.

³⁸ Paul W. Schroeder, *The Transformation of European Politics, 1763-1848*, Oxford, Oxford University Press 1994, s. 22; Gülnihâl Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 36-37.

³⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih*, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2010, s. 163; Yetişgin, *ibid.*, s. 691.

olacaktı; yani Rusya bu suretle Tuna'ya kadar varıp dayanmış ve Besarabya'yı da idaresi altına almıştı. Anlaşmada uzun uzadıya "harp esnasında devlet-i aliyye'ye karşı düşmanca harekette bulunan tebaanın affedilmesin"den bahsedilmişti.⁴⁰ Bununla, Balkanlardaki Ortodokslar olduğu gibi Doğu Anadolu'daki Ermeniler de kastedilmişti. Çünkü bu harp esnasında birçok Ermeni Ruslarla işbirliği yapmışlardı.⁴¹ Ruslar, bu madde ile hakikaten Hıristiyan tebaanın hamileri olduklarını ifade etmek istemişlerdi.

Dinî bağnazlıktan dolayı Ruslar işgal ettikleri Türk ve Müslüman yurtlarında daha fazla katliamcı siyasetler izlemişlerdir.⁴² Çar Nikolay Pavloviç (I. Nikola) (1824-1855) Avrupa'ya karşı "mutlakıyetçiliğin ve sınırların korunması" fikrini güçlü savunucusu olurken, Osmanlı Ortodokslarını koruma ve hatta İstanbul'daki Patrikliğin Rus yönetimince idaresini ileri sürmüş, Osmanlı Devleti'ni parçalama siyasetine ciddiyetle sarılmıştır.⁴³

Osmanlı tebaası olan Ortodoksların Rusya'dan yardım alarak bağımsız olma emelleri 1814'te hızlı gelişen bir Karadeniz şehri olan Odessa'da *Philiki Etairia*'nın (Dostlar Derneği) kurulmasıyla gizli bir örgüt işi olmaya başlamıştır. Cemiyetin gayesi, sözde eğitim ve öğretimi Osmanlıların Hıristiyan tebaası arasında yaymaktı. Fakat gerçekte, İstanbul'daki Yunan patriğinin idaresinde olmak üzere, eski Bizans İmparatorluğu'nu kurmak ülküsünü benimsemişti.⁴⁴ Üye sayısı hızla artan örgüte 1816'da Alexander Mavrocardato, Eflak ve Boğdan'ın Fenerli Rum beyleri soyundan, katılmış ve 1818'de de örgütün merkezi İstanbul'a taşınarak tüccar Emmanuel Xanthos'un evi yapılmıştır. Her ne kadar İstanbul merkez yapılmışsa da,

⁴⁰ Bükreş Antlaşmasının tam metni için bkz. Erim, *ibid.*, s. 241-254.

⁴¹ Rusya, Kafkasya'daki Ermenileri Eçmiyazin Kilisesi aracılığıyla Rus etkisi altına sokmaya çalışmıştır. 1828'de İran ile imzaladığı Türkmen Çayı Antlaşması ile elde ettiği Revan ve Nahçıvan hanlıklarını birleştirerek Ermeni vilayetini kurmuştu. Bölgenin Ermenisiz olamayacağını gören Ruslar, Türkiye ve İran'dan göç ettirme sureti ile Ermenileri bölgeye getirdi. Bundan sonra da Ermeniler Rus Çar'ını kurtarıcı olarak görmeye başlamıştır (Bkz. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, c. 13, s. 17, Ankara 1988, 365-434; Mücteba İlgürel, "Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilas", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, sayı: 35, İstanbul 1994, s. 171).

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Cahit Aslan, "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkez Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, sayı:1, 2006, s. 1-33; Ahmet Gündüz, "Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması ve Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 161, Nisan 2006, s. 71-82.

⁴³ Yetişgin, *idem*.

⁴⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 109-110.

İstanbul'un Osmanlılığı ve birçok Fenerli Rum'un tabiliğe ihanetsizliği nedeniyle örgüt Memleketeyn ve Mora'da örgütlenmeye başlamıştır. 1820'de Çar'ın yaveri olan Rum asıllı Alexander İpsilanti'nin örgütün başına geçmesiyle birçok şey değişmiştir. Nisan 1821'de Alexander İpsilanti'nin liderliğinde Memleketeyn'de ayaklanma çıkmış, ancak halkının Türklerden çok Fenerli Rumlara düşman olduğu bölgede bir başarı elde edilememiştir. Bununla birlikte, ayaklanma Mora'ya sığramış ve tam bir Yunan ayaklanmasına dönüşmüştür.⁴⁵ Ortodoks kilisesinin hiyerarşisinden ileri gelen örgütlendirme yeteneğiyle, Rum armatörlerin altı yüzü aşkın ticaret gemisindeki beş bini aşkın top, ayaklanmanın küçümsenmeyecek bir güce sahip olduğunu göstermekteydi.⁴⁶

Bu arada, Katolik ve Protestan misyonerlerin 19. yüzyılda Osmanlı ülkesine akın etmeye başlamaları, ülkeye iyilikten çok kötülük getirmişti. Bu misyonerler, Osmanlı Hıristiyanlarına yalnız kendi tarih, dil ve edebiyatlarını öğretmekle kalmıyor, aynı zamanda onlara liberal ve ihtilalcı fikirler de aşılayarak onları kendi etkileri altına almaya başlıyorlardı. Protestan misyonerler, öteki tarikatlarla yaptıkları gibi, Müslümanları da tanassurla (dinlerini değiştirmekle) etkilemek için gizlice çalışıyorlar; Katolikler, Ortodoks Hıristiyanları Vatikan'dan yana çekmek için uğraşıyorlar; Ortodokslar ise dindaşlarını, kendi kiliselerine sadık kalmaya zorluyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan azınlıkların hamileri kesilen bu misyonerler, hem kendilerini hem de himayeleri altındakileri korumak amacıyla, büyük devletlere, müdahale etmeleri için başvuruyor ve böylece birçok diplomatik olayların çıkmasına neden oluyorlardı.⁴⁷

Yine Avrupa'nın jandarmalığına soyunmuş olan Rus Çarı I. Nicholas (1825-1855), Avrupa'da meydana gelebilecek devrimci, milliyetçi ve mutlakiyet karşıtı hareketler için Avusturya ve Prusya ile birlikte hareket ederek bu tür hareketleri sınırlamak ve kökünü kazımak politikası izlerken, Osmanlı Devleti'ne karşı yıkıcı, parçalayıcı ve topraklarını işgal edici bir siyaset izlemiştir.⁴⁸ Balkanlarda İslav ve Ortodoks Osmanlı tebaasını kıskırtırken, Avusturya ve Rusya'ya karşı ayaklanan Macar ve Polonya milliyetçilerini ağır bir şekilde cezalandırmıştır (1848).⁴⁹

Rusya 1853'te Osmanlı Devletini parçalamak ve Boğazlara sahip olmak için takip ettiği Ortodoksluk politikasını makâmat-ı mübareke meselesi

⁴⁵ Yetişgin, *ibid.*, s. 692.

⁴⁶ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Akım Yayınevi, 2006, s. 49.

⁴⁷ Salâhi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, c. 49, s. 195, Ankara 1985, s. 651.

⁴⁸ Yetişgin, *idem*.

⁴⁹ Bayram Nazır, *Osmanlı'ya Sığınanlar (Macar ve Polonyalı Mülteciler)*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007.

üzerinden yürütmeye başlamıştır. Çünkü dini bir konu, seküler politika sorunlarının asla yapamayacağı kadar güçlü duygular uyandırabilirdi.⁵⁰ Makâmat-ı Mübareke Meselesi, eskiden beri Kudüs ve çevresinde Hıristiyanların kutsal yerlerdeki ayinlerin icrası ve hâkimiyet hakları ile ilgilidir. Ayrıca ara sıra meydana gelen çeşitli ihtilaflarla, bu hususların ortaya çıkardığı güçlükleri ve Avrupalı devletlerin müdahalelerini ihtiva eder.⁵¹

Çar I. Nikola, Osmanlı Devleti'nin paylaşılması meselesinde öncelikle Avusturya ve Prusya ile ittifak kurmaya çalışmıştır. Lakin Avusturya ve Prusya buna pek yanaşmayınca gözünü İngiltere'ye çevirmiştir. Bu sırada Babîli büyük devletlerin gittikçe artan baskısı altında bulunuyordu ve 1850 yılı ortalarından beri kutsal yerler üzerindeki Fransız-Rus ihtilafı Babîli'nin aleyhine gelişmekteydi.⁵² 1852 ilkbaharı ve yazında Fransa, isteklerini sağlamak, İstanbul ve Kudüs'te bazı tavizler koparmak için iki defa donanma gösterisinde bulunmuştur.⁵³ Fransa'nın başarıları, Çar'ı sinirlendirmiş; bu durumu, Osmanlıların ihanet ve zayıflığının eseri ve Ortadoğu'da Rus ve Ortodoks nüfuzuna vurulan bir darbe olarak yorumlamıştı.

1852 sonlarına doğru silahlı gösteri yapmak sıranın kendine geldiğine karar verip, Rusya'nın çiğnenen haklarının korunması ve ileride bir takım garantiler sağlamak amacı ile İstanbul'a Prens Menşikov⁵⁴ başkanlığında bir heyet gönderdi. Lakin Çar Nikola, daha heyet İstanbul'a varmadan bu meselede tek başına kalmamak için İngiltere ile ittifak yapmak istedi ve bunun için 9 Ocak 1853 gecesi Petersburg'daki kışlık sarayda verilen baloda, İngiliz elçisi Sir Hamilton Seymour'a yaklaşarak şunları söyledi:

“Türkiye mühim, buhranlı bir mevkide bulunuyor; bize birçok gâile ve müşkilât çıkarabilir; kucağımızda hasta, hem de ziyâdesiyle hasta biri var;

⁵⁰ Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, Çev: İdil Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 133.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İhsan Satış, *Osmanlı Devleti'nde Kutsal Yerler Sorunu (1847-1853)*, Tokat, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

⁵² G. H. Bolsover, “Birinci Nikola ve Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi”, Çev. Yuluğ Tekin Kurat, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt. 23, s. 3-4, Ankara, 1965, s. 225.

⁵³ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), Sadaret Âmedi Kalemî (A.AMD), 43/46; BOA, İrade Hariciye (İ. HR), 327/21187.

⁵⁴ Asıl adı Aleksandr Sergejevich Menshikov olan Menşikov, prens, amiral, deniz işleri bakanı ve Finlandiya genel valisi sıfatlarını kendisinde toplayan, I. Nikola'nın gizdeşlerinden bağınaz, sert bir kişi idi. Bkz. BOA, İ. HR, 327/21182; Abdurrahman Şeref, *Müşahabe-i Tarihiye*, haz. Mübeccel Nami Duru, İstanbul, 1980, s.115.

lüzumlu tedbirlere mürâcaat etmeden evvel bu hasta adam kolumuzdan kurtulacak olursa, bizim için felâket olur” demişti.

İngiltere elçisi verdiği cevapta:

“Haşmetmeâb! Hasta adam diyorsunuz; affınıza mağrûren, iyi huylu âlicenâb ve kuvvetli bir adamın, zayıf ve rahatsız bir kimseyi koruması ve yardım etmesi lâzım geleceğini beyana müsâraat eylerim” demişti. Çar bu cevaba rağmen İngiltere elçisi ile birkaç defa daha görüştüyse de anlaşma sağlayamadı.⁵⁵

Prens Menşikov’un İstanbul’a gelmesiyle Babîâli, Fransa ve Rusya arasında müzakereler başladı. Üç haftalık süren bu müzakereler sonunda Katolik ve Ortodoks hak ve imtiyazlarına dair ortalama bir hal çaresi bulundu. Sonunda, Kudüs mutasarrıfına hitaben sadir olan bir ferman, meseleyi her iki tarafın isteğine uygun şekilde halletti.⁵⁶

Meselenin halledilmesi Rusya ile Osmanlı Devleti arasında ihtilafa son vermeye kâfi gelmedi, çünkü Rusya’nın asıl maksadı başka idi. Nitekim 5 Mayıs 1853 tarihinde verdiği bir ultimatomla asıl gayesini açığa vuran talep ve tekliflerini bildirdi. Buna göre Rus Çarı I. Nikola, Osmanlı Devleti ile daimi bir ittifak teklif ediyor, karşılığında da Osmanlı memleketlerinde yaşayan bütün Ortodoks tebaanın hamisi olduğunun resmen tanınmasını istiyordu. Aynı zamanda daha evvelki imtiyaz ve antlaşmalardaki bütün “Rum kilisesi” tabirleri kaldırılarak bunun yerini “Rus kilisesi” alacaktı.⁵⁷

Küçük Kaynarca Antlaşması’nda Rusya İstanbul’da kurulacak Rus Ortodoks Kilisesi’ni himaye hakkı tanımıştı. İşte Rusya buna dayanarak Ortodoks tebaa hakkında yeni bir antlaşma yapılmasını ve bunların adeta Rus tebaası sayılmasını ve diğer Rus tebaasına tanınan hak ve imtiyazlardan bunların da faydalanmasını istemekteydi. Prens Menşikov, bu hususta ayrı bir antlaşma kabul edilmediği takdirde, taraflarca hazırlanacak bir senetle de işin halledilebileceğini ileri sürmekteydi.⁵⁸

Babîâli, evvela Küçük Kaynarca Antlaşması’nda İstanbul’da kurulacak Rus kilisesi için tanınan himaye hakkının, Ortodoks mezhebine Osmanlı Devleti’nde tanınan serbestlik ile birleştirilip bundan Çar’ın bütün

⁵⁵ Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, Cilt III, İstanbul, 1994, s.328; Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, Cilt I, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987, s. 9-11.

⁵⁶ BOA, İ.HR, 327/21191; *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI, İstanbul 1963, s.3021-3022.

⁵⁷ BOA, İ.HR, 328/21217; *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3022.

⁵⁸ Karal, *ibid.*, VII, s. 229.

Ortodoksların hamisi olduğu anlamı çıkarılmayacağını ileri sürdü.⁵⁹ Ayrıca yeniden istenilen senedin Rum tebaasının himaye hakkının Rusya tarafına geçtiği anlamına geldiğinden kesinlikle kabul edilemeyeceğini söyledi. Çünkü bu Osmanlı Devleti'nin bağımsızlık ilkesine aykırıydı.⁶⁰

Bunu üzerine amaçlarını silah yoluyla gerçekleştirmek için Kırım Harbi'ne giden Çar I. Nikola, İngiliz, Fransa, Sardunya ve Osmanlı müttefik ordularına yenilerek, Osmanlı'nın paylaşımı tasarısını bir başka bahara ertelemek zorunda kalmıştır.⁶¹ Savaşın sonunda imzalanan Paris Antlaşmasıyla Rusya, Batı Hıristiyanlığına dayanamayacağını da anlamıştır. Bu durum, Hıristiyan Avrupa'nın Ortodoks Hıristiyanlığına karşı cephe aldığını göstermektedir. Buna karşılık Rusya da Balkanlar'da yaşayan Ortodoks Hıristiyanlığı hedef alarak, hem dine hem de dile dayalı Ortodoks ve Slav Birliği hedefi ile Panslavizmi gündeme getirmiştir.

Panslavizm

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiği vakit Osmanlı Devleti hala Balkanlara, boğazlara ve İstanbul'a hâkim durumdadır. Dolayısıyla Rusya için yeni bir projenin uygulanmasından başka bir çare yoktur. Bu projenin adı ise Slav milletlerinin tek bir çatı altında toplanmasını amaç edinen Panslavizm'dir.⁶² Panslavizm, özellikle 1870'lerden sonra Avrupa siyasi çevrelerinde kullanılmaya başlayan ve Slav kavimlerini tek bir çatı altında yani Rus hâkimiyeti altında toplamayı amaç edinmiş, bu kavimlerin siyasal dayanışmasını sağlamaya yönelmiş olan harekete verilen addır.⁶³

Bu hareket, Rusya'nın yapısal özellikleri içinde kökenleri bulunursa da, Slavizm ve Panslavizm orijinali bakımından Rus değil Çeklerin Rusya'ya yapmış olduğu bir katkıdır. Şair Kollar bu heyecanın tohumlarını atmış ve ünlü tarihçi Palacky de, kâğıt üzerinde, Habsburg topraklarında kurulması tasarlanan İmparator'a bağımlı, ancak özerk bir Slav federasyonunu formüle etmişti. 1848 İhtilali'nin bunalımlı dönemindeki bu gelişmelere Çarlık yönetimi pek ilgi göstermediyse de, Panslavizm cereyanı Rus aydınlarını

⁵⁹ *Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, s. 3023.

⁶⁰ BOA, İ.HR, 328/21217.

⁶¹ Kırım Savaşı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 2009; Fevzi Kurtoglu, *1853-1855 Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1927.

⁶² Erdoğan Keleş, "Rusya'nın Panslavizm Politikasının Balkanlarda uygulanmasına Dair Bir Layiha", Manisa, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı:21, 2008, s.126.

⁶³ Akdes Nimet Kurat, "Panslavizm", *A.U. D.T.C.F. Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 2-4, Ankara 1953, s. 241; Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev. Agâh Oktay Güner, İstanbul, Kültür Sanat Yayınları, 2007, s. 23.

etkilemiş, 1869 ve 1870 yıllarında basılan, General Fedaiiev'in "Şark Meselesi Üzerine Düşünceler" ve Danilevski'nin "Rus ve Avrupa" adlı kitapları, Rusya'nın izlemesi gereken politikayı özetle şöyle ortaya koyuyordu: Avrupa ve Balkanlar'da Rusya'nın önderliğinde bir Slav federasyonunun kurulması salık verilirken, İstanbul'un ele geçirilmesi vurgulanıyor, ancak İstanbul yolunun Viyana'dan geçtiğine işaret ediliyordu.⁶⁴

Panslavizm, başlangıçta kültürel olarak başlamış ama Rusya'nın kendi emperyalist maksatlarına alet edinmek istemesiyle siyasi bir hareket olmuştur; mamafih Panslavizm Rusya'da da önce bir kültür meselesi şeklinde gelişmiş, sonraları siyasi bir renk almak yolunu tutmuştur; bu bakımdan Rusya dışındaki Slavlarla Ruslar arasında bir benzerlik olmakla beraber, Rus Panslavizmi'nin bütün Slavları Rusya'nın hegemonyası altına koymak ve Slavları "Ruslaştırmak" amacını göz önünde tuttuğu görülecektir, yani, "Panslavizm-Panrussizm" kalıbına girmek yoluna sapmış olacaktır.⁶⁵ Böylece 1860'larda Panslavizm akımının doğmasıyla, Ruslar Ortodoksluk kisvesi altında Türk topraklarında yaptıkları entrika ve yıkıcı hareketlerine, milliyetçi bir yaklaşım ekleyerek, Osmanlı İslav topraklarını devlete karşı kıskırtmışlar, bunda da oldukça başarı kazanmışlardı.⁶⁶

Osmanlı'yı yıkılma noktasına getiren 1877-78 harbi ve Ayastefanos antlaşması ile bozulan Ortadoğu dengesini yeniden kuran Berlin Konferansından sonra Babıâli klasik Tanzimat diplomasisini bırakıp yeni bir politika atılımına girişmek isteyecekti. İşte bu politikayı tasarlayan da Sultan Abdülhamit'ten başkası değildir. Sultan Abdülhamit Rusya'nın Panslavist taktiklerine karşı bağımsız bir politika izlemeyi düşünüyordu. Bunların bir tanesi Çar ile mevcut durumun korunmasına dayanan dostane ilişkiler kurmaya çalışıp ortamı yumuşatmaktı. Ancak bu yumuşak politika Rusya'yı hedeflerinden vazgeçirecek bir sigorta olamayacağından daha etkili bir politikanın oluşturulması lazımdı. Bu da dinsel olarak 230 milyon Müslüman'ın lideri olan Halife'nin bu kez siyasi lideri olarak da uluslararası ilişkilerde göz ardı edilmeyecek bir güce sahip olabilmesiyle kendisini gösterebilirdi. Diğer bir deyimle Panislavizm'e karşı Panislamizm adeta bir panzehir olacaktı. Nitekim Rusya daha 93 harbini başlatır başlatmaz Müslüman Kazaklar Çar'a isyan bayrağını çekmişlerdi.⁶⁷

⁶⁴ Yuluğ Tekin Kurat, "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Balkanlar'daki Panslavizm ve Panortodoks Politikası Karşısında Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1999, s. 173, 175.

⁶⁵ Akdes Nimet Kurat, "Panislavizm", s. 249.

⁶⁶ Yetişgin, *ibid.*, s. 699.

⁶⁷ Yuluğ Tekin Kurat, *ibid.*, s. 176-177.

Sonuç

Slavlar tarafından ilk başlarda kara devleti olarak kurulan Rusya, güçlü bir devlet olabilmek için sıcak denizlere inmek istiyordu. Rus toprakları, kuzeyde Buz Denizi, kuzeybatıda Baltık Denizi gibi soğuk denizlerle çevrilidir. Ayrıca iklimin soğuk olmasının yanında topraklarının sadece %11-%12'si ekip biçmeye elverişlidir. Rusların sıcak denizlere inme politikasının mimarı I. Petro'dur. Çar, Osmanlı'dan 1696'da Azak kalesini aldıktan sonra Karadeniz kıyılarını elde etmeyi, İstanbul'u alıp Akdeniz'e inmeyi vazgeçilmez bir politika hedefi olarak görmüş ve bunu varislerine de vasiyet etmiştir. Rusya, bu amaçlarına ulaşabilmek için Ortodoksların hamisi rolünü üstlenerek İstanbul'u ele geçirerek Akdeniz'e yani sıcak denizlere çıkarak dünya siyasetinde söz sahibi olabilmek için her türlü vasıta ve fırsatı kullanmıştır.

Rusya ilk başlarda amaçlarında meşru zemin oluşturmak için Üçüncü Roma iddiasında bulunarak, kendisini hem Doğu Roma'nın varisi hem de tüm Ortodoksların hamisi olarak kabul etmiştir. Bu politika Çariçe II. Katerina zamanında kesin şeklini almıştır. 1774'teki Küçük Kaynarca Antlaşması ile bir taraftan Osmanlı'nın Karadeniz'deki mutlak egemenliğine son verirken, Rusya'nın bu antlaşma ile Osmanlı topraklarındaki tüm Ortodoksları himayesi altına almış olduğu iddiası çok geniş boyutlar içinde 19. yüzyıla yansımıştır.

Ortodoks bayrağı altında yapılan propagandalar Çar I. Nikola zamanında Balkanlar'da hızını arttırmış olup, Karadağlı, Sırp ve Bulgar isyanlarının çıkmasına sebep olmuştur. Bu isyanlar Osmanlı'nın Balkanlar'daki hâkimiyetini kökünden sarsacak mahiyette olmuştur.

Rusya, 1853'te Ortodoksluk politikasını makamat-ı mübareke meselesi üzerinden yürütmeye çalışmış ve sonunda Kırım harbi gibi devletlerarası bir savaşa gitse de hedefine ulaşamamıştır. Bundan sonra Rusya Panslavizm adı altında, Slav kavimlerini tek bir çatı altında yani Rus hâkimiyeti altında toplamayı amaç edinmiştir. Bu politika karşısında Osmanlı Devleti, özellikle Balkanlar'da Slav ırkına mensup pek çok ulusu bünyesinde barındırması nedeniyle çok etkilenmiştir. Sırp-Karadağ isyanları, Bulgar meselesi ve Bosna-Hersek olayları Osmanlı Devleti'ni oldukça güç durumda bırakan Panslavizm hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

Sadaret Âmedi Kalemi

A.AMD, 43/46

İrade Hariciye

İ. HR, 327/21187

İ. HR, 327/21182

İ. HR, 327/21191

İ. HR, 328/21217

2. Basılı Kaynaklar

ABDURRAHMAN Şeref; *Müşahabe-i Tarihiye*, Haz. Mübeccel Nami Duru, İstanbul, Sucuoğlu Matbaası, 1980.

ACAR, Kezban; *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004.

AHMET Cevdet Paşa; *Tarih-i Cevdet*, I, İstanbul, Matbaa-yı Osmaniye, 1309.

AKSUN, Ziya Nur; *Osmanlı Tarihi*, III, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1994.

ANDERSON, Matthew Smith; *Doğu Sorunu 1774-1923 Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, çev: İdil Eser, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.

ARMAOĞLU, Fahir; *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2010.

ATAÖV, Türkkaya; "Rus Devleti'nin Kuruluşu" *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. 23, s. 4, Ankara, 1968, s. 215-243.

BEYDİLLİ, Kemal; "1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi*, c. 13, s. 17, Ankara, 1988, s. 365-434.

BOLSOVER, G. H.; "Birinci Nikola ve Türkiye'nin Paylaşılması Meselesi", Çev. Yuluğ Tekin Kurat, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 23, s. 3-4, Ankara, 1965, s. 207-237.

BOZKURT, Gülnihâl; *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

BÜLBÜL, İsmail; *Osmanlı Belgelerine Göre Rus Elçisi Tolstoy'un Faaliyetleri*, Balıkesir, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

CHAPMAN, Tim; *Imperial Russia 1801-1905*, London, Routledge, 2001.

- ÇAPRAZ, Hayri; *1740-1792 Osmanlı-Rus Münasebetleri (Siyasi ve Ticari)*, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- DAVISON, Roderic H.; “Küçük Kaynarca Andlaşması’nda Dosografa Kilisesi”, Çev. Durdu Mehmet Burak, *Bellekten*, c. LXIV, s. 249, Ankara, 2000, s. 213-216.
- DUGIN, Aleksandr; *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*, Çev. Vügar İmanov, İstanbul, Küre Yayınları, 2005.
- ERİM, Nihat; *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.
- ERYILMAZ, Bilal; *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul, Risale Yayınları, 1996.
- İLGÜREL, Mücteba; “Rusların Doğu Anadolu Siyaseti ve 1828-1829 İlk Rus İstilasası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 35, İstanbul, 1994, s. 167-176.
- İNALCIK, Halil; “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, *Bellekten*, c. 12, s. 45, Ankara, 1948, s. 349-402.
- KARAL, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi*, VII, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- KELEŞ, Erdoğan; “Rusya’nın Panславизм Politikasının Balkanlarda uygulanmasına Dair Bir Layiha”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı:21, Muğla, 2008, s.123-140.
- KENNEDY, Paul; *Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri*, Çev. Birtane Karanakçı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 12. Basım, 2010.
- KOCABAŞ, Süleyman; *Kuzey’den gelen Tehdit Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, İstanbul, Vatan Yayınları, 1989.
- KOHN, Hans; *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev. Ağâh Oktay Güner, İlgî İstanbul, Kültür Sanat Yayınları, 2007.
- KÖSE, Osman; *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- KURAT, Akdes Nimet; “Panslavizm”, *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi*, Cilt: XI, Sayı: 2-4, Ankara, 1953, s. 241-278.
- KURAT, Akdes Nimet; *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- KURAT, Akdes Nimet; *Türkiye ve Rusya (XVIII. Yüzyıl Sonunda Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)*, Ankara, Ankara Üniversitesi D. T. C. F. Yayınları, 1970.

- KURAT, Yuluğ Tekin; “XIX. Yüzyılda Rusya’nın Balkanlar’daki Panslavizm ve Panortodoks Politikası Karşısında Osmanlı Diplomasisi”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1999, s. 173-177.
- KURTOĞLU, Fevzi, *1853-1855 Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1927.
- Mahmut Mesud Paşa; *Muahedat Mecmuası*, III, İstanbul, 1297.
- Mufassal Osmanlı Tarihi*, VI, İstanbul, İskit Yayınevi, 1963.
- NAZIR, Bayram, *Osmanlı’ya Sığınanlar (Macar ve Polonyalı Mülteciler)*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2007.
- ORTAYLI, İlber; “XVIII. Yüzyıl Türk-Rus ilişkileri”, *Türk-Rus ilişkilerinde 500 Yıl*, Ankara, 1999, s. 125-134.
- ORTAYLI, İlber; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, Akım Yayınevi, 25. Basım, 2006.
- ÖZCAN, Altay Tayfun; “Trifon Karabeynikov’un Seyahat Raporuna Göre XVI. Yüzyılın Sonlarında Kudüs”, *Belleten*, sayı: 270, Ankara, 2010, s. 369-388.
- SAGAY, Reşat; *XIX. ve XX. Yüzyıllarda Büyük Devletlerin Yayılma Siyasetleri ve Milletlerarası Önemli Meseleler*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 1972.
- SARAY, Mehmet; “Başlangıçtan Petro’ya Kadar Türk-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, sayı: 35, İstanbul, 1994, s. 193-222.
- SCHROEDER, Paul W.; *The Transformation of European Politics, 1763-1848*, Oxford, Oxford University Press, 1994.
- SEVİNÇ, Aslanova, *Rus Ortodoks Kiliseleri*, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 2006.
- SONYEL, Salâhi R.; “Büyük Devlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü”, *Belleten*, c. 49, s. 195, Ankara, 1985, s. 651.
- SOYER, Ali; *Osmanlı-Rus İlişkilerinde Çeşme ve Sinop Baskınları*, İstanbul, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- SUMMER, B. H.; *Büyük Petro ve Osmanlı İmparatorluğu*, Çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1993.
- ŞAHİN, Hasan; “Kaynarca’dan (1174) Paris Barışı’na (1856) kadar Şark Meselesi Perspektifinde Osmanlı-Rus Münasebetlerine Genel Bir Bakış”, *Türkler*, XII, Ankara 2002, s. 531-544.

- TUFAY, Muzaffer; “Türkler, Ruslar ve Bulgarlar”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 5, s. 2, Ankara, 1988, s. 193-218.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat; *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, I, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- YETİŞGİN, Mehmet; “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ocak 2007, s. 671-702.
- YÜKSEL, Dilek Yiğit; *Rus Modernleşmesi ve Türkiye 1682-1905*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2006.

1878 BERLİN KONGRESİ VE SONUÇLARI ÜZERİNE YENİ BİR OKUMA

Dr. Gül Tokay

GİRİŞ

1878 yılının Temmuz ayında imzalanan Berlin Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve aynı zamanda bölgesel güçlerin geleceği açısından bir dönüm noktası olmuştur. Berlin Kongresi ve ardından imzalanan antlaşmanın amacı, Osmanlı- Rus savaşı (1877-1878) ile Yakındoğu'da ortaya çıkan yeni düzen vesilesiyle Avrupa barışına tehdit oluşturan etkenleri ortadan kaldırmaya yöneliktir.¹ Daha spesifik ele almak gerekirse, savaşın Rusya lehine sonuçlanması ile ortaya çıkan İngiliz- Rus gerginliğini engellemenin amaçlandığı söylenebilir. Bu nedenle, sınır sorunları, Hıristiyan unsurlara yönelik reformlar gibi ikili ilişkilere dayalı; ancak savaşın temel nedenlerini oluşturan etkenler, daha sonra tartışılmak için ileri bir tarihe atılmıştır.

Kongre döneminde, Osmanlı hiç bir destek bulamamıştır. Büyük devletlerin Osmanlı'ya karşı ilgisiz tutumları, aynı zamanda antlaşmanın beraberinde getirdiği sorunlar, Osmanlı yönetimini yeni ittifaklar ve önceki dönemlerden farklı bir dış politika arayışı içine itmiştir.

¹ Berlin Kongresi ve sonuçları için bakınız (bkz.)William. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After 1878-80*, Londra, Frank Cass, 1938; Robert Millman, *Great Britain and Eastern Question*, Oxford, Oxford University Press, 1979; Ali F. Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-ı Siyasiye*, Cilt 2, Bekir S. Baykal (der.), Ankara, TTK, 1987; Roderic Davison, "The Ottoman Empire and the Congress of Berlin", Ralph Melville and Hans J Schroeder (der.), *Der Berliner Kongress von 1878:Die Politik der Grössmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der Zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts* Wiesbaden, Steiner Verlag, 1982, s. 205-23; Gül Tokay, "Ayastefanos'tan Berlin Antlaşmasına Doğu Sorunu", İsmail Soysal (der.), *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç*, Ankara, Türk Tarih Kurumu (TTK), 1999, s. 189-202; Ömer Turan (der.), *Ottoman-Russian War of 1877-78*, Ankara, TDV Yayıncılık, 2007; Hakan Yavuz ve Peter Sluglett (der.), *War and Diplomacy, The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, Utah, Utah University Press, 2011.

Bu kısa çalışmada bir taraftan Berlin Antlaşması'nın sonuçları, diğer taraftan ise söz konusu dönemle gelen Osmanlı dış politikasındaki değişimin nedenleri değerlendirilecektir. Berlin Kongresi'ne ilişkin çok sayıda çalışma bulunmaktadır, hatta ilk bakışta konunun daha da irdelenmesinin tarih yazımına fazla katkısı olmayacağı düşünülebilir; ancak Osmanlı ve bilhassa Osmanlı Hariciye Nezareti arşivinde bulunan kimi belgeler yardımı ile konu, tekrar düşünülmesi ve ele alınması gereken bir mesele haline gelmiştir. Bu yazının hedefi, tarih yazımında boş kalan bir alanı kısmen doldurmak ve eksik yorumlandığı düşünülen bazı konuları tekrar tartışmaya açmaktır.

Ayastefanos'tan Berlin'e

Bilindiği üzere, 1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı'nın Osmanlı aleyhine gelişmesi üzerine, dönemin yönetimi, önce 31 Ocak 1878 tarihinde Edirne Ateşkes Antlaşması'nı daha sonra da 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos (ön) Antlaşması'nı imzalamıştır.² Edirne Ateşkes Antlaşması ile savaş döneminde yansızlık politikalarından taviz vermeyen Avrupalı güçler, aktif bir rol oynamaya başlamışlardır. Bilhassa İngilizler, Rusya'nın galibiyeti ile ortaya çıkan yeni düzenden rahatsız olmuşlardır.³ 3 Mart 1878 yılında imzalanan Ayestafanos Antlaşması ve aynı döneme rastlayan İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby'nin yerine Lord Salisbury'nin geçmesi ile bir taraftan İngiliz dış politikasında temelden bir değişim süreci başlarken diğer taraftan ise antlaşmanın onaylanmayacağı ve büyük devletlerin katılımı ile bir Avrupa Kongresi'nin toplanacağı kesinlik kazanmıştır.⁴ Yeni İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury'e göre Kırım Sistemi diye geçen 1856 Paris Barış Antlaşması sonrası kurulan düzen, çoktan çökmüş; Osmanlı'nın Tanzimat ile beraberinde getirdiği ıslahat hareketleri pek sonuç vermemiştir ve Osmanlı'nın ayakta kalmak için korunmaya ihtiyacı vardır.⁵ Kısacası, Osmanlı-Rus savaşı sonunda, Lord Palmerston'un öncülüğünü ettiği, "Osmanlı'nın varlığının ve

² Ayastefanos Antlaşmanının 29. maddesi bir ön antlaşma olduğunu, Paris Barış Antlaşmasını (1856) imzalayan diğer devletler tarafından onaylanması gerektiğini belirtir.

³ İngilizler Edirne Ateşkes Antlaşmasından önce Boğazlara kendi vatandaşlarını korumayı bahane ederek bir donanma göndermişlerdir. BBA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), HRSYS(Hariciye Tasnifi/ Siyasi Kısmı), 1218/6, Safvet'ten Musurus'a, Hariciye, 25 Ocak 1878.

⁴ Söz konusu değişim 1865 yılında Lord Palmerston'un ölümüyle başlamakla beraber, incelenen dönemde daha belirginleşmiştir. Salisbury'nin politikası için bakınız (bkz) BBA, HRSYS 1218/5, *La Circular de Salisbury*, Londra, 1 Nisan 1878.

⁴ Lord Derby, Osmanlıya sempati duymakla beraber, dönemin politikası ve İngiltere'deki kamuoyu açısından tarafsızlık politikası izlemek zorunda olduklarını Osmanlı Büyükelçisi Musurus'a birçok kere anlatmıştır. BBA, YPRK HR (Yıldız Perakende Evrakı /Hariciye Kısmı) 1/33, Musurus'dan Hariciye Nezareti'ne, Londra, 17 Mayıs 1877; BBA, HRSYS 1218/5, *La Circular*, Londra, 1 Nisan 1878.

⁵ Feroze A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers 1878-1908*, İstanbul, İsis, 1996, s. 13-15.

bütünlüğünün korunmasının Avrupa Barışı için şart olduğu” nu savunan güçler dengesine dayalı sistem, 1878 yılında artık geçerliliğini kaybetmiştir.⁶ Bu çerçevede, dahil olduğu Muhafazakar Parti’den çok William Gladstone başkanlığındaki Liberal Parti’ye yakın düşen Salisbury, İngiltere’nin çıkarları açısından, yeni bir kongre toplanması ve Ayastefanos Antlaşması’nın tekrardan düzenlenmesi konusunda, hem Rusya’ya hem de diğer Avrupalı güçlere baskı yapmıştır.⁷

Ayastefanos Antlaşması’na geri dönecek olursa, Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan ve bölgede bir Slav hakimiyeti yaratan antlaşmanın temelini, Balkanlar’da inşa edilmesine karar verilen “Büyük Bulgaristan” oluşturmaktaydı. Aynı zamanda antlaşma, Karadağ, Sırbistan ve Romanya’nın bağımsızlığını sağlamakta; ancak Bosna-Hersek, Epir ve Teselya gibi problemlili bölgeler konusunda belirgin bir öneri getirememektedir. Doğu vilayetlerinde ise Kars, Ardahan, Batum ve Beyazıt Ruslar tarafından ilhak edilmekteydi; Osmanlı’nın doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilere ise Rusya himayesinde reform yapılmasına karar verilmişti.⁸ Ayastefanos Antlaşmasının, Rusya için 2 amacı bulunmaktaydı. Öncelikle, savaşta askeri kazançlarının uluslararası bir antlaşma ile onaylanması; ikincisi ise Osmanlı yönetiminin Balkanlardaki yeni statüko için Rusya’nın önerilerini kabul etmesi idi. Ancak, Rusya, Avrupa devletlerinin, bu konudaki desteğini alması gerektiğinin bilincindeydi.⁹ Antlaşmaya, büyük devletler içinden en sert tepki İngiltere’den gelmişti. İngiltere, Bulgaristan’ın Ege’ye kadar uzamasına ve bölgedeki Slav olmayan unsurları tehlikeye atmasına karşı çıkmakla beraber; günün İngiliz Dışişleri Bakanı için asıl sorun, Osmanlı’nın doğusunda Ayastefanos ile oluşan Rus üstünlüğü idi.¹⁰ İngilizler, bilhassa Rusya’nın Batum’u ilhakına, Orta Asya’daki ve Trabzon-Tebriz arasındaki ticaret yollarını etkileyeceği düşüncesiyle karşı çıkmışlardır. Ayrıca, Kars’ın konumu da, Suriye ve Mezopotamya ile ilişkisinden dolayı önemliydi. Öteki taraftan Avusturya, yeni Balkan haritasından rahatsız olmuş; bilhassa Osmanlı-Rus savaşı

⁶ Zaten bir süredir, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde belirgin bir gerileme söz konusu olup, ancak, Ali Paşa gibi İngiliz yanlısı Tanzimat devlet adamlarının ya da Musurus Paşa gibi 35 yıla yakın Londra’da Osmanlı Büyükelçiliği görevinde bulunan diplomatların gayretleriyle ilişkilerin daha da gerginleşmesi engellenmekteydi. BBA, HRSYS 579/10, Musurus’dan Ali’ye, Londra, 11 Kasım 1869.

⁷ BBA, HRSYS 1218/5, *La Circular*, Londra, 1 Nisan 1878.

⁸ TNA, (Britanya Ulusal Arşivleri) FO. (Dışişleri Bakanlığı Tasnifi) 65/994, Salisbury, FO (Foreign Office), Mayıs 3 1878; Haluk Ülman, *I. Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, Ankara, İmge, 3. Baskı, 2002, s. 135-137.

⁹ TNA, FO 65/1000, Loftus’dan Derby’ye, St. Petersburg, 12 Mart 1878; Gül Tokay, “Ayastefanos’tan Berlin Antlaşmasına”, s. 190-195.

¹⁰ *Idem*.

sonrasında imzalanan Ayastefanos'ta çizilen "Büyük Bulgaristan" sınırları; Bosna-Hersek vilayetinin gelecekteki statüsü ve Karadağ - Sırbistan sınırları Avusturya Dışişleri Bakanı Gyula Andrassy'yi rahatsız etmiştir.¹¹

Avusturya'nın Balkanlardaki yeni düzenden duyduğu rahatsızlığın farkında olan Salisbury, yanına Avusturya'yı da alarak Rusya'nın bölgesel hâkimiyetini kırmaya yönelik yoğun bir Berlin öncesi diplomatik manevraya girişmiştir.

Diğer Avrupalı devletler ise, antlaşmaya tepki göstermemişler, hatta Bismarck, Ayastefanos Antlaşması'nı nihai bir antlaşma olarak gördüğünü açıklamıştır.¹² Paris Barış Antlaşması'nı (1856) imzalayan diğer devletlerden İtalya ve Fransa ise, antlaşmanın bazı maddelerinden rahatsızlık duymalarına rağmen, fazla müdahale etmek istememişlerdir. Fransız Dışişleri Bakanı William Waddington, antlaşmanın yeniden düzenlenmesinden çok Osmanlı borçları ve İmparatorluğun devam etmesi konusunda hassasiyet gösteriyordu. Fransa, yine de toplanacak kongrede, İngiltere ile beraber hareket etme kararı almıştır.¹³ Ayastefanos Antlaşmasının maddelerinin tartışılıp yeniden düzenlenmesi için bir Kongrenin toplanacağı kesinleşince, Salisbury, Kongrenin Bismarck'ın arabuluculuğu ile Berlin'de yapılmasını önermiş ve Alman Şansölyesi de bu öneriyi kabul etmiştir. Aynı dönemde Osmanlı yönetimi, bilhassa, İngilizlerin desteğiyle, kaybettiği bazı toprakları, toplanacak kongrede geri alabileceğini ummaktaydı. Bu nedenle, İstanbul'a yeni atanan Rusya Büyükelçisi Prens Labanov, defalarca Osmanlı yetkililerine başvurarak iki tarafın çıkarları açısından aralarında bir anlaşmaya varmalarının daha iyi olacağını vurgulamışsa da dönemin Osmanlı yönetimi bu önerilere pek sıcak bakmamıştır.¹⁴ Aynı nedenle, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgal etmeyi düşündüğüne dair haberler Viyana'daki Osmanlı Büyükelçisi Esad Bey tarafından İstanbul'a bildirildiğinde de yönetim, ciddi bir itirazda bulunmamıştır. Hatta bu sayede Avusturya'nın desteğini alabileceğini düşünmüştür.¹⁵

¹¹ Avusturya perspektifi için bkz: Alexander Novotny, *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses*, Böchlau, Graz, vol. 1, 1957.

¹² Tokay, "Ayastefanos'tan Berlin Antlaşmasına...", s. 193.

¹³ BBA, HRSYS1218/6, Aarifi'den Safvet'e, Paris, 8 Mayıs 1878.

¹⁴ Rusya Dışişleri Bakanı Alexander Gorchakov'un görüşleri için bkz. Alexander Gorchakov, BBA, YPRK HR (Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı, Hariciye Kısmı) 2/ 77, Gorchakov, St. Petersburg, 6 Nisan 1878.

¹⁵ TNA, FO 424/69, Layard'dan Salisbury'ye, Pera, 14 Nisan 1878. Ancak Osmanlı bölgenin ilhakını en başından itibaren kabul edemeyeceğini belirtmiştir.

Bu esnada Rus yönetimi, uluslararası alanda Ayastefanos Antlaşması'na karşı olan yankılara tepki göstermekte; Rusya Dışişleri Bakanı Alexandre Gorchakov, Ayastefanos Antlaşması'nın zaten var olan Bulgaristan devletini onaylamaktan ileri gitmediğini savunmaktaydı. Batum, bölgedeki ticari ve stratejik açıdan en iyi liman konumunda olduğundan Rusya için önem taşımaktaydı. Rusya savaşa hiçbir destek almadan girdiği için Batum konusunda taviz vermeye yanaşmamaktaydı. Ermenilerin yaşadığı bölgelerin güvenliği Rusya için hassas bir konuyken, Kars'ın da tarihte her zaman Rusya için önemli bir bölge olduğunu unutmamak gerekir. Bu konulara ehemmiyet gösteren Gorchakov'a göre Rusya, Avrupa barışına önem vermekte; ancak öteki güçler bunu görmemekteydi.¹⁶ Yine de, Haziran ayında toplanan Berlin Kongresi'nin akışını asıl belirleyen, Mart- Haziran dönemindeki gizli ikili yazışmalar ve bunun sonunda Salisbury'nin inisiyatifi ile İngilizlerin kongreyi yönlendirmeye yönelik imzaladığı üç ayrı anlaşma olmuştur.

Salisbury'nin diplomatik mahareti ile İngilizler, üç gizli anlaşma imzalayarak, kongre öncesinde kongrenin sonuçlarını yönlendirmeyi başarmıştır.

Birincisi, 30 Mayıs'ta Londra'da imzalanan Rus-İngiliz gizli anlaşmasıdır ki, bu Shuvalov- Salisbury anlaşması diye tarihe geçmiştir. İki devlet de kongrede ortak hareket etmeye karar vermekte, vesilesiyle de Ruslar, İngilizlerin önerileri olan Bulgaristan'ın Kuzey Balkanlarla sınırlanmasını; Yunan temsilcilerinin kongreye katılmasını ve kongrede Epir ve Teselya konusunun tartışılmasını kabul eder. İngiltere'nin Baserebya konusuna müdahale etmeyeceğine; Beyazıt'ın Osmanlıya geri verileceğine; Kotur'un İran tarafından ilhakının kabulüne karar verilmiş; ancak Batum konusunda bir uzlaşmaya varılamamıştır.¹⁷

İkinci anlaşma, Shuvalov'un Batum konusunda taviz vermemesi üzerine, İngilizler'in Osmanlı'ya yaptığı baskıyla 4 Haziran'da, İstanbul'da Hariciye Nazırı Safvet Paşa ve İngiliz Büyükelçisi, Henry Layard arasında Kıbrıs Konvansiyonu adıyla imzalanmıştır.¹⁸ İngilizler, ayrıca, Kıbrıs

¹⁶ BBA, YPRK HR 2/77, Gorchakov'dan Avrupadaki Temsilciliklerine, St. Petersburg, 6 Nisan 1878.

¹⁷ TNA, FO 65/1004, Salisbury, FO, 3 Haziran 1878. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Salisbury ve Rusya'nın Londra'daki Rusya Büyükelçisi Peter Schuvalov arasında imzalanmıştır.

¹⁸ Rifat, Uçarol, *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı İngiliz Antlaşması*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 1978; Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Büyükelçiliği, 1877/1880*, Ankara, TTK, 1968; Henry Layard, *Memoirs*, ADD. 38, 934-38, Additional 38, 937, Vol. VIII, Londra, British Library (Western Manuscripts Bölümü).

Konvansiyonu dahilinde Osmanlı ile bir savunma ittifakı yapmayı ve imparatorluğun doğusunu Rusya tehdidine karşı korumayı kabul eder.

Konvansiyon dahilinde, İngilizlerin iki şartı vardır: İlki, geçici olarak Kıbrıs adasını işgal etmek; ikincisi de, Osmanlının doğu vilayetlerinde reform yapması gerekliliğidir. Ayrıca Osmanlı, kongrede konvansiyonun duyulmasının kendi menfaatlerine zarar vereceği endişesiyle; İngilizler ise Rusya ile Batum konusunda daha rahat sonuca varabilmek adına konvansiyonun gizli kalması konusunda uzlaşmaya varmışlardır.

Son anlaşma ise Viyana'da, İngiliz Büyükelçisi Henry Elliott ve Avusturya Dışişleri Bakanı Gyula Andrassy arasında 6 Haziran'da imzalanmış; kongrede birbirlerinin çıkarlarını koruyacakları ve destek verecekleri konusunda karara varmışlardır. Bu, daha çok bir centilmenlik anlaşması niteliğinde olup İngiltere, Avusturya'nın Balkanlardaki çıkarlarına; Avusturya da İngiltere'nin doğudaki beklentilerine karşı çıkmamaya ve hatta desteklemeye söz vermiştir.¹⁹

Salisbury, yukarıda tartışılan anlaşmalarla, bölgedeki İngiliz çıkarlarını garanti altına almış oluyordu ve böylelikle kongre döneminde ortaya çıkacak fikir ayrılıkları ve gerginlikleri de engellemekteydi; ayrıca, çözülmesi sorun yaratabilecek bölgesel sorunları; ikili anlaşmalarla görüşmek üzere kongredeki oturumların dışında bırakmaya karar vermişti.

Kongre arifesinde Osmanlı yönetimi, yakın ilişkide bulunduğu İngiliz Büyükelçisi Layard'a kendilerinin kongre sırasında kaybedilen ve işgal altında olan bölgelerdeki Müslümanların konumu, sınır düzenlenmeleri konusunda desteğine ihtiyaçları olduklarını belirtse de Layard bu konuda duyarsız davranmıştır.²⁰ Ayrıca, ilginç olan bir konu da; kongre öncesi, Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi Musurus ve Paris'teki Büyükelçi Arifi Paşalar'ın, İngilizlerin gizli anlaşmalarına dair bilgi edindikleri ve bunu Hariciye Nezaretine bildirdiklerine dair belgeler mevcuttur. Musurus, İngiliz-Rus anlaşması'nı ve Yunan delegelerinin kongreye katılacağını Safvet Paşa'ya ayrıntılı olarak bildirmiştir.²¹ Arifi Paşa ise, kongre arifesinde Waddington'la görüştüğünü, Fransız Dışişleri Bakanı, İngiliz-Rus Konvansiyonu'nun çok önemli olduğunu, Bulgaristan ve Batum'un serbest liman olması ile ilgili bir karara varıldığını söylemiş ve Osmanlı Büyükelçisi de bu bilgileri Safvet Paşa'ya yazmıştır.²² Ancak, Hariciye Nezareti'nin bu

¹⁹ TNA, FO 7/932, Elliot'tan Salisbury'e, Viyana, 6 Haziran 1878.

²⁰ Türkgeldi, *ibid.*, s. 63-64.

²¹ BBA, HRSYS 1218/6, Musurus'dan Safvet'e, Londra 2 Haziran 1878.

²² BBA, HRSYS 1243/3, Arifi'den Safvet'e, Paris, 8 Haziran 1878.

bilgileri, başta sultan olmak üzere, gerekli mercilere iletmediği ve kongrede Osmanlı temsilcilerinin bu konuda bilgi sahibi olmadıkları ortaya çıkmış daha da önemlisi bu bilgilere rağmen Kıbrıs Konvansiyonu'nun da imzalanması engellenmemiştir.²³ Son dakikaya kadar kongreye davet alamayan Osmanlı yönetimi, baskıları neticesinde, 30 Mayıs tarihinde, 1856 ve 1871 Antlaşmaları'nda yer aldığı için ikincil bir devlet konumunda kongreye davet edilmiştir.

Berlin Kongresi (13 Haziran- 13 Temmuz)

13 Haziran-13 Temmuz tarihleri arasında yapılan Kongrede 10 kadar oturum gerçekleşmiş ve Berlin Antlaşması 13 Temmuz'da onaylanmıştır.²⁴ Ayrıca, oturumlar dışındaki gizli toplantılarda büyük devletlerin murahhasları arasında farklı konular görüşülmüş; ancak bu toplantılara Osmanlı temsilcilerinin girmesine izin verilmemiştir.

Paris Antlaşması'nı imzalayan beş büyük devlet, kongreye en üst düzeyde temsilcilerle katılmış; ayrıca, Yunanistan Dışişleri bakanı Theodoros Delyanni de kendileri ile ilgili oturumlarda yer almıştır.

Kongrede fazla etkili olamayacaklarının bilincine varan Sultan Abdülhamit, daha genç ve kıdemi az olan diplomatları kongreye göndermeye karar vermiş ve Karatheodori Paşayı birinci murahhas olarak atamıştır. Sultan, Fenerli bir temsilci seçerek aynı zamanda, Hıristiyan unsurlar üzerine bir ayrımcılık yapmadığını da göstermek istemiştir. Ayrıca, İngiliz Büyükelçisinin, Karatheodori Paşa hakkında iyi izlenimleri olduğundan, tecrübesine ve tarzına güvendiğini de belirtmesi, sultanın bu yönde karar vermesinde etkili olmuştur. Avrupalılar, daha kıdemli olan Hariciye Nazırı Safvet Paşayı birinci murahhas olarak görmeyi tercih etmişse de sultan, Safvet Paşa'nın İstanbul'da olmasını tercih ettiğinden de, böyle bir seçimi uygun görmüştür. Onun dışında Berlin Büyükelçisi Sadullah Paşa ve Prusya kökenli Mehmet Ali Paşa kongrede Osmanlı'yı temsil etmekle görevlendirilmiştir.

Kongre dönemi ile ilgili kayıtlara ayrıntılı olarak baktığımızda görüyoruz ki, Safvet ve Karatheodori Paşalar düzenli olarak yazışmışlardır. Karatheodori ise oturumları, topladığı diğer bilgileri ve kendi görüşlerini detaylı olarak hariciye nazırına ulaştırmıştır; ancak, Karatheodori ve diğer Osmanlı temsilcilerinin daha az kıdemli olması, hem kongre döneminde

²³ TNA, FO 881/3685, Salisbury'den Elliot'a, FO, 3 Haziran 1878.

²⁴ Berlin Kongresi dönemi tartışmalarının tüm koleksiyonu için bkz. BBA, HRSYS 1244/2. Berlin Kongresi ile ilgili bkz. Gül Tokay, "Ottoman Diplomacy at the Congress of Berlin", Ömer Turan (der.), *Ottoman-Russian War of 1877-78*, Ankara, TDV Yayıncılık, 2007, s. 242-259.

onların pazarlık payını zorlaştırmış hem de merkezin yönlendirmesine bağlı olmalarından dolayı karar aşamasında gecikmelere neden olmuştur.²⁵

Safvet Paşa İstanbul'da olmakla birlikte kongrede yönlendirici etken olarak öne çıkmıştır. Kongre döneminde Safvet Paşa, Avrupa'daki Osmanlı temsilciliklerinden düzenli olarak bilgi toplamaktadır ki; bu bilgiler söz konusu ülkelerin resmi politikalarını ve aynı zamanda da kamuoyunu yansıtır niteliktedir; ama asıl ağırlık noktası, İstanbul'daki Avrupalı ve bilhassa İngiliz ve Avusturya Büyükelçilerinin etkisi olmuştur. Söz konusu dönemde Safvet Paşa, Avusturya Büyükelçisi Ferenc Zichy ve İngiliz Büyükelçisi Henry Layard ile yakın ilişki içindeydi. Ayrıca Zichy ile Layard'ın hem mesleki, hem de kişisel yakınlıkları, söz konusu dönemde ortak hareket ederek Safvet Paşa'yı yönlendirmeleri açısından etkileyici olmuştur. İngiliz yanlısı bir politika izleyen dönemin Osmanlı yönetimi, Henry Layard ile başından beri yakın ilişki içindeydi. Hatta Layard, savaşın çıkmasından önce belki engelleyici bir aktör olur diye İstanbul'a atanmıştı. Gelmesinden hemen sonra, sultan başta olmak üzere Osmanlı yönetimi ile yakın ilişkilere girmiş; ama kongre döneminde Osmanlıya yakın bir politika izlememiştir.²⁶ İki büyükelçi de kongrede, Osmanlı temsilcilerinin herhangi bir konuda ısrarcı oldukları veya sultanın zorluk çıkardığı dönemlerde müdahale edip Safvet Paşayı ikna ederek, Berlin'e gerekli talimatların verilmesini ve sorunun kendi lehlerine çözülmesini sağlamışlardır.²⁷ Kongre boyunca sultan, İstanbul'daki yabancı elçiler ve son olarak da dışarıdaki Osmanlı temsilciliklerinden gerekli bilgi ve talimatları alan Safvet Paşa, kendi inisiyatifini de kullanarak Karatheodori'yi yönlendirmiştir. Söz konusu ikilinin bütün gayretlerine rağmen, Osmanlı kongre döneminde, uluslararası alandaki konumundan dolayı, pek etkili olamamış ve daha çok sembolik bir rol üstlenmiştir.

Bilindiği üzere, kongredeki resmi oturumların çoğu yeni Balkan haritası üzerinde olmuştur; ancak sınır sorunları; Hıristiyan unsurlara yönelik reformlar, işgal bölgelerindeki Müslümanların durumu, savaş tazminatı ve Osmanlı borçları gibi daha çok ikili ilişkileri ilgilendiren konular, toplantılarda vurgulanıp, ayrıntıları daha sonra tartışılmak üzere ileri bir tarihe ertelenmiştir.²⁸ 64 maddesi bulunan Berlin Antlaşması'nın çoğu düzenlemesi Balkanların geleceği ile ilgili maddeleri kapsamaktaydı. Karadağ'ın, Sırbistan'ın ve Romanya'nın bağımsızlığının onaylandığı

²⁵ Tokay, "Ottoman Diplomacy...", s. 250-52.

²⁶ Henry Layard'ın Osmanlıya atanması ve görüşleri için bkz. Layard, *ibid.*, 934-38, Additional 38, 935, Vol. V, kısım I, Londra, British Library (Western Manuscripts Bölümü).

²⁷ Tokay, "Ottoman Diplomacy...", s. 249-251.

²⁸ Osmanlı borçları ile ilgili tartışmalar için bkz. BBA, HRSYS 1244/2, Karatheodori'den Safvet'e, Berlin, 12 Temmuz 1878.

kongrede, Ayastefanos'ta yaratılan Büyük Bulgaristan; kuzeyde Osmanlı hükümlerinde Bulgaristan Prensiği; ortada özerk bir Doğu Rumeli Vilayeti ve güneyi ise Osmanlıya geri verilen; ancak batılı devletler nezdinde reform yapılmasına karar verilen Makedonya bölgesi, diğer adı ile vilayet-i selase olarak üç kısma bölünmüştür. Doğu vilayetleri ile ilgili olarak Osmanlı yönetimi, Ardahan, Kars ve Batum'u Rusya'ya, Kotur'u ise İran'a terk etmeyi kabul etmektedir. Batum, Rus ve İngiliz temsilciler arasında tartışmalara yol açmış, sonunda Batum'un serbest bölge ve ticari liman olmasına ve ortak bir sınır komitesi oluşturularak sonuca bağlanmasına karar verilmiştir.²⁹ Osmanlı, Batum konusunda hassas davranmış, bölgedeki Müslüman unsurların ve bilhassa Lazların durumu ile ilgili endişelerini bildirmiştir. Ancak, Osmanlı endişeleri kongre döneminde ve daha sonra kurulan ortak sınır ve göç komisyonlarında dikkate alınmamıştır. Ayrıca, doğu vilayetlerinde Hıristiyan unsurlar lehine Avrupalı güçler denetiminde reformlar yapılmasına karar verilmesi de sultan'ı ilk başından itibaren kaygılandırmaktaydı.

Osmanlı yönetimi açısından, temel sorunlardan biri Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından işgali ile ilgili olmuş ve sultan bölgedeki Müslüman unsurun geleceği açısından bunun tehlike yaratmasından endişe duymuştur. Öte taraftan bölge, Avusturya için de önemli olup, Sırbistan ve Karadağ arasında tampon görevi görmekteydi ve bu nedenle Andrassy bu konuda taviz vermemeye kararlıydı.³⁰ Sultan'ın bütün direnişine rağmen sonunda Zichy, Layard'ın da desteği ile Safvet Paşa'yı, paşanın da sultanı ikna etmesi üzerine işgalin kabulü ile ilgili talimat Berlin'e ulaşmıştır. Kongre salonunda ise Karatheodori ısrarcı tavrı sayesinde ayrıntıların farklı bir konvansiyonda tartışılması için Avusturya Dışişleri Bakanının onayını almış ve işgalin geçici olacağı ve Sultan'ın hükümlerine dokunulmayacağına dair bir eki karar metnine ilave ettirebilmiştir.³¹

Asıl herkesi, bilhassa Osmanlı ve Rus temsilcilerini şaşıratan, Kıbrıs Konvansiyonu'nun duyulması olmuştur. Ruslar kendilerine karşı ve İngilizlerin doğudaki amaçlarına yönelik bir anlaşma olduğunun farkına varmışlar, Osmanlı temsilcileri ise böyle bir gelişmeden habersiz kongreye gitmiş oldukları için *oldubitti* ile karşı karşıya kalmışlardır; ancak, herkesi

²⁹ TNA, FO 78/2899, Salisbury, Berlin 28 Haziran 1878; FO 78/2905, Berlin, 6 Temmuz 1878.

³⁰ BBA, HRSYS 1244/2, Karatheodori'den Safvet'e, Berlin, 10 Temmuz 1878 Salisbury'nin desteğinden emin olan Andrassy bu konuda tavize yaklaşmamıştır.

³¹ Türkgeldi, *ibid.*, s.74; BBA, HRSYS 1244/2, Karatheodori'den Safvet'e, Berlin 13 Temmuz 1878, Osmanlı ve Avusturya arasındaki Konvansiyon, 21 Nisan 1879'da imzalanmıştır.

şaşırtan bu gelişme kongrenin akışını etkilememiştir.³² Sonuç olarak, Berlin Antlaşması 13 Temmuz'da Osmanlı-İngiliz savunma ittifakı ise 15 Temmuz'da imzalanmıştır.

Berlin Antlaşması'nın Sonuçları Üzerine

Ayastefanos Antlaşması'nın Avrupa barışına dair tehdit oluşturduğu düşünülen unsurları, Berlin Kongresi'nde gözden geçirilmiş ve Berlin Antlaşması ile büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.³³ Kongrede, sorun yaratacak bölgesel sorunlara ve ayrıntılara girilmek istenmemiş ve bunlar ikili anlaşmalarla tekrardan görüşülmek üzere ileri bir tarihe bırakılmıştır.

Salisbury'nin, kongre öncesi mahareti ile İngilizler kongreye hakim olmuş ve toplantıları büyük ölçüde kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirebilmişlerdir. Yine de Salisbury kongrenin sonunda, Berlin Antlaşması'nın, nihai bir antlaşma olmadığını, sadece günün şartlarında uluslararası alandaki savaş ile ortaya çıkan gerginliği azaltan formel bir nitelik taşıdığını vurgulamıştır.³⁴

Rusya, Osmanlı-Rus savaşından kazanan taraf olarak çıkmasına rağmen, kongrede büyük devletler karşısındaki zayıflığından dolayı fazla etki gösterememiştir.³⁵ Avusturya ise, İngiltere'nin de desteği ile kongrede Balkan haritasının tekrardan düzenlenmesi ve Ayastefanos Antlaşması'nda yaratılan Balkanlar'daki Slav üstünlüğünün sınırlandırılması ile amacına ulaşmış bulunmaktaydı. Kongreye katılan öteki büyük devletlere gelince, Bismarck, uluslararası barışa tehdit getirebilecek sorunların çözülmesinden memnun ve antlaşmayı nihai görmekteydi. Daha ikincil konumda olan Fransız ve İtalyanlar da Berlin Antlaşması'nı nihai olarak görmekte ve geri kalan sorunların, ikili anlaşmalarla çözüleceğine inanmaktaydılar. Ancak iki devlet de Kıbrıs Konvansiyonu'ndan huzursuzluk duymuş, ayrıca İtalyan yönetimi ve kamuoyu Bosna Hersek'in işgalinin ileride sorun yaratabileceğinden endişe etmiştir.³⁶ Yine de kongre dönemindeki gizli toplantılara bakıldığında, İtalya ve Fransa'nın kongrenin ana amacından uzaklaşıp, daha çok Kuzey Afrika ile ilgili konuları tartıştıkları

³² BBA, HRSYS 1244/2, Hariciye Nezareti, Safvet'en Alexandre Paşa'ya, Hariciye, 23 Temmuz 1878.

³³ Tokay, "Ottoman Diplomacy...", s. 256-59.

³⁴ TNA, FO 78/2900, Salisbury, Berlin, 13 Temmuz 1878.

³⁵ Kongre'den Rusya da tatmin olmadan ayrılmıştır. BBA YEE (Yıldız Esas Evrakı) 76/8, Şakir'den Safvet'e, St. Petersburg, 22 Temmuz 1878.

³⁶ BBA, YEE 76/3, Turhan'dan Safvet'e, Roma, 16 Temmuz 1878.

gözlenmektedir. Aynı toplantılarda, İngilizlerin de Mısır konusunu gündeme getirdiklerine dair Hariciye Nezaretine bilgi ulaşmıştır.³⁷

Osmanlı, uluslararası alandaki durumundan dolayı kongre döneminde etkisiz kalmış ve müzakerelerde sesini fazla yükseltmemiştir. Sultan, Kıbrıs Konvansiyonunu imzaladıktan sonra İngilizlerin desteğini alacağını düşünse de, İngilizler kongre boyunca Osmanlı'ya karşı ilgisiz bir tavır almışlardır.³⁸ Ayrıca, sultan konvansiyonu imzalamış olmaktan pişmanlık duymuş ve İngiltere'nin Rusya ve Avusturya ile olan anlaşmalarından haberi olmadığını; doğu vilayetlerindeki Hristiyan reformların kendi hükümlerini tehdit edeceğinden de rahatsızlık duyduğunu belirtmiştir.³⁹ Kıbrıs'ın işgali, Osmanlı yönetimi tarafından, İngiltere'nin Mısır'a girmeden önce yaptığı bir ön girişim olarak da görülmüştür. Ancak, İngiliz yönetimi sultanın endişelerini yersiz bulmuş ve Layard ilgisiz bir tavırla gerekli gelişmeleri Safvet Paşa aracılığıyla tamamlamaya ve paşanın istifa pahasına konvansiyonun gereklerini yerine getireceğine dair Londra'ya görüş bildirmiştir.⁴⁰

Kongrenin ardından, Avusturya ve Rusya buldukları iç ve dış zayıflıklarından dolayı muhafazakâr bir politika izlemeye ve bölgede birbirleriyle işbirliği yapmaya karar vermişlerdir.⁴¹ Berlin Antlaşması imzalandıktan sonra, Avusturya ve Rusya arasında bir anlaşma imzalanacağı konusu gündeme gelmiş ve bunun bilhassa bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin konumlarının korunmasına yönelik olduğu iddia edilmiştir.⁴² Ayrıca Avusturya, Bosna- Hersek konusunda destek alabilmek için de söz konusu yakınlaşmaya sıcak bakmaktaydı. İki ülke arasındaki Balkanlarla ilgili yakın ilişki, 1908 yılında Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakına kadar da devam etmiştir. Aynı zamanda, bu muhafazakâr politika çerçevesinde Rusya, bilhassa Prens Gorchakov, Osmanlı ile ilişkileri geliştirmeye ve bir an önce aralarında süregelen konuların çözülmesini arzu etmekteydi.

Kongreye katılan devletlerin aralarında, kongre sonrası bir denge kurulurken, Berlin Antlaşması'nın temelini oluşturan, yeni Balkan haritası bölgesel sorunları çözememiş ve gerginliğin tırmanmasına zemin hazırlamıştır. Öncelikle, tartışmaların yoğunluğunu oluşturan Bulgaristan

³⁷ *Idem.*

³⁸ Tokay, "Ottoman Diplomacy...", s. 258.

³⁹ TNA, FO 881/3672, Layard'dan Salisbury'e, Tarabya, Temmuz 16 1878.

⁴⁰ TNA, FO 881/3672, gizli, Layard'dan Salisbury'e, Tarabya, 29 Temmuz 1878; BBA, 76/9, Safvet'en Layard'a, Hariciye Nezareti, 21 Temmuz 1878.

⁴¹ Salisbury, Antlaşma imzalandıktan sonra varılan sonucu kısaca şöyle özetlemiştir: "[I]t was a formal but not a final treaty", TNA, FO 78/2900, Salisbury, Berlin, 13 Temmuz 1878.

⁴² BBA, HRSYS 177/32, Şakir'den Asım'a, St Petersburg, 21 Ekim 1881.

Prensliği, kuzey Balkanlarla sınırlandırılmış ve bölgenin üçte ikisi tekrar Osmanlıya geri verilmiştir.⁴³ Ancak, Bulgaristan sınırları yeniden düzenlenmesine rağmen, Balkanların ortasında bir Bulgaristan Prensliği'nin oluşması ciddi bir tehdit oluşturmakta; Doğu Rumeli'nin geleceği belirsizleşmekte ve en önemlisi, Berlin'de Osmanlıya geri verilen Makedonya topraklarında, Avrupa kisvesi altında yapılacak reformların, hem otorite sorunu yaratacağı, daha da önemlisi bölgedeki Hıristiyan unsurların ileride Osmanlı'ya karşı milli ve ayrılıkçı duygularını arttıracığından endişe duyulmaktaydı. Daha ilk başından itibaren, Bulgaristan- Makedonya sınır tespit komisyonunun kurulması ile beraber sorunlar ortaya çıkmış ve komisyon çalışmaları boyunca hem Osmanlı hem de Bulgar yönetimi ve halk sorun yaratmıştır.⁴⁴ Bilhassa, komisyonda görevli Rus yetkililerin Bulgaristan'ı destekleyici girişimleri zaten var olan rekabet ve huzursuzluğu daha da arttırmıştır. Osmanlı yerel yönetimi de bölgedeki Bulgarlara karşı aldığı tutumla, Osmanlı sınırları içinde kalan Bulgar unsurları göçe zorlamış ama asıl sorun başıbozukların Hıristiyanlara karşı takındıkları tutumdan kaynaklanmıştır.⁴⁵ Bu durum ileride Makedonya sorunu çerçevesinde daha da tırmanmış ve Balkan savaşlarına kadar süregelen bir şekilde devam etmiştir.

Ayrıca Selanik vilayetinde Bulgaristan ve Yunanistan'ın; Yanya'da Yunanistan'ın; Kosovo'da ise Sırbistan ve Avusturya'nın ileriye dönük beklentileri Sultan'ı rahatsız etmekteydi. Yunanistan kongrede beklediği desteği almamasına rağmen, Epir ve Teselya'nın yakın bir dönemde Yunanistan'a kaybedilme olasılığı Osmanlı yönetiminin diğer kuşkuuları arasındaydı.

Osmanlıyı, rahatsız eden temel sorunlardan bir başkası ise, Avusturya'nın Bosna-Hersek vilayetlerini işgal etmesi ve Yenipazar Sancağı'nda asker bulundurmasıydı. Bu, Avusturya'nın uzun vadede bölgeye yönelik planlarının bir parçası olarak görülmüş ve bunun bölgedeki Müslüman ve Hıristiyan halkı huzursuz edeceği öngörülmüştür. Ayrıca, Antlaşmanın imzalanmasının ardından, Müslüman halk Avusturya'nın altında hizmet etmektense, göç etmeyi tercih etmiş, bilhassa Makedonya vilayetlerine yoğun bir göç dalgası yaşanmıştır. Osmanlı yönetimi bir taraftan bu göç talebini bölgedeki Hıristiyan -Müslüman dengesini değiştirebileceği için desteklemiş, öte taraftan ise bu durum Osmanlıya ayrı bir yük getirmiştir. Bosna Hersek'in işgali sadece Osmanlı yönetimini endişelendirmemekte, bölgede yeni bağımsızlığını kazanan Sırbistan ve

⁴³ Gül Tokay, "Ottoman-Bulgarian Relations, 1878-1908", *Balkanistica*, 14: 1 (2000), s. 117-35.

⁴⁴ Sınır Tespit Komisyon raporları ve ayrıntıları için bkz. BBA, HRSYS 1247/4.

⁴⁵ BBA, HRSYS319/1, Zancof'dan Safvet'e, İstanbul, 3/10 Ekim 1879.

Karadağ yönetimi de kendileri arasında Avusturya'nın bir tampon bölge kurmaya çalıştığının bilincinde olduklarından rahatsızlık duymuşlardır. Bilindiği üzere, Sırbistan ve Avusturya arasındaki, Berlin Antlaşması'ndan sonra tırmanan gerginlik, ileride Balkan savaşlarının temel nedenlerinden birini oluşturmuştur. Ayrıca, oturularda üzerinde fazla durulmamakla beraber, Karadağ'ın sınırları çizilirken, sınırlar dahilinde kalan Arnavut Müslümanların durumu belirsiz kalmıştır. Bir kısmı göç ederken, bölgeyi terk etmeyen ve yeni statülerini kabul etmeyen Arnavutlar, bölgedeki gerginliğin Balkan Savaşları'na kadar tırmanarak devam etmesine neden olmuştur.⁴⁶ İngilizler için daha önemli olan Doğu vilayetleri ve İmparatorluğun doğusunda kalan bölgeler ise Ruslarla yaptıkları ikili anlaşmalar, Kıbrıs Konvansiyonu ve kongre döneminde yapılan gizli toplantılarda tartışıldığından dolayı oturularda fazla üstlerinde durulmamıştır. Terk edilen arazilerle ilgili ikili komisyonlar kurularak sorun çözülmeye çalışılsa da birçok zorluklarla karşılaşmıştır. Bilhassa Osmanlı, Batum'u terk ederken sorunlar yaşanmış, bölgede kalan Laz unsurlar Rusya altında kalmaktan rahatsız olmuşlar, ayrıca da Osmanlıya göçler sırasında da sorunlarla karşılaşmışlardır.⁴⁷ Yine de, Berlin Kongresi'nde odak noktası Balkanlar olmuş, yeni bir Balkan haritası çizilmiş ve kurulan düzen bazı değişiklikler dışında 1912-13 Balkan Savaşları'na kadar devam etmiştir.

Sonuç Yerine

Berlin Kongresinden sonra Osmanlı'yı temelden etkileyen sadece bölgedeki yeni statüko değil, dış politika önceliklerini tekrardan gözden geçirmesi ve kendine farklı bir yol haritası çizmesi de olmuştur.

Bilindiği üzere, Lord Palmerston'un, 1865 yılında ölmesi ile İngiliz-Osmanlı ilişkileri bir değişime girmiş ve bu hem liberal hem de muhafazakâr parti yönetimlerinde fark edilmiştir. 1870'li yılların ortalarında, muhafazakâr lider Benjamin Disraeli başbakanlığı ile biraz yumuşamış gibi gözükse bile, Lord Salisbury'nin İngiliz dış politikasını yönlendirmeye başladığı 1878 baharından itibaren, İngiliz-Osmanlı ilişkilerinde belirgin bir kopuştan söz etmek mümkündür. Yine de Berlin Kongresi ve hemen sonrasında İngiltere, Osmanlı'nın en yakın ittifakı konumunu korumaya devam etmiş; ancak söz konusu dönemde yaşanan gelişmeler ve daha da önemlisi Kırım Sistemi'nin ve Osmanlı'nın varlığının sürmesine dayalı güçler dengesi politikalarının artık geçerli olmadığını, Osmanlı'nın korunmaya muhtaç olduğunu savunan

⁴⁶ Bu konuda son dönemde yayınlanmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. Isa Blumi, *Reinstating the Ottomans Alternative Balkan Modernities, 1800-1912*, Londra, Palgrave, 2011.

⁴⁷ Kongre döneminde Osmanlı'nın Batum konusundaki endişeleri için bkz. BBA, HRSYS 1244/2, Karatheodori'den Safvet'e, Berlin, 6 Temmuz; TNA, FO 78/2905, Salisbury'den FO'ya Berlin, 8 Temmuz 1878.

Salisbury ve 1880 yılında seçimi kazanan William Gladstone başkanlığındaki liberallerle, bu geleneksel yakınlık kısa sürede sona ermiştir.⁴⁸

Aynı zamanda, kongrenin ardından, Sultan Abdülhamit İngiltere'den fazla bir destek beklemenin doğru olmadığını, İngiltere için Osmanlı Devleti'nin ikincil bir ülke konumunda olduğunu ve İngiltere'nin asıl bölgesel sorununun Rusya ile Orta Asya'daki rekabetten kaynaklandığının bilincine varmıştır. Ayrıca, Abdülhamit, iki gücün de bir yere kadar Almanya'ya bağımlı oldukları ve bundan dolayı da, günün şartlarında Osmanlı'nın Almanya ile ilişkilerinin pekiştirilmesi ve desteğinin uzun vade çıkarları için en iyi politika malzemesi olacağı görüşündeydi. Bu şartlarda, bir taraftan sona ermeye yüz tutmuş Osmanlı-İngiliz yakınlaşması, öte taraftan gerekli görülen Alman desteği ile Osmanlı dış ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır.⁴⁹

⁴⁸ TNA, FO 78/3166, Assım'dan Musurus'a, İstanbul, 4 Ekim 1880; BBA, HRSYS 579/75, Musurus'dan Savas'a, Londra, 13 Nisan1880; Ülman, *ibid.*, s.169.

⁴⁹ BBA, YPRK, ESA (Yıldız Tasnifi, Konsolosluklar) 2/18, Musurus'dan Maslahatgüzar'a, İstanbul, 28 Mayıs 1880.

KAYNAKÇA

DAVISON, Roderic; *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy And Reforms*, İstanbul, İsis, 1999.

DAVISON, Roderic; "The Ottoman Empire and the Congress of Berlin", Ralph Melville and Hans Jurgen Schroeder (der.), *Der Berliner Kongress von 1878: Die Politik der Grössmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der Zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1982, s. 205-23.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal; *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 2. Baskı, İstanbul, MEB, 1962.

KURAT, Yuluğ Tekin; *Henry Layard'in İstanbul Büyükelçiliği, 1877/1880*, Ankara, TTK, 1968.

GEIS, Immanuel; *Der Berliner Kongress 1878. Protokolle und Materialien*, Boppard am Rhein, Boldt Verlag, 1978.

Henry Layard Papers, Western Manuscripts, 38931-39164, Additional. 38934-38 (Layard'ın, İstanbul'da büyükelçilik döneminini kapsamaktadır), Londra, British Library.

Mahmud Celaledin Paşa; *Mirat-i Hakikat*, İsmet Miroğlu (der.), İstanbul, Berekat Yayınevi, 1983.

MEDLICOTT, William Norton; *The Congress of Berlin and After 1878-80*, Londra, Frank Cass, 1938.

MILLMAN, Richard; *Great Britain and Eastern Question*, Oxford, Oxford University Press, 1979.

SCHROEDER, Paul ve David Wetzel (der.); *Systems and Stability and Statecraft, Essays on the International History of Modern Europe*, Londra, NewYork, Palgrave, 2004.

SETON-WATSON, Robert; *Disraeli, Gladstone and the Eastern question*, Macmillan, Londra, 1935, (2. Ed., 1962 Frank Cass.)

TURAN, Ömer (der.); *Ottoman-Russian War of 1877-78*, Ankara, TDV Yayıncılık, 2007.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat; *Mesail-i Mühimme-ı Siyasiye*, Cilt II, Bekir Sıtkı Baykal (der.), Ankara, TTK, 1987.

UÇAROL, Rıfat; *1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı İngiliz Antlaşması*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 1978.

ÜLMAN, Haluk; *I. Dünya Savaşına Giden Yol ve Savaş*, Ankara, İmge, 3. baskı, 2002.

YASAMEE, Feroze; *Ottoman Diplomacy, Abdulhamid II and the Great*

Powers, 1878-80, İstanbul, İsis, 1996; “Abdülhamid II and the Ottoman Defence Problem”, *Diplomacy and Statecraft*, Vol. 4, No. 1, 1993, ss. 20-36.

YAVUZ, Hakan ve Peter Sluglett (der.), *War and Diplomacy The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, Utah, Utah University Press, 2011.

SEVR ANTLAŞMASI KONUSUNDA DEĞİŞİK GÖRÜŞLER

Prof. Dr. Sina Akşin, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Geçende **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele** adlı çalışmamın üçüncü cildi yayımlandı. Bu cildin başlığını **İç Savaş ve Sevr'de Ölüm** koymuştum. Biraz çarpıcı bir başlık oldu. Bizde Kurtuluş Savaşının iç savaş yönünü görmezden gelmeye ya da küçümsemeye çalışan çevreler bulunduğu için bu başlıkla bunu vurgulamak istedim. İki yıl kadar önce İstanbul'da Haliç'te Kadir Has Üniversitesi'nde Gelibolu'daki Rus mezarlarıyla ilgilenen bir grup Rusla bir sempozyum düzenlenmişti. Ben bildirimde 1917 Devrimiyle Kurtuluş Savaşını karşılaştırmış ve ikisinde de iç savaş ögesinin bulunduğuna dikkat çekmiştim. Onun üzerine, sempozyumda tartışma, soru sorma olmadığı halde Nevzat Yalçıntaş bana yanıt vermek için söz isteyip, bizde iç savaşın söz konusu olmadığını belirtmeye çalışmıştı. Oysa 1920 yazında hem Mustafa Kemal, hem İsmet BMM'de yaptıkları konuşmalarda Yunan istilasıyla baş etmenin o denli zor olmadığını, asıl zorluğun isyanlardan kaynaklandığını vurguluyorlardı. Bilindiği üzere Düzce-Bolu ayaklanması Ankara'nın ilçesi olan Beypazarı'na değin yayılmıştı.

O başlıkla ikinci vurgulamak istediğim, Sevr'in ölüm olduğuydu. Batılılar Rumeli'de büyük ölçüde başardıkları Türklüğü silmek işini şimdi Sevr ile Anadolu'da uygulayacaklardı. Fakat Avrupalılar kurnaz olduklarından bunu bir hamlede gerçekleştiremeyeceklerinin farkındaydılar. Anadolu'yu paylaşmaları öngörülen Yunanistan'ın, Ermenistan'ın bunu henüz yapacak yeterli güçleri yoktu. Ayrıca İtilaf devletleri Dünya Savaşı sonucunda hem malî, hem askeri, hem psikolojik açıdan tükenmiş durumdaydılar. Anadolu'dan Türkleri silmek için örneğin 10-15 yıl, belki biraz daha uzun bir zaman gerekiyordu. Sevr'in 433 maddesi bu kısa ara dönemi düzenleyecekti. Antlaşma ile Yunanistan ve Ermenistan Anadolu'da esaslı birer köprübaşı elde ediyorlardı. Sonraki yıllarda İtalyan nüfuz bölgesi Yunanistan'a, Fransız nüfuz bölgesi Ermenistan'a katılmak üzere 'yumuşatılacak', hazırlanacaktı. Bu ikinci adımdan sonra üçüncü adım zaten kendi ordusu ve maliyesi olmayan, kurbanlık koyun durumundaki Osmanlı

Devletini silmekti. Bu arada Anadolu’da çıkacak (çıkarılacak?) bir olay bahane edilerek Padişah da İstanbul’dan kovulmuş olurdu.

İtilafın, Batılıların tasarladıkları herhalde bunlardı diye düşünüyorum. Kanıtı? Önce Sevr’in kendisi. Sonra da Rumeli’de iki yüz yıl boyunca uygulanan siyaset ve siyasalar, ortaya çıkan sonuçlar. Atatürk de **Nutuk**’ta Sevr’i böyle değerlendirmiştir. Ona göre “Türk milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış büyük bir suikast” Sevr ile tamamlanmış olacaktı. İnönü de Sevr için şunları söylüyor: “Bu proje uzun müddet ince ince düşünülmüş ve yirminci asırda bir milletin siyaseten ve iktisaden bütün mevcudiyeti ile nasıl imha edilebileceğini gösterir bir vesikadır.”¹

Bu makalede yapmak istediğim, çoğu yabancı, ulaşabildiğim kimi kaynaklarda Sevr’in ya da onunla yakından ilgili durumların nasıl değerlendirildiğini incelemektir.

1. Klaus Kreiser diyor ki, “Sevr (Sèvres) Antlaşması, diğer Paris Barış Antlaşmalarının çok ötesine geçti. Türkiye’nin bir onayıyla devlet egemenliğinden çok az şey kalacaktı. Yüzlerce yıllık payitaht İstanbul’un elde tutulması (hükmü?) bile feshedilebilirdi.”²

Bu değerlendirme Sevr’in öbür barış antlaşmalarının “çok ötesine” geçtiğinin farkında olduğu için isabetli sayılabilir.

2. Şamsutdinov da Sevr’in ne denli ileri gittiğini görmüştür: “Bu antlaşma hükümlerine göre Türkiye bağımsız bir devlet olma haklarından fiilen yoksun kalmaktaydı. Avam Kamarası’ndaki söylevinde Lloyd George, sinik bir içtenlikle, ‘Türkiye’nin sahneden silinmesinde bizim için üzülecek bir şey yok.’ demekteydi.”³ Bu Sovyet tarihçisinin Sevr işinde L. George’un oynadığı rolün bilincinde olduğunu da görüyoruz.

3. Carter Findley şöyle demiş: “Paris barış yapıcıları çok-uluslu Osmanlı İmparatorluğunun bittiğinden emin olarak sanki İmparatorluğun içinden çıktığı Türk halkı da bitmiş gibi işlerini yaptılar.”⁴

Burada belirtmek gerek. Savaşın sonunda Osmanlı Devleti bitmemişti. Onu bitirmeye kalkışanlar İtilaf Devletleriydi (Sevr ile). Türk halkının “bittiğini”, yani Sevr’e direnmeyeceğini sanmaları onların hesap hatası olmuştur diyor Findley.

¹ *Nutuk* (1960), c. 2, s. 767; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, c. 1, s. 38.

² Klaus Kreiser, *Küçük Türkiye Tarihi*, çev. Yunus Emre Gürbüz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 298. Tersini belirtmemişse, çeviriler bana aittir.

³ Abdula Mardanoviç Şamsutdinov, *Mondros’tan Lozan’a: Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi, 1918-1923*, çev. Ataol Behramoğlu, İstanbul, Epsilon, 2007, s. 271.

⁴ Carter Vaughn Findley, J. A. M. Rothney, *Twentieth-Century World*, 3rd ed., Boston, Houghton Mifflin, 1994, s. 217.

4. Stanford ve Ezel Shaw şöyle yazmışlar: “Sevr Antlaşması Müttefiklerin Türklere nasıl muamele edileceği konusundaki iradelerini somutlaştırıyordu. Gerçekten kin dolu (**vindictive**) bir belgeydi... Böylece geri kalan Türk Devleti, Büyük Devletlerin uyrukları tarafından sömürülmeye devam edecek ve onların malî ve askerî denetimi altında olacaktı.”⁵

“**Vindictive**” “intikam dolu” diye de çevrilebilir. İsaetli bir niteleme.

5. Andrew Mango’ya göre, “... Osmanlı İmparatorluğundan adı dışında bir şey bırakmayan antlaşma. Osmanlı topraklarının yitiminin tedrici olması olgusu kimseyi aldatmadı...”⁶

Burada da durumun vahameti iye belirtilmiş.

6. Kenneth Morgan Lloyd George için şöyle diyor: “Yunanlıları Türklere karşı savaşmak için ve 1920’de Sevr’de Türk İmparatorluğunun parçalanmasını özendirmişti. Hükmetmeye ehliyeti olmayan aşağı bir ırk olarak “ağıza alınmaz (**unspeakable**) Türklere” karşı onun Gladstone’cu güzel (**fine**) bir hor görmesi (**contempt**) vardı.”⁷

Burada L. George gibi Batılıların ırkçılıkları, Türklere karşı duydukları nefret veciz biçimde, “güzel” tanımlanmış.

7. Evans’ın düşüncesi: “Osmanlı İmparatorluğunun olası sonu ve Avrupa devletleri arasında bölüşülmesi, Orta Doğuda 1774’ten I. Dünya Savaşı barışına değin en önemli siyasal olguydu.”⁸

Bu görüş, Batılıların Osmanlı’ya yönelik “programını” bize anlatıyor.

8. Erik Zürcher’in kitabından: “İstanbul Osmanlıların elinde kalmıştı, ama onun dışındaki koşullar son derece ağırdı. Gerçekten öylesine ağırdı ki Osmanlı heyeti bunları kabul etmeyi reddetti ve antlaşma ancak İstanbul’dan yeni ve daha uysal bir heyet gönderildikten sonra imzalandı.”⁹

İstanbul’un koşullu olarak Osmanlı’ya bırakıldığı belirtilmemiş. Barış koşullarının reddi diye bir şey yoktur. Mayıs 1920’de koşulları öğrenmek için Paris’e giden Tefik Paşa’nın imza yetkisi vardı, fakat İtilaf koşullarının

⁵ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. 2, Cambridge, Cambridge University Press, 1977, s. 356.

⁶ Andrew Mango, *Atatürk*, London, John Murray, 1999, s. 284.

⁷ Kenneth O. Morgan, *The Age of Lloyd George*, London, George Allen and Unwin, 1971, s. 91.

⁸ Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1965, s. 9.

⁹ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner Güven, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993, s. 214.

incelenip yanıt verilmesi için süre tanınmış bulunuyordu. Koşullar belli olanca, İstanbul'da Antlaşmayı imzalamamak yönünde eğilimler belirdiği için İtilaf Yunanlıları 22 Haziran'da yeniden saldırttı. Yunanlılar Kuva-yı Milliye direnişini ezerek çok kısa zamanda Batı Anadolu'nun çok büyük bir bölümünü, bu arada 8 Temmuz'da Bursa'yı, işgal ettiler. O yüzden İstanbul durumu çaresiz gördü ve Antlaşmayı imzalayacak heyeti Paris'e gönderdi.

9. Paul Dumont'un değerlendirmesi: "Hüküm acımasızdır. Duveli Muazzama'nın (Büyük Devletlerin) idarecileri nihayet, uzun pazarlıklardan sonra, hemen hemen bütün Osmanlı İmparatorluğunun parçalanması şıkkını tercih etmişlerdir... Türkiye ise kalıntılarla yetinmelidir."¹⁰

Bu görüş de Antlaşmanın ağırlığını belirtiyor.

10. Glasneck diyor ki: "Bu antlaşma, Türkiye'nin her türlü askerî, hukuksal ve parasal karar verme özgürlüğünü elinden alırken, aynı gün yapılan üçlü sözleşme, bu boyunduruk altına alma sistemini ekonomik bakımdan tamamladı."¹¹

Bu çözümlemede Osmanlı'ya hiçbir bağımsızlık bırakılmadığı, bir de başına nüfuz bölgelerinin çıkarıldığı açıklanıyor.

11. Üstat Bernard Lewis'in görüşü: "Sèvres Antlaşması çok ağırdı ve Türkiye'yi çaresiz ve kötürüm, en zengin illerini ilhak eden devlet ve halkların insafına kalmış bir gölge devlete dönüştürdü. Yenik Almanya'ya dayatılan antlaşmadan çok daha (**far more**) ağırdı..."¹²

Bu yorum açıkça durumu belirtiyor.

12. Lord Kinross'un tanınmış kitabından: "... Keynes'in 'Kartaca örneği' diye nitelediği (276) bir barış anlaşmasıydı. Bu da Mustafa Kemal'in öteden beri söylediği gibi, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılıp bir sürü küçük devletlere yabancı nüfuz bölgelerine bölünmesi sonucuna yarıyordu. Türkiye diye bırakılacak şey, Anadolu'un ortasında, denize çıkış noktalarının çoğu yabancılar tarafından tutulmuş, egemenliği sadece sözde kalmış bir toprak parçasından ibaretti."¹³

Kinross, Kartaca örneğini vererek yeni bir öge eklemiş oluyor. Bilindiği gibi, Roma Devleti Kartaca'ya karşı müthiş bir nefret geliştirmişti. Bu

¹⁰ Paul Dumont, *Mustafa Kemal*, çev. Zeki Çelikkol, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1994, s. 57.

¹¹ Johannes Glasneck, *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye*, çev. Arif Gelen, Ankara, Onur Yayıncılık, 1976, s. 145.

¹² Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. ed., London, Oxford University Press, 1968, s. 247.

¹³ Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, çev. Necdet Sander, İstanbul, Altın Kitaplar, 1994, s. 276-277.

yüzden Kartaca kesin yenilgiye uğratıldığında halkını kılıçtan geçirmek, kenti yerle bir etmekle kalmadılar, hiçbir izi kalmasın diye toprağı da sürdüler. Keynes ve Kinross Kartaca örneğiyle, hepsi olmasa da en azından Lloyd George gibi Batılıların Türklere karşı duydukları nefreti açıklamış oluyorlar. Yukarıda Morgan'ın bu bağlamda L. George için söylediklerini anımsayalım. Ama şu kesin ki Sevr'e son biçimini veren ve İngiliz, Fransız, İtalyan devlet adamlarının hazır bulunduğu San Remo Konferansı üyeleri George'un kafasındaydı. Yani o zihniyet egemendi. Birçok Batılıların bu zihniyeti reddetmesi, ya da bu zihniyeti itiraf etmekten kaçınması sonucu değıştirmez. Önemli olan sonuçtur çünkü.

Şimdi yukarıdaki örnekleri sergiledikten sonra farklı çizgideki kimi Sevr yorumlarına yer vermek istiyorum:

13. Gökçen ve Faruk Alpkaya'nın yazdıkları bir kitaptan: “Küçülen ve çokuluslu niteliğini büyük ölçüde kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, Sevr Barış Antlaşmasını imzaladı, ama bu antlaşmayı hiç onaylamadı. Savaşın hukuken sona erişi, Kurtuluş Savaşı sonunda imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile oldu. Bu antlaşma ile, Türkiye, Misak-ı Milli sınırları dışında kalan imparatorluk toprakları üzerindeki fiili durumu tanıdı.”¹⁴

Bu satırlar **20. Yüzyıl Dünya ve Türkiye Tarihi** başlıklı, okullarımızda okutulması önerilen “ideal” bir ders kitabından. 334 sayfalık bu kitapta Türk öğrencilerine Sevr üzerine verilmesi uygun görülen bütün bilgiler bu “kokmaz bulaşmaz” bir tümceden ibaret. Demek ki Türk öğrencilerinden bu konuda verilmesi gereken önemli bilgi ve yorumlar esirgenmek istenmiş. Kitabın AB tarafından finanse edildiğı düşünülürse (iç kapakta bu konuda bilgiler ve bir AB bayrağı var) AB'nin bizlere Sevr olayını, bu ‘tatsızlığı’ unutturmak istediğı sonucu çıkarılabilir sanıyorum.

14. Tolga Ersoy'un kitabı **Sevr: Bir Öcü Masalı** başlığını taşıyor. Kitabın kapağında uyuyan ve kabus gören birinin resmini koymuşlar. Yine kapakta okuyucuyu aydınlatmak için “Öcü: Çocukları korkutmak için uydurulmuş hayali yaratık.” tümcesi yer alıyor. Kısaca, Ersoy'a göre Sevr'in bizim için kötü bir şey olduğu “resmî tarihin” bir uydurmasından ibarettir. Ersoy'un vardığı sonuç şu: “... çok sayıdaki emperyalist bölüşüm

¹⁴ Gökçen Alpkaya, Faruk Alpkaya, *20. Yüzyıl Dünya ve Türkiye Tarihi*, İstanbul, Tarih Vakfı, 2005, s. 74.

projesinden, anlaşma ya da antlaşmasından sadece birisidir. Bu bağlamda Sevr ile Lozan arasında bir fark yoktur.”¹⁵

Benim bu görüşe katılmam olanaklı değil.

15. Philip Robins Türkleri ister istemez biçimlendirmiş olan Sevr travması dolayısıyla şunları söylüyor: “... Sevr zihniyeti Birinci Dünya Savaşı sonrası barışının dinamiklerinin yanlış anlaşılması üzerine kurulmuştur. Böyle bir ters barışı Osmanlı İmparatorluğunun Türk bölgelerine dayatmaya kalkışmak, Türk ulusunu alaşağı edip büyüklük fırsatından yoksun bırakmak için yaygın temelli bir suikastın (**widely based conspiracy**) son noktasını oluşturmuyordu. Daha çok, kötü düşünülmüş ve kötü uygulanmış tarihsel olarak özgül bir plandı ve en azından değişik güçlerin sıra dışı bir kesişmesini (üst üste gelmesini) yansıtıyordu. Planın 1920 ile 1922 arasında o denli başarısız olması ve Sevr’in başarısızlığı üzerine Büyük Devletlerin Lozan Antlaşması biçiminde çok farklı bir başlangıca o denli hazır olmaları suikast düşüncesinin zavallılığını ortaya çıkarmaktadır.”¹⁶

Robins Sevr’i bir takım “kötü” rastlantıların üst üste gelmesi sonucu oluşmuş gibi gösteriyor. Herhalde şunu söylüyor: L. George gibi azılı bir Türk düşmanının İngiltere başbakanı olması, hükümetinin ve parlamentonun (yanılarak?) onu desteklemiş olması, Fransa ve İtalya hükümetlerinin ve parlamentolarının aynı kafada olması, Venizelos ve yandaşlarının **megali idea** yandaşı olmaları, Venizelos’un “şeytan tüyü” sahibi olarak Avrupalı devlet adamlarıyla kurduğu samimi ilişkiler – hepsi üst üste gelmiş birer “kötü” rastlantı. Bu yaklaşımla Fransız Devrimi, I. Dünya Savaşının çıkması da kimi “kötü” ya da iyi rastlantıların üst üste gelmesi olarak açıklanabilir.

O zaman Anadolu kadar Türk yurdu olan Rumeli’nin zaman içinde Türklerden “arındırılmış” olması da yine kötü rastlantıların sonucu muydu?

Büyük Devletlerin Lozan’a razı olmaları da Robins’in ileri sürdüğü gibi o denli kolay olmamıştır. O noktaya gelebilmek için Yunanlıların Ankara önlerinden püskürtülmesi (Sakarya Meydan Muharebesi), Yunan ordusunun Dumlupınar Meydan Muharebesinde yok edilmesi, önce Çanakkale ve sonra da Mudanya’da bir Türk-İngiliz savaşının eşliğinden dönülmesi, L. George’un siyasetten çekilmesi gerekiyordu. Daha önce de, I. Dünya Savaşında İngiltere, Fransa ve İtalya’nın milyonlarca evladının ölmesi,

¹⁵ Tolga Ersoy, *Sevr: Bir Öcü Masalı*, Ankara, Maki Basın Yayın, 2009, s. 149. (Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı - Özgür Üniversite) Bu son kuruluşların acaba AB ile bir ilişkisi olabilir mi?

¹⁶ Philip Robins, *Suits and Uniforms*, London, Hurst, 2003, s. 103-104.

yaralanması, sakat kalması, üç devletin maliyelerinin çökmesi gerekiyordu. Nihayet Lozan Konferansının da kolay olmadığını, toplam 8 ay süren müthiş bir diplomasi maratonu olduğunu, 2.5 ayın sonunda 2.5 aylık bir kesintiye uğradığını, sonra da 3 ay daha görüşmeleri sürdürmek gerektiğini Robins'e anımsatmak gerekiyor.

Umarım bu yazıyla Sevr üzerine yapılmış çeşitli yorumlar konusunda bir fikir verebildim.

KAYNAKÇA

- AKŞİN, Sina; *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- ALPKAYA, Gökçen ve Faruk Alpkaya; *20. Yüzyıl Dünya ve Türkiye Tarihi*, İstanbul, Tarih Vakfı, 2005.
- ATATÜRK, Kemal; *Nutuk*, c. 2, Ankara, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1960.
- DUMONT, Paul; *Mustafa Kemal*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1994.
- ERSOY, Tolga; *Sevr: Bir Öcü Masalı*, Ankara, Maki Basın Yayın, 2009.
- EVANS, Laurence; *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914-1924*, Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1965.
- FINDLEY, Carter Vaughn and J.A.M. Rothney; *Twentieth-Century World*, 3rd ed., Boston, Houghton Mifflin, 1994.
- GLASNECK, Johannes; *Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye*, Ankara, Onur Y., 1976.
- KINROSS, Lord; *Atatürk: Bir Millet'in Doğuşu*, İstanbul, Altın Kitaplar, 1994.
- KREISER, Klaus and Christoph H. Neumann; *Küçük Türkiye Tarihi*, İstanbul, İletişim Y., 2008.
- LEWIS, Bernard; *The Emergence of Modern Turkey*, 2. ed., London, Oxford University Press, 1968.
- MANGO, Andrew; *Atatürk*, London, John Murray, 1999.
- MORGAN, Kenneth O.; *The Age of Lloyd George*, London, George Allen and Unwin, 1971.
- ROBINS, Philip; *Suits and Uniforms*, London, Hurst, 2003.
- Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977.
- ŞAMSUTDİNOV, Abdula Mardanoviç; *Mondros'tan Lozan'a: Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi*, İstanbul, Epsilon, 2007.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, c. 1, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.
- ZURCHER, Erik Jan; *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.

Soğuk Savaş Sonrası Yeni Jeopolitik Dengeler: 1990'lı Yıllarda Türk-Amerikan İlişkileri

Yrd. Doç. Dr. Ayşe Ömür Atmaca, Hacettepe Üniversitesi
Uluslararası İlişkiler Bölümü

Giriş

Tarih boyunca siyaset yapıcılarının sıklıkla kullandığı bir siyaset aracı olan jeopolitik, Agnew'e göre siyaset ve coğrafi tahayyüller arasında bir ilişki kurar.¹ 20. yy. boyunca kullanılan modern jeopolitik kavramı ise yüzyılın başında olduğu kadar sonunda da devletlerin dış politika yapımında oldukça etkili olmuştur. Özellikle İkinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki gelişmeler jeopolitik söylemin dünya haritasını nasıl çizdiğini, nasıl yıktığını ve daha sonra da nasıl yeniden oluşturduğunu göstermektedir. Bu çerçevede Soğuk Savaş, ABD ve Sovyetler Birliği'nin dünya haritasında kendi nüfuz alanlarını oluşturarak dünya siyasetini biçimlendirirken aynı zamanda ideolojik bloklar, siyasi söylemler, kurumlar, askeri yapılar, ekonomik çıkarlar ve devlet pratikleri yarattıkları jeopolitik bir söylem olarak düşünülebilir. Yaklaşık 45 yıl devam eden bu uzun süreçte dünyanın büyük bir kısmı iki farklı jeopolitik söylemin etkisi altına girerken devletler kendi konumlarını ve ilişkilerini bu söylem çerçevesinde oluşturdular.

Ancak kurulan bu iki kutuplu Soğuk Savaş düzeni 1990 yılında Sovyetler Birliği'nin ve dolayısıyla da jeopolitik bir tahayyül olan "Doğu Bloku"nun yıkılmasının ardından tüm kurumları ve değerleriyle birlikte ortadan kalktı. Ortaya çıkan yeni düzende

¹ John Agnew, *Geopolitics: Re-Visioning World Politics*, London, Routledge, 1998, s. 5-6.

uluslararası dengeler, aktörler ve dolayısıyla da dünyanın jeopolitik haritası değişmeye başladı. Bu dönemin başında akademisyenler ve siyaset yapıcılar yeni ortamın dinamiklerini anlamaya ve açıklamaya çalışırken bir kısmı yeni düzenin jeopolitik motifler yüklü Soğuk Savaş döneminden farklı olacağını, jeopolitiğin dünya siyasetindeki etkisini ve önemini yitirdiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak iddia edilenin aksine Soğuk Savaş sonrası dünya haritası yine jeopolitik kaygılar ve amaçlar çerçevesinde şekillendirilmiştir.² Bilgin de benzer bir şekilde bu yeni dönemde jeopolitiğin tamamen bittiği fikrine karşı çıkarken 1990’larda Soğuk Savaş dönemindeki ideolojik jeopolitiğin sona erdiğini fakat pek çok farklı jeopolitik söylemin bunun yerine geçtiğini ileri sürmektedir.³

Soğuk Savaş’ın ilk yıllarında ABD’nin kendi güvenliği ve hatta dünya güvenliği için tehdit olarak tanımladığı “komünizm”i çevreleme politikasının bir parçası olarak Türkiye’nin ABD’den Truman Doktrini ve Marshall Planı çerçevesinde askeri ve ekonomik yardım almaya başlamasıyla kurulan ve ilerleyen yıllarda Türkiye’de ABD’nin bölgeye müdahale etmesine yardımcı olacak çok sayıda askeri üssün açılmasıyla geliştirilen Türk-Amerikan ilişkilerinin temel dinamikleri ve Türkiye’nin ABD çıkarları için stratejik konumu Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasıyla ABD yönetimleri tarafından yeniden değerlendirilmiştir.

Türkiye 1990’lı yıllarda kendisini Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu’nun, yani ABD’nin siyasi ve ekonomik çıkarlarını ilgilendiren üç istikrarsız bölgenin tam ortasında buldu. Başlangıçta Türkiye, Soğuk Savaş koşullarının sona ermesiyle ABD için stratejik öneminin azalacağı ve bunun sonucu olarak da daha az askeri ve ekonomik yardım alacağı yönünde kaygılar taşıyordu. Ancak zaman içerisinde Türkiye’nin bu endişelerinin gerçekleşmediği tam da tersine bu istikrarsız bölgelere yakınlığı nedeniyle ABD nazarında stratejik öneminin daha da arttığı söylenebilir.

² John Agnew et.al. (ed.), *A Companion to Political Geography*, Oxford, Blackwell, 2003, s. 17.

³ Pınar Bilgin, “A Return to Civilisational Geopolitics in the Mediterranean? Changing Geopolitical Images of the European Union and Turkey in the Post-Cold War Era”, *Geopolitics*, Cilt 9, No. 2, (Yaz 2004), s. 271.

Soğuk Savaş döneminde ABD yönetimleri tarafından farklı durumlara göre “bariyer”, “askeri üs”, “müttefik”, “Batılı”, “Ortadoğulu”, ya da “Akdenizli” olarak tahayyül edilen Türkiye, 1990’lı yıllarda istikrarsız Ortadoğu’da “Batılı” bir ülke olarak ABD’nin Irak politikasında “kilit” aktör ve Körfez Savaşı ve sonrasındaki operasyonlarda “askeri üs” olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Türkiye bu dönemde Orta Asya ülkeleri için “model” olarak gösterilmiş, bölgenin Batı ile iletişimini sağlamada “köprü” olarak tahayyül edilmiş, bölgede İran ve Rusya’ya “alternatif bir güç” olarak tanımlanmış ve Hazar enerji kaynaklarının Batı pazarlarına güvenli bir biçimde taşınması konusunda “geçit” olarak görevlendirilmiştir. Avrupa’da ise Türkiye bölgede Balkan barışının destekleyicisi ve hatta koruyucusu olurken ABD yetkilileri Türkiye’yi Batı dünyası ve İslam dünyası arasında “kültürel bir köprü” olarak konumlandırmıştır.⁴ Bu dönemde ayrıca Türkiye “stratejik ortak”, “Pivot Ülke”, “Bölgesel Hegemon”, “Yarı-Haydut Ülke” ve “Orta Güç” olarak da isimlendirilmiştir.⁵

Bu makalede jeopolitik kavramı kuramsal olarak ideolojik bir kavram olarak ele alınmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Soğuk Savaş sonrası iki ülke için ortak olarak tanımlanan tehlikelerin ortadan kalkmasının ardından Türk-Amerikan ilişkilerini ve ABD yönetimleri tarafından Türkiye’nin bu dönemde nasıl tahayyül edildiğini ABD’nin jeopolitik söylemi üzerinden eleştirel bakışla analiz etmektir. Bu çerçevede, Türkiye’nin coğrafi konumu ABD yönetimleri tarafından kendi siyasetlerini meşrulaştırmak amacıyla tanımlanmış, zaman zaman değiştirilmiş ya da yeniden tanımlanmıştır. Örneğin Soğuk Savaş döneminde “kanat”, “bariyer” ya da “tampon” metaforları Türkiye’yi tanımlamak için kullanılırken 1990’larda Türkiye artık “köprü”, “geçit” ya da “model” ülke olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmada ayrıca Soğuk Savaş sonrasında kurulan yeni jeopolitik düzende Türkiye ve ABD’nin pek çok alanda ve coğrafyada işbirliği yaptıkları, iki ülke arasında yaşanan krizlerin ise ABD jeopolitik

⁴ Alan Makovsky, “US Policy toward Turkey: Progress and Problems”, içinde Morton Abramowitz (ed.), *Turkey’s Transformation and American Policy*, New York, The Century Foundation Press, 2000, s. 221-222.

⁵ Serhat Güvenç, *Rise and Demise of a “Strategic Partnership”: In Search of Context for the Post-Cold War Turkish-American Relations*, İstanbul, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2003, s. 39.

söyleminin sınırlarını oluşturduğu ileri sürülmektedir.

Kuramsal Çerçeve⁶

Dodds'a göre jeopolitik ABD, Türkiye, Irak ya da Uzakdoğu ve Ortadoğu gibi coğrafi olarak tanımladığı ve hatta kimi zaman yaftaladığı birimlerden oluşan bir dünya modeli oluşturur. Bu çerçevede jeopolitik dünya siyasetinde kullanılan coğrafi metaforları ve söylemleri, farklı zamanlarda, farklı durumları ve politikaları meşrulaştırmak için yeniden üretir ve bu çerçevede özellikle dış politika yapımına yön veren en önemli etkenlerden birisi olarak kabul edilebilir.⁷ Flint'e göre ise jeopolitik pek çokları tarafından iddia edildiği gibi toprak üzerindeki rekabetten ziyade dünyayı algılayış biçimidir.⁸

Cohen'e göre jeopolitik düşüncenin temelleri Aristo, Montesquieu, Kant, Hegel ve Strabo gibi düşünürlerin fikirlerine dayanmaktadır.⁹ Her ne kadar "jeopolitik" terimini ilk olarak 1899 yılında İsveçli siyaset bilimci Rudolf Kjellen kullanmış olsa da¹⁰ kavram 15. yy.'da Batılı devletlerin emperyalist politikalarında başat bir düşünce biçimi olmuştur.¹¹ Günümüzde kullanılan jeopolitik kavramını anlamak için ise terimin 19. yy.'ın ikinci yarısındaki kullanımına göz atmak gerekmektedir.

İlk olarak 1800'lerin sonunda ABD'li tarihçi ve asker Amiral Alfred Thayer Mahan tarafından ABD'nin dünyadaki etkin rolünü arttırması için geliştirdiği jeopolitik plan ile gündeme gelen¹² ve

⁶ Bu tartışmanın genişletilmiş biçimi için bkz. Ayşe Ömür Atmaca, "Yeni Dünyada Eski Oyun: Eleştirel Perspektiften Türk-Amerikan İlişkileri", *Ortadoğu Etüdüleri*, Cilt. 3, No. 1, Temmuz 2011.

⁷ Klaus Dodds, *Geopolitics: A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2007, s. 4-5.

⁸ Dodds, *idem.*; Colin Flint, *Introduction to Geopolitics*, London, New York, Routledge, 2006, s. 13.

⁹ Saul Bernard Cohen, *Geopolitics of the World System*, Lanham, Rowman and Littlefield, 2002, s. 12.

¹⁰ Gearóid Ó Tuathail, *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, London, New York, Routledge, 1996, s. 45.

¹¹ Gearóid Ó Tuathail, "Problematizing Geopolitics: Survey, Statecraft and Strategy", *Transactions of the Institute of British Geographers*, Cilt 19, (1994), s. 260.

¹² Alfred Thayer Mahan, *The Influence of Sea Power upon History, 1660-1782*, London, Little, Brown and Company, 1890.

sonrasında klasik jeopolitik olarak isimlendirilen yaklaşım uluslararası ilişkiler disiplindeki realizm kuramının temel prensiplerinden oldukça etkilenmiştir.

General Mahan'ın ardından 1900'lerin başında İngiliz coğrafyacı Halford Mackinder jeopolitiği dünya siyaseti için etkin bir model olarak görmeye ve kullanmaya başlamıştır. Mackinder'e göre eğer bir devlet tüm dünyaya hakim olmak istiyorsa öncelikle "Pivot Bölge" ya da "Merkez Kara" olarak isimlendirdiği Avrasya bölgesinin merkezini ele geçirmelidir.¹³ Modern jeopolitik kavramı 1920'lerde ve 1930'larda Alman yazarlar Fredrich Ratzel ve Karl Haushofer'in "Yaşam Alanı" çalışmalarının da etkisiyle ırkçı Nazi politikalarının önemli bir parçası haline gelmiş ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar da Alman ekolünün etkisi altında kalmıştır.¹⁴ Jeopolitiğin Nazi rejimi tarafından yaygın bir biçimde ırkçı ve yayılcı siyasetlerini meşrulaştırmada kullanılması ve geliştirilmesi kimilerine göre terimin kirlenmesine ve bu nedenle de İkinci Dünya Savaşı ve sonrasındaki ilk yıllarda ABD'li ve Avrupalı akademisyenlerin ve siyasetçilerin terimden uzak durmasına neden olmuştur.

Jeopolitik düşüncenin Nazi siyaseti ile ilişkisinin koparılmasının ardından kavramın Soğuk Savaş döneminde ortaya çıkan iki kutuplu siyasi yapıyı ve söylemi de derinden etkilediği görülmektedir. Soğuk Savaş döneminde jeopolitik Hans Morgenthau gibi iyi tanınan akademisyenlerin de etkisiyle ABD güvenlik söyleminin çok önemli bir parçası haline gelmiştir. ABD'nin Sovyetler Birliği'ndeki yetkililerinden George Kennan'ın geliştirdiği ve daha sonra Başkan Truman olmak üzere diğer yönetimlerin de bu dönemde uyguladıkları Soğuk Savaş çevreleme siyasetlerinin temelleri Mackinder'in "Kara Hakimiyeti" kuramı ve Spykman'ın daha sonra bu düşünceyi temel olarak geliştirdiği "Kenar Kuşak" kuramına dayanmaktadır.¹⁵

¹³ Halford John Mackinder, *Democratic Ideals and Reality*, Washington DC, National Defence University Press, 1996, s. 106.

Mackinder bu düşüncesini şu ünlü sözleri ile özetlemiştir: "Kim Doğu Avrupa'ya hükmederse Merkez Kara'ya hakim olur, kim Merkez Kara'ya hakim olursa dünya adasına hükmeder, kim dünya adasına hükmederse dünyaya hakim olur."

¹⁴ David Atkinson ve Klaus Dodds, "Introduction", içinde David Atkinson ve Klaus Dodds (eds.), *Geopolitical Traditions: Critical Histories of a Century of Geopolitical Thought*, London, New York, Routledge, 2000, s. 4.

¹⁵ Fred M. Shelley et.al., *Political Geography of the United States*, New York, London, The Guilford Press, 1996, s. 208.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi neticesinde iki kutuplu olarak tahayyül edilen dünya sistemi yıkılarak yerine ABD'nin tek süper güç olduğu yeni bir düzen ortaya çıkmıştır. Soğuk Savaş jeopolitik söyleminin ortadan kalktığı bu yeni dönemde daha önce etkin olan siyaset ve güvenlik meselelerinin yanı sıra ekonomik ve çevresel faktörlerin de önem kazandığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede Luttwak Soğuk Savaş sonrası dönemdeki jeopolitiği "jeo-ekonomik" olarak tanımlarken¹⁶, Dalby'e göre bu yeni jeopolitik anlayışı jeo-ekonomik değil "ekopolitik" olarak tanımlanmalıdır.¹⁷

Eleştirel jeopolitik kuramı ise uluslararası ilişkilerde 1980'li yılların sonunda neorealizm kuramına ve onun pozitivist metodolojisine tepki olarak ortaya çıkan eleştirel yaklaşımların bir parçası olarak ortaya çıkmış ve daha sonra yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. İlk olarak Simon Dalby ve Gearóid Ó Tuathail'in öncülük ettiği daha sonra da John Agnew, Simon Dalby, Klaus Dodds, Leslie Hepple, Timothy Luke ve Paul Routledge gibi akademisyenlerin geliştirdiği bu yaklaşım temel olarak Frankfurt Okulu'ndan ve Michel Foucault ve Edward Said gibi postmodern akademisyenlerin görüşlerinden etkilenmiştir.

Bu çerçevede eleştirel jeopolitik kuramı öncelikli olarak Batılı devletlerin yayılcı siyasetlerini meşrulaştırmak amacı ile ortaya çıkan klasik jeopolitik yaklaşımının temellerini sorgulayıp eleştirirken, siyaset yapıcılarının ya da akademisyenlerin bu dili oluştururken kullandıkları kavramların masum, doğal, değişmez ya da iddia edildiği gibi objektif olmadığını; tam da tersine güç-iktidar ilişkisine hizmet etmek amacıyla ortaya çıktıklarını ileri sürer.¹⁸ Bu yaklaşıma göre jeopolitik tahayyüllerin ya da temsillerin oluşturulması konusunda dil ve söylem çok önemli bir etkiye sahiptir. Jeopolitik söylem yalnızca yazı ya da konuşma olmaktan öte ontolojik etkileri olan dil, fikir ya da pratikleri de kapsar.¹⁹ Bu çerçevede devletler bu

¹⁶ Edward Luttwak, "From Geopolitics to Geo-economics", *The National Interest*, No. 20, 1990, s. 20.

¹⁷ Simon Dalby, *Environmental Security*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 2002, s. 72.

¹⁸ Gearóid Ó Tuathail, "The Postmodern Geopolitical Condition: States, Statecraft, and Security at the Millennium", *Annals of the Association of American Geographers*, Cilt 90, No. 1, 2000, s. 166.

¹⁹ Martin Müller, "Reconsidering the Concept of Discourse for the Field of Critical Geopolitics: Towards Discourse as Language and Practice", *Political Geography*,

söylem ve tahayyüller aracılığı ile yaptıkları siyaseti meşrulaştırırlar ve dolayısıyla dünya siyasetine yön verirler. Diğer taraftan eleştirel jeopolitik kuramı ülkelerin ya da coğrafi bölgelerin hangi yolla ve neden “tehlikeli” ya da “stratejik olarak önemli” olarak tanımlandığını ve bu tanımlamaların zaman içerisinde nasıl değiştiğini göstermeye çalışır. Yanık’ın belirttiği gibi jeopolitik metaforlar bu çerçevede jeopolitik temsili ya da tahayyülü oluşturan söylemsel pratikler için bir araç olmuşlardır.²⁰

Bu makalenin geri kalanında 1990’lı yıllarda, yani Soğuk Savaş’ın bitişinin ardından, ABD jeopolitik söylemindeki temel değişiklikler, Türkiye’nin coğrafi konumundan dolayı jeopolitik olarak bu söylemde nasıl tahayyül edildiği ve bu tahayyülün ilişkileri nasıl etkilediği eleştirel jeopolitik kuramından yararlanılarak incelenmeye çalışılacaktır.

Soğuk Savaş Sonrası Dönem

Dodds’un da ifade ettiği gibi Soğuk Savaş yılları boyunca “bloklar arası rekabet”, “domino teorisi”, “çevreleme” ya da “demir perde” gibi kavramlar büyük güçlerin jeopolitik söylemlerinin temelini oluşturuyordu.²¹ 1990’ların başından itibaren AIDS, terörizm, ekonomik eşitsizlik ve çevresel sorunlar Batı blokunun tanımladığı “komünist tehdit”in yerini alarak yeni jeopolitik düzeni oluşturmaya başladı.²²

Sovyetler Birliği’nin yıkılmasıyla ABD on yıllar boyunca kendi güvenliği için tanımladığı en önemli düşmanını kaybederken, aynı zamanda dünya siyasetindeki konumunu ve dış politika söylemini de yeniden belirlemek zorunda kaldı. Başkan George Bush yönetimindeki ABD tek süper güç olarak dünya siyasetini coğrafi

Cilt 27, No. 3, 2008, s. 325; Gearóid Ó Tuathail, “Theorizing Practical Geopolitical Reasoning: The Case of US. Policy towards Bosnia in 1992”, *Political Geography*, Cilt 21, No. 5, 2002, s. 605-606.

²⁰ Lerna Yanık, "The Metamorphosis of 'Metaphors of Vision': 'Bridging' Turkey's Location, Role and Identity After the End of the Cold War", *Geopolitics*, Cilt 14, No. 3, Ağustos 2009, s. 533.

²¹ Klaus Dodds, “Cold War Geopolitics”, içinde John Agnew et. al., *A Companion to Political Geography*, s. 204-213.

²² John Agnew, *Making Political Geography*, New York, Oxford University Press, 2002, s. 133.

olarak yeniden şekillendirmeye başlarken ABD'nin ve hatta dünyanın yeni düşmanı dönemin siyaset yapıcılarının tarafından "belirsizlik ve istikrarsızlık" olarak tanımlandı.²³ Bu yeni yaklaşıma da "Yeni Dünya Düzeni" adı verildi.²⁴

2 Ağustos 1990 tarihinde Irak lideri Saddam Hüseyin'in iki ülke arasındaki tarihsel bağları ileri sürerek Kuveyt'i işgal etmesi ABD'nin tasarladığı bu yeni jeopolitik düzendeki rolünü tanımlaması ve hatta bunu uygulaması için çok önemli bir dönüm noktası olmuştur.²⁵ Bu yeni söylemde ABD'nin rolü dünya jeopolitik düzenini tehdit eden anarşiye karşı "Batılı hayat tarzını korumak" ve "küresel ekonomide istikrarı sağlamak" olarak tanımlanmıştır.²⁶ Benzer bir biçimde ABD'nin 2003 yılında Irak'a müdahalesinin temelinde de Başkan Bush'un yeni dünya düzeni düşüncesinin yattığı söylenebilir.

Bush yönetimi bu dönemde "haydut devlet" terimini bölgedeki stratejik ve ekonomik çıkarlarını korumak amacıyla İran, Irak ve Suriye gibi ABD çıkarları doğrultusunda hareket etmeyen ya da ABD yönetiminin deyimleriyle "terör ve istikrarsızlık üreten ülkeler" için kullanmıştır. 1993 yılında Bush yönetiminin ardından iktidara gelen Clinton yönetiminin jeopolitik söylemi ise yine benzer bir şekilde,

²³ George Bush, "Oklahoma State University Commencement Address (excerpts) 4 May 1990", *Survival*, Cilt 32, No. 4, Temmuz 1990, s. 364.

²⁴ George Bush, "The President's News Conference on the Persian Gulf Conflict", (18 Ocak 1991), John T. Woolley ve Gerhard Peters, The American Presidency Project, Santa Barbara, CA, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=19229>, (Erişim Tarihi 5 Ağustos 2010).

²⁵ Sideway'ın da belirttiği gibi Körfez bölgesinin ABD için "hayati önemde stratejik" olarak tanımlanması 1970'lerin sonlarına ve 1980'lerin başlarına dayanır. Fred Halliday, 1982 yılında yaptığı bir çalışmada İkinci Soğuk Savaş olarak da tanımlanan dönemde Körfez bölgesinin petrolünün stratejik öneminden bahseder. Bu yıllarda "Kriz Yayı" terimi ilk olarak Başkan Carter'in ulusal güvenlik danışmanı Brzezinski tarafından 1979'da kullanılarak Batı jeopolitik söylemine girmiştir. Time dergisinin Ocak 1979 tarihli kapak hikayesi olan "Kriz Hilali: İran ve Giderek İstikrarsızlaşan Bölge" başlıklı makale Körfez'in tehlike altında olduğu fikrinin nasıl inşa edildiğini gösteren çok önemli bir örnektir. Kısaca, Körfez Savaşı'nın tarihsel geri planının Brzezinski'nin 1970'lerdeki retoriği ile doğrudan bağlantılı olduğu söylenebilir.

²⁶ Gearóid Ó Tuathail, "Post-Cold War Geopolitics: Contrasting Superpowers in a World of Global Dangers", içinde R. J. Johnson, P. Taylor ve M. Watts (eds.), *Geographies of Global Change*, 2. Baskı, Oxford, Blackwell, 2002, s. 23.

fakat bazı farklarla dünyanın çeşitli bölgelerinde Amerikan siyasi ve ekonomik çıkarlarını meşrulaştırma amacını taşımaktadır. Bu çerçevede 24 Şubat 1994 tarihinde Ulusal Güvenlik Konseyi Ortadoğu Masası Başkanı Martin Indyk tarafından adlandırılan ve İran ve Irak'ı hedef alan “İkili Çevreleme” siyaseti Clinton yönetiminin Ortadoğu'daki stratejisinin temelini oluşturmuştur.²⁷ “Haydut ülke” metaforu ise Clinton yönetiminin son yılında Dışişleri Bakanı Madeline Albright tarafından “endişe verici ülke” kavramı ile değiştirilmiştir.²⁸

1990'lı yıllar boyunca ABD dış politikasının temel meseleleri Hazar ve Ortadoğu'daki enerji kaynaklarının güvenliği, ABD'nin bölgesel müttefiklerinin güvenliği ve İsrail'in güvenliği olarak özetlenebilir. Bu yeni dönemde Türkiye ve ABD Soğuk Savaş dönemi boyunca beraber hareket ettiği Ortadoğu'nun yanı sıra Balkanlar, Orta Asya ve Kafkasya'da ortaya çıkan çeşitli bölgesel güvenlik problemlerinde de işbirliği yapmışlardır. Bu işbirliğinin sonucunda ABD'nin yeni jeopolitik söyleminde Türkiye ABD'nin Ortadoğu ve Balkanlardaki operasyonlarını başarıyla ve güvenli bir biçimde gerçekleştirebilmesi için “stratejik üs” ya da “stratejik müttefik” olarak görülmeye devam edilmiştir.

Aslında bu dönemin başlangıcında Türkiye'nin temel endişesi Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından ABD için stratejik öneminin azalacağı yönündeydi. Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesinin hemen ardından Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Irak'a karşı yaptırımlarda bulunmaya başladı.²⁹ Daha sonra geniş bir uluslararası

²⁷ Martin Indyk , “The Clinton Administration's Approach to the Middle East”, <http://www.washingtoninstitute.org/pubs/indyk.htm>, (Erişim Tarihi 11 Haziran 2010); Stephen C. Pelletiere, *Landpower and Dual Containment: Rethinking America's Policy in the Gulf*, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, Kasım 1999, s. 3.

²⁸ US Department of State, Office of the Spokesman, “Secretary of State Madeleine Albright interview on The Diane Rehm Show, Washington DC, June 19, 2000”, <http://secretary.state.gov/www/statements/2000/000619.html>, (Erişim Tarihi 5 Mart 2011).

²⁹ BM Güvenlik Konseyi'nin 660 Sayılı ilk yaptırım kararı Irak'ın Kuveyt'i işgalini eleştirip derhal geri çekilmesini emrederken , 661 Sayılı kararı ise Irak'a ekonomik ambargo uygulamaktadır. 660 sayılı kararın tam metni için bkz. <http://www.casi.org.uk/info/undocs/scres/1990/660e.pdf>, (Erişim tarihi 5 Ağustos

desteği de ardına alan ABD ordusunun Şubat 1991 tarihinde Irak güçlerine saldırmaya başlamasıyla “Körfez Savaşı” başlamış oldu. Başbakan Turgut Özal bu ortamda Körfez Savaşı’nı hem Türkiye’nin önemini ve ABD’ye olan bağlılığını göstermek hem de Türkiye’nin Avrupa Topluluğu’na üyeliği için çok önemli bir fırsat olarak görüyordu.

Türkiye, bu stratejik endişeler ve hesaplarla 6 Ağustos 1990 tarihinde Irak petrollerini Akdeniz’e taşıyan Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattının kapatılması kararını alarak Irak karşısında ABD liderliğindeki Batı koalisyonu tarafında savaşa katıldı.³⁰ ABD’nin bölgede “güvenilir müttefiki” olarak gördüğu Türkiye, Irak’a yönelik askeri operasyonlarda İncirlik hava üssünün etkin olarak kullanılmasına izin verirken bunun neticesinde de ABD için bölgedeki stratejik önemini daha da arttırmış oldu.³¹

Ancak Türkiye’nin savaştan kazanımları daha sonraki gelişmeler nedeniyle bununla sınırlı kaldı. Nisan 1991 tarihinde Saddam Hüseyin’in ülkenin kuzeyindeki Kürt isyanına karşı askeri müdahalesi neticesinde Irak’ta büyük bir mülteci krizi ortaya çıkarken bu kriz sonucunda yaklaşık 500.000 Iraklı Kürt Türkiye sınırlarına yığıldı. Böylece Türkiye için bu savaşın çok ağır bir biçimde sonuçlanan en ağır süreci başlamış oldu. 1991 yılında Iraklı mültecilerin evlerine güvenli bir şekilde dönebilmeleri için Batı ittifakı tarafından oluşturulan “Huzur Operasyonu” Temmuz 1991’de yerini Türkiye’de daha sonraki yıllarda varlığı çok tartışılacak olan Çekiç Güç’e bıraktı.³² Bu operasyonlar çerçevesinde 2 Ağustos 1992 tarihinde Irak’ın kuzeyindeki 36. paralelde “uçuşa yasak bölge” oluşturuldu. Oluşturulan bu güvenli bölgeyle Iraklı Kürtlerin Saddam Hüseyin

2010); 661 sayılı kararın tam metni için bkz. <http://www.casi.org.uk/info/undocs/scres/1990/661e.pdf>, (Erişim tarihi 5 Ağustos 2010).

³⁰ Bill Park, “Strategic Location, Political Dislocation: Turkey, the United States and Northern Iraq”, *Middle East Review of International Affairs*, Cilt 7, No. 2, Haziran 2003, s. 11.

³¹ Haim Bresheeth ve Nira Yuval-Davis (eds.), *The Gulf War and the New World Order*, London, Zed Books, 1992, s. 81.

³² Huzur Operasyonu ve Çekiç Güç hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Baskın Oran, *Kalkık Horoz Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996.

rejimine karşı korunması amaçlanıyordu.³³ Ancak savaş bittiğinde Saddam Hüseyin Irak'ta iktidarını korurken savaşın sonucu Batı ittifakı ve Türk-Amerikan ilişkileri açısından beklentileri karşılamadı.

Ekonomik olarak Başbakan Özal'ın Körfez Savaşı'ndan beklentileri çok yüksekti. Ancak resmi kayıtlara göre Türkiye'nin Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını kapatmasının ve ticari ilişkilerde bulunduğu sınır komşusu Irak'a uyguladığı ambargonun bedeli \$40 milyar civarındaydı. Öte yandan ABD'nin Türkiye'ye ekonomik kayıplarının karşılanacağı konusunda verdiği sözler ise hiçbir zaman yerine getirilmedi.³⁴

Siyaseten, Körfez Savaşı'nın Türk-Amerikan ilişkilerine yeni bir yönelim getirdiği söylenebilir. Türkiye İncirlik hava üssünün kullanımına izin verdiği için ABD'nin bölgeye yönelik operasyonlarında oynadığı kilit rol nedeniyle ABD'li yetkililer tarafından bölgedeki "istikrar çapası" olarak tanımlanmaya başlandı.³⁵ Ancak, Iraklı Kürtlerin bölgede bağımsız bir devlet kurabilmeleri için oluşturulan güvenli alan nedeniyle ortaya çıkan Kürt meselesi iki müttefik arasında uzun yıllar sürecek olan sorunların başlamasına neden oldu.

Güvenlik meselesi ve askeri ilişkiler şüphesiz Türk-Amerikan ilişkilerinin en önemli dinamiklerindedir. İlişkiler askeri ve ekonomik yardımlar çerçevesinde başlamış ve Soğuk Savaş yılları boyunca ilişkilerin geliştirilmesi de yine bu çerçevede gerçekleşmiştir. Ancak Soğuk Savaşın bitişi ve Sovyet tehdidinin ortadan kalkması nedeniyle ABD yönetimi askeri harcamalarını tekrar gözden geçirmiş ve ABD Kongresi Türkiye, Portekiz ve Yunanistan'a verdiği askeri yardımları sona erdirmeye karar vermiştir.³⁶ Ancak Kongre'nin bu

³³ Sabri Sayarı, "Turkey and the Middle East in the 1990s", *Journal of Palestine Studies*, Cilt 26, No. 3, (Bahar 1997), s. 45; William Hale, "Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis", *Royal Institute of International Affairs*, Cilt 68, 1992, s. 688.

³⁴ Mahmut Bali Aykan, "Turkish Perspectives on Turkish-US Relations Concerning Persian Gulf Security in the post-Cold War Era: 1989-1995", *Middle East Journal*, Cilt 50, No. 3, (Yaz 1996), s. 346.

³⁵ Heinz Krämer, *A Changing Turkey: the Challenge to Europe and the United States*, Washington D.C., The Brookings Institute, 2000, s. 225.

³⁶ Marc Parris, "Starting Over: U.S.-Turkish Relations in the Post-Iraq War Era", *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 2, No. 1, 2003; George S. Harris, "U.S.-Turkish

kararına rağmen 1990'ların başında Türkiye'ye yapılan askeri yardım miktarında artış görülmektedir.³⁷ Bu artışın Körfez Savaşı'nın özel şartlarından dolayı olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Daha sonra ABD yönetimi Kongre'nin askeri yardımları kısma kararına ek olarak Türkiye'deki askeri varlığını ve üslerdeki personelini de azaltma yönünde önemli bir karar aldı. Böylece 1954 yılında imzalanan Askeri Tesis Anlaşması ile kurulmuş olan ve o tarihe kadar açık bulunan 12 hava üssünden yalnızca İncirlik, Batman, Diyarbakır, Malatya ve Muş işlevsel bırakıldı.³⁸

Bu dönemde Türkiye ile ABD arasında güvenlik alanındaki önemli işbirliği konularından biri olan Türkiye'nin İsrail ile kurduğu askeri ve ticari ilişkiler ABD yönetiminin Ortadoğu'da İran ve Irak'a yönelik uyguladığı ikili çevreleme politikasına da destek vermiştir.³⁹ Dahası, bu ittifak nedeniyle Türkiye askeri kapasitesini İsrail'in desteği ile geliştirmiş ve dolayısıyla da ABD Kongresi'nin silah yardımı kısıtlamalarından dolayı yaşadığı askeri teçhizat kaybını telafi etmiştir.⁴⁰ Ayrıca 1991 yılında, 1980 yılında imzalanan ve Türk tarafının üzerinde revizyon istediği Savunma ve İşbirliği Anlaşması'nı Körfez Savaşı'nın da etkisiyle yenilemesi⁴¹ ve 16 Şubat 1999 tarihinde Türk-Amerikan istihbarat birimlerinin işbirliği sonucunda

Relations", içinde Alan Makovsky ve Sabri Sayarı (eds.), *Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy*, Washington D.C, The Washington Institute for Near East Policy, 2000, s. 192.

³⁷ Deputy for Financial Management Comptroller, "Foreign Military Sales, Foreign Military Construction Sales and Military Assistance Facts", Defense Security Assistance Agency, Eylül 1997, <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetDoc?AD=ADA346400&Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf>, (Erişim Tarihi 13 Ocak 2011).

³⁸ US Department of State, Congressional Presentation for Foreign Operations Fiscal Year 1986-2000, <http://www.fas.org/asmp/library> and <http://www.state.gov.documents>, (Erişim Tarihi 12 Temmuz 2010).

³⁹ Dietrich Jung ve Wolfgang Piccoli, "The Turkish-Israeli Axis: A Matter of Geo-Strategic Change in the Middle East?", *Working Paper 05/2001*, Copenhagen Peace Research Institute, 2001, s. 16.

⁴⁰ Efraim Inbar, "Regional Implications of the Israeli-Turkish Strategic Partnership", *MERIA Journal*, Cilt 5, No. 2, (Yaz 2001), s. 60.

⁴¹ Nasuh Uslu, "The Factors Affecting Turkey's Relations with the United States in the Post-Cold War Period", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Cilt 31, No. 2, 2000, s. 223.

PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanması 1990'ların sonunda iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileşmesine neden olmuştur.

Soğuk Savaş döneminde Türk-Amerikan ilişkilerindeki en büyük yenilik güvenlik temelli olan ABD jeopolitik söylemine iktisadi boyutun katılması çabalarıdır. Bu çerçevede 1991 yılında Türk-Amerikan ilişkileri ABD yönetimi tarafından resmi olarak "Geliştirilmiş Ortaklık" olarak tanımlanmaya başlanmış⁴² ve 1994 yılında Türkiye "Gelişmekte Olan Beş Büyük Pazar" içerisinde gösterilmiştir.⁴³ Daha sonra 1997 yılında ise iki ülkenin ilişkilerini "Beş Maddelik Gündem" adı altında yeniden şekillendirmeye başlamışlardır. Enerji meselesi, ekonomi ve ticaret, Kıbrıs meselesi, savunma ve güvenlik işbirliği konuları bu çerçevede gündemin en önemli maddeleri olarak belirlenmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi Soğuk Savaş sonrası dönemde Balkanlar, tıpkı Orta Asya ve Ortadoğu gibi Türkiye ve ABD arasındaki en önemli işbirliği bölgelerinden birisi olmuştur. 1990'ların başında Yugoslavya'nın parçalanmasından sonra bölge eski Yugoslav cumhuriyetleri arasında yaşanan büyük ve kanlı bir etnik savaşa sahne olurken bu dönem ilerleyen yıllarda BM'nin ve NATO'nun önce Bosna'da sonra Kosova'da gerçekleştirdiği askeri müdahalelerle sonuçlanmıştır.

İlk olarak Sırbistan Bosna'ya saldırılarda bulunmaya başlayınca Türk yönetimi krize tek taraflı olarak müdahale etmeyeceğini, NATO gibi çoktarafli yapılar bağlamında Bosna'daki gelişmelere etkide bulunacağını belirtti.⁴⁴ Buna ek olarak Türkiye Bosna Savaşı'nda topraklarındaki NATO üslerinin Sırp hedeflerini vurmada kullanılmasına izin verdi. Gerek bölgedeki tarihi ve kültürel bağları gerekse AB ve ABD arasındaki iletişimi kolaylaştırması nedeniyle ABD yetkilileri Türkiye'nin Bosna Savaşı'ndaki rolünü "köprü"

⁴² William J. Clinton ve Tansu Çiller, "The United States and Turkey", *US Department of State Dispatch*, Cilt 4, No. 44, (1 Kasım 1993), s. 767.

⁴³ US Department of Commerce, "The Big Emerging Markets", *Business America*, Cilt 115, No. 3, 1994, s. 4-6.

⁴⁴ Şule Kut, "Turkish Diplomatic Initiative for Bosnia-Herzegovina," içinde Günay Göksu Özdoğan ve Kemali Saybaşılı (ed.), *Balkans: A Mirror of the New International Order*, Eren Yayınları, İstanbul, 1995, s. 298.

olarak nitelendirmiştir. İlerleyen yıllarda 1998 Kosova Krizi'ne Türkiye Bosna Savaşı'nın aksine Kürt meselesine yoğunlaştığı için doğrudan karışmak istemedi.⁴⁵ Ancak, Kosovalı Müslümanlar üzerindeki Sırp şiddetinin artması üzerine Türkiye kararını değiştirerek NATO'nun hava müdahalelerine katılmaya karar verdi. Sırp'ların Kosova'dan çekilmesinin ardından Türkiye NATO Kosova Gücü'ne (KFOR) asker gönderme kararı aldı.⁴⁶ Sonuç olarak, Türkiye'nin bu uluslararası barışı koruma müdahalelerine katılması ABD ile ilişkilerinin güçlenmesine neden oldu.⁴⁷ 1999 yılında ABD yetkilileri ilişkileri tanımlamada Başkan Clinton'un Türkiye ziyareti esnasında kullandığı “stratejik ortaklık” terimini kullanmaya başladılar.⁴⁸

Soğuk Savaş ve sonrasında Orta Asya ve Kafkaslar güç mücadelesinin yeni merkezleri oldu. Bu dönemde daha önce de jeopolitik olarak önemli olarak görülen ve Mackinder'in tanımıyla Avrasya'nın kalbi olan Hazar bölgesi çok önemli bir enerji üreticisi haline geldi. Bölgenin öneminin bu denli artması ve daha da önemlisi dünya enerji dengelerinin beklenmedik bir biçimde değişmesi sonucunda ABD yönetimleri bu dönemde enerji politikalarını Ortadoğu petrolüne alternatif olarak gördüğü bu bölge üzerine yoğunlaştırdı. 1997 yılındaki çalışmasında Brzezinski bölgeyi Rusya, ABD, AB ve Çin'in küresel oyuncuları olduğu bir “Satranç Tahtası”na benzetmektedir. Brzezinski Avrasya bölgesinin ABD için öneminin altını çizirken ABD'nin Ortadoğu ve Afrika'da hakimiyet kurması için öncelikle bu bölgeyi ele geçirmesi gerektiğini belirtir. Ayrıca, Brzezinski'ye göre Türkiye Karadeniz bölgesinde istikrarı sağlayan, Akdeniz'e ulaşımı kontrol eden, Kafkasya'da Rusya'yı

⁴⁵ “Turkey's Attitude on Kosovo,” *Turkish Review of Balkan Studies*, Cilt 4, (1998-99), s. 303.

⁴⁶ Stephen F. Larrabee and Ian O. Lesser, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, Santa Monica, RAND, 2003, s. 77.

⁴⁷ Kemal Kirişçi , “Between Europe and the Middle East: The Transformation of Turkish Policy”, *Middle East Journal of International Affairs*, Cilt 8, No. 1, (Mart 2004).

⁴⁸ William J. Clinton, “Remarks to the Turkish Grand National Assembly in Ankara”, 15 Kasım 1999, John T. Woolley ve Gerhard Peters, The American Presidency Project, Santa Barbara, CA, <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=56935>, (Erişim Tarihi 21 Ağustos 2010).

dengeleyen, köktendinciliğin karşıtı ve NATO'nun güney kanadı olan bir ülke olarak oldukça önemli bir konuma sahiptir.⁴⁹ Bu yüzden de Türkiye'nin iç istikrarı ABD çıkarları için hayati önem taşımaktadır.

ABD yöneticilerinin jeopolitik hesaplarına göre bölgedeki petrol ve gaz rezervleri ABD'nin ve Avrupa'nın Ortadoğu'ya enerji konusundaki bağımlılığını azaltabilirdi. Bu yüzden her ne kadar kendisi bu kaynakların en önemli tüketicisi olmasa da Orta Asya enerji kaynaklarının güvenliği ve kontrolü bu dönemde ABD'nin en önemli hedeflerinden biri haline gelmiştir. ABD'nin bölgede diğer bir amacı da İran'ın ve Rusya'nın Hazar petrollerinin ve doğalgazının üretiminde ve nakliyesinde rol oynamasını engellemektir.⁵⁰

ABD yönetiminin petrol boru hatlarının inşası ve enerji nakli konusundaki temel amacı, bölgedeki enerji kaynaklarının güvenli bir şekilde Batı pazarlarına ulaştırılması ve bunu yaparken de tekelleşmenin engellenmesidir. 1994 yılında Azerbaycan yönetimi Azerbaycan Uluslararası İşletme Şirketi ile "Yüzyılın Anlaşması"nı imzalamış ve bu çerçevede Hazar petrolünün taşınması konusunda Rusya, İran ve Türkiye çeşitli projeler ve rotalar önermiştir. Türkiye'nin hazırladığı öneri olan Hazar-Akdeniz Petrol Boru Hattı Projesi petrolü Bakü-Tiflis-Ceyhan hattı boyunca Azerbaycan'dan alıp Gürcistan üzerinden Türkiye'ye getirip Batı pazarlarına ulaştırmayı amaçlamaktadır.⁵¹ ABD bölgede Rusya ve İran'ın etkinliğini azaltmak amacıyla her ne kadar maliyeti daha yüksek bir proje olsa da Türkiye'nin bu önerisini açıkça desteklemeye karar vermiştir. Bu yeni rolü ile Türkiye ABD jeopolitik söyleminde "enerji köprüsü" ya da "enerji merkezi" olarak tahayyül edilmeye başlanmıştır.⁵²

29 Ekim 1998'de Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan ve Özbekistan devlet başkanları Bakü-Tiflis-Ceyhan hattını destekleyen

⁴⁹ Zbigniew Brzezinski, *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, New York, Basic Books, 1997, s. 47.

⁵⁰ Chuck Hagel, "Energy Supplies in Eurasia and Implications for U.S. Energy Security", Hearing Before the Committee on Foreign Relations, (27 Eylül 2005).

⁵¹ Meliha Altunışık, "Turkey and the Changing Oil Markets in Eurasia", içinde Libby Rittenberg (ed.), *The Political Economy of Turkey in Post-Soviet Era: Going West and Looking East?*, London, Preager, 1998, s. 164.

⁵² Ali Tekin ve Iva Walterova, "Turkey's Geopolitical Role: The Energy Angle", *Middle East Policy*, Cilt 14, No. 1, (Bahar 2007), s. 86.

Ankara Deklarasyonu'nu imzaladılar.⁵³ Nisan 1999 tarihinde ise Türkiye, Gürcistan, Azerbaycan ve ABD'nin Hazar enerjisi danışmanı Richard Morningstar İstanbul Protokolü'nü imzaladılar.⁵⁴ 19 Kasım 1999'da aynı devlet başkanlarının AGİT'in İstanbul Zirvesi'nde imzaladıkları Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattına yönelik deklarasyona ABD Başkanı Clinton da gözlemci olarak imza koydu. Hazar'dan pompalama işlemleri 10 Mayıs 2005'te başladı ve ilk petrol Akdeniz terminaline 28 Mayıs 2006'da ulaştı.⁵⁵

Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği konusundaki gelişmeler bu dönemde Türk-Amerikan ilişkileri açısından yeni bir işbirliği konusu olmuştur.⁵⁶ Soğuk Savaş sonrasında Avrupa'nın kimliği ve sınırları meseleleri gündemi yoğun bir şekilde işgal etmeye başlarken Türkiye'nin konumu bu çerçevede Avrupa tarafından "bariyer" ya da "istikrarsız bölgelere komşu" olarak tanımlanmıştır.⁵⁷ Türkiye-AB ilişkileri AB'nin 1997 Lüksemburg zirvesinde Türkiye'nin üyelik başvurusunun reddedilmesi ile çok zor bir dönemece girmiştir.

1990'lı yıllarda ABD ve AB Türkiye'nin birliğe üyeliğinin anlamı ve olası sonuçları konusunda farklı görüşlere sahipti. AB'ye göre Türkiye eğer tam üye olursa milyonlarca Türk vatandaşı Avrupa'ya göç edecekti. Dahası o dönemde pek çok Avrupa ülkesinde Türkiye'nin üyeliğine karşı hatırı sayılır bir muhalefet vardı.⁵⁸ Öte yandan ABD bu gibi potansiyel sorunlar ya da kendi güvenliğini ve istikrarını tehdit edecek sonuçlarla karşı karşıya değildi. Aslında ABD

⁵³ "Ankara Declaration", <http://www.mfa.gov.tr/default2.asp?param=/GRUPH/Release/1998/Ankara.htm>, (Erişim Tarihi 19 Ağustos 2010).

⁵⁴ Kamer Kasım, "Oil Policy on Caspian Oil and Its Implications for Turkish-American Relations", içinde Mustafa Aydın ve Çağrı Erhan (ed.), *Turkish-American Relations: Past, Present and Future*, New York, Routledge, 2004, s. 138.

⁵⁵ "Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline: Milestones Along The Way", *Middle East Economic Survey*, Cilt XLIX, No. 29, (17 Temmuz 2006), <http://www.mees.com/postedarticles/oped/v49n29-5OD02.htm>, (Erişim Tarihi 17 Ocak 2011).

⁵⁶ Avrupa Topluluğu 7 Şubat 1992 tarihinde Maastricht Antlaşması ile Avrupa Birliği adını almıştır.

⁵⁷ Bilgin, *ibid.*, s. 275.

⁵⁸ Sabri Sayarı, "United States and Turkey's Membership in the European Union", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Cilt 14, 2003, s. 168.

her ne kadar Türkiye'nin Ortadoğu ve Orta Asya'daki stratejik konumundan ve işbirliğinden yeterince memnun olsa da jeopolitik nedenlerden dolayı Avrupa Birliği'ne üye olma meselesini Türkiye'yi Batı tarafında tutması açısından çok önemli bir husus olarak görüyordu. Bu üyelik sayesinde Türkiye batılı kimliğini kaybetmeyecek ve bölgede ABD'nin desteklemediği ittifaklara girme ihtiyacı da duymayacaktı. Ayrıca ABD'ye göre AB üyeliği Türkiye'nin İslam dünyası ve Batı arasında "köprü" olmasını sağlayacaktı.⁵⁹ Bu sebeple ABD 1990'lar boyunca AB'ye Türkiye'nin üyeliği konusunda diplomatik olarak yoğun bir biçimde baskıda bulundu. 1999 Helsinki Zirvesi ise ABD'nin bu diplomatik manevralarının zirve noktası oldu ve sonuç olarak AB tarafından Türkiye'nin aday ülke olarak başvurusu kabul edildi.⁶⁰

Ó Tuathail'e göre Soğuk Savaş sonrası dönemin koşulları altında Kafkasya ve Orta Asya gibi bazı bölgelerde jeopolitik boşluğun oluşması bu bölgelerdeki istikrarsızlığın temel nedenidir.⁶¹ Bu dönemde kurulan yeni jeopolitik düzende Kafkasya ve Orta Asya'da sekiz yeni devlet bağımsızlığını ilan ederken bu bölge aynı zamanda büyük bir iktidar çatışmasının merkezi haline geldi. Türkiye bu dönemde ABD tarafından bölgede İran'ın İslamcı modeline ve Rusya'nın baskısına alternatif olarak bu ülkelerin gelecekları için "model" olarak tanımlanmaya başlandı.⁶²

ABD yetkililerine göre Türkiye bu ülkeler için hem bir "model" olacak hem de bu ülkeler ve Batı dünyası arasında "köprü" vazifesi görecekli. Türkiye açısından Orta Asya ülkeleri ile yakın ilişki kurulması Türkiye'nin AB ve ABD için stratejik önemini arttıracaktı. Öte yandan Orta Asya devletleri için de Türkiye ile ilişkilenecek Batı

⁵⁹ Carl Dahlman, "Turkey's Accession to the European Union: The Geopolitics of Enlargement", *Eurasian Geography and Economics*, Cilt 45, No. 8, 2004, s. 563.

⁶⁰ Godson Sunday, "Turkey's Post Cold-War Relationship with the United States: A Critical Reappraisal", http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/5/1/9/5/pages251958/p251958-1.php, (Erişim Tarihi 20 Ocak 2011).

⁶¹ Gearóid Ó Tuathail, "At the End of Geopolitics? Reflection on a Plural Problematic at the Century's End", *Alternatives*, Cilt 22, 1997, s. 35.

⁶² Shireen Hunter, "Bridge or Frontier? Turkey's Post-Cold War Geopolitical Posture", *The International Spectator*, Cilt 334, No. 1, (Ocak-Mart 1999), s. 77.

ile kurulan bağlarda hayati önem taşımaktaydı.⁶³

Türkiye başlangıçta bölgeyle temas kurabilmek için bu ülkelerle varolan tarihi ve kültürel bağlarının altını çizerek bölgede “büyük ağabey” rolünü oynamaya çalıştı. Ancak bu noktada hem Türkiye hem de bu devletler için çeşitli sorunlar yaşanmaya başlandı. Öncelikle Türkiye, Rusya ile bu mesele nedeniyle karşı karşıya gelmek istemiyordu. Öte yandan Türkiye’nin gerçek bir model ülke olabilmesi için bu ülkeleri destekleyebilecek finansal kaynağı da yoktu. Orta Asya devletleri de geçmiş deneyimlerinden dolayı bu himaye düşüncesini kabul edemediler.⁶⁴ Tüm bu nedenlerden dolayı 1990’ların sonuna gelindiğinde Türkiye’nin Orta Asya ülkelerine model olması fikri ortadan kalktı. Ancak her şeye rağmen Türkiye’nin “model” olması düşüncesi ABD tarafından tamamen terk edilmedi. 1990’ların sonunda bu mesele bu sefer Ortadoğu ülkeleri için dile getirilmeye başlandı.⁶⁵

Jeopolitik Söylemin Sınırları: Kürt Sorunu

1990’lı yıllarda ABD’nin Türkiye ile ilişkilerinde jeopolitik söyleminin sınırı Körfez Savaşı ile ABD’nin de önemli bir parçası haline geldiği Kürt sorunu olmuştur. Kürdistan İşçi Partisi (PKK) 1978 yılında kurulmuş olsa da Abdullah Öcalan liderliğindeki örgüt 1984 yılında bölgede Türkiye’den bağımsız bir Kürt devleti kurmak için faaliyetlerde bulunmaya başladı.⁶⁶ Her ne kadar Türkiye yönetimi ilk yıllarda bunun bir iç güvenlik meselesi olduğunu iddia etmiş olsa

⁶³ Nasuh Uslu, “The Russian, Caucasian and Central Asian Aspects of Turkish Foreign Policy in the Post Cold War Period”, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Cilt 2, No. 3-4, (Sonbahar- Kış 2003), s. 164.

⁶⁴ Gül Turan ve İlker Turan, “Turkey’s Emerging Relationship with Other Turkic Republics”, içinde Libby Rittenberg (ed.), *The Political Economy of Turkey in Post-Soviet Era: Going West and Looking East?*, s. 191; Philip Robins, “Between Sentiment and Self-Interest: Turkey’s Policy towards Azerbaijan and Central Asian States”, *The Middle East Journal*, Cilt 7, No. 4, (Güz 1993), s. 601.

⁶⁵ Antony Blinken, “After the Summits: The Future of U.S.-Turkish Relations”, Washington Institute Policy Watch, No. 426, 2 (Aralık 1999), <http://www.washingtoninstitute.org/templateC07.php?CID=39>, (Erişim Tarihi 28 Ocak 2011).

⁶⁶ Nihat Ali Özcan, “PKK Terrorism in Turkey”, içinde James Ker-Lindsay ve Alastair Cameron (ed.), *Combating International Terrorism: Turkey’s Added Value*, Occasional Paper, Ekim 2009, s. 9.

da sorun 1990’larda ve 2000’lerde Türk Dış Politikası’nın en önemli meselelerinden birisi haline gelecektir.

1990’larda Türkiye’nin Kürt sorunu nedeniyle ABD ile karşı karşıya gelmesi Türkiye’nin Körfez Savaşı’nda Irak’a karşı ABD’yi desteklemesi ile başlamıştır. Türkiye Irak’a karşı uyguladığı ambargo sonucunda büyük bir ekonomik kayıp yaşarken özellikle PKK’nın aktif olduğu güneydoğu bölgesinde de siyasi istikrarsızlık başlamıştır. Kürt meselesi ayrıca PKK’nın Kuzey Irak’a Türkiye’ye saldırmak amacıyla üsler kurmasıyla önemli bir dış politika meselesi haline gelmiştir. Savaş esnasında yaşanan mülteci sorununa çözüm olması amacıyla oluşturulan “uçuşa yasak bölge”, bölgede bağımsız bir Kürt devletinin kurulması için güvenli bir alan yaratmıştır. Bu yüzden Körfez Savaşı Ian Lesser’in de belirttiği gibi Türk-Amerikan ilişkilerinde sorunların başladığı yer olarak kabul edilmelidir.⁶⁷

Bu dönemde Ankara’nın Türk-Amerikan ilişkilerinin geleceği konusundaki en büyük şüphesi ABD’nin bölgede bağımsız bir Kürt devletini destekleme konusundaki eğilimi olmuştur. Bu sorun Altunışık’ın da belirttiği gibi Soğuk Savaş sonrası dönemde Türk-Amerikan ilişkilerinin yeniden tanımlanmasında en önemli etken olmuştur ve sorun iki ülke arasındaki en önemli çatışma kaynağı olmaya devam edecektir.⁶⁸

Hem Saddam Hüseyin’in çevrenmesi hem de Kürt nüfusun güvenliği için oluşturulan Huzur Operasyonu ABD’nin bölgedeki politikalarının önemli bir parçası haline geldi. Türk yönetimi her ne kadar Iraklı Kürtlerin korunması için ABD ile işbirliği yapıyor olsa da diğer yandan PKK ile mücadelesinde sınır ötesi operasyonlar yapmaya başladı. Türk yetkililerin tüm güvensizliğine rağmen Çekiç Güç’ün her yıl rutin olarak yenilenmesi iki ülke arasında karşılıklı bağımlılığın sembolü haline geldi. ABD Çekiç Güç’ün selahiyeti karşılığında Türkiye’nin bu operasyonlarına ses çıkarmıyordu.⁶⁹

Gerçekte Türkiye’nin önceliği Irak’ta istikrarın ve daha da

⁶⁷ Ian O. Lesser, “Turkey, the United States, and the Delusion of Geopolitics”, *Survival*, Cilt 48, No. 3, (Güz 2006), s. 2.

⁶⁸ Meliha Altunışık, “Turkish-American Security Relations: The Middle East Dimension”, içinde Aydın ve Erhan (ed.), *ibid.*, s. 176.

⁶⁹ *Ibid.*, s. 162-164.

önemlisi toprak bütünlüğünün sağlanması ve Iraklı Kürtlerin Kuzey Irak'ta bağımsız bir Kürt devleti kurmalarının engellenmesiydi. Ancak Türkiye'nin istekleri Huzur Operasyonu ve Irak hükümetinin kontrolünün dışında güvenli bölgenin kurulması ile büyük ölçüde zarar gördü. Kimilerine göre ise Çekiç Güç'le bölgede ABD destekli *de facto* bir Kürt Devleti kurulmuş oldu.

Sonuç

Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD'nin "Yeni Dünya Düzeni" sloganiyla biçimlendirdiği jeopolitik söylem Türkiye'nin coğrafi tahayyülünü de derinden etkilemiştir. Kendisini bu yeni dönemde istikrarsız bölgelerin ortasında bulan Türkiye Balkanlar, Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya'da ABD'nin önemli bir müttefiki olarak hareket etmiştir. Buna göre Türkiye'nin Batı ve Orta Asya devletleri arasındaki "köprü" olarak tanımlanan rolü jeopolitik önemini daha da artırmıştır. Bu yeni dönemde Sovyetler Birliği'ne karşı "duvar" ya da Kore Savaşı'ndan beri "NATO müttefiki" gibi eskiden kullanılan kavramlar "enerji merkezi" ya da "gelişen pazar" gibi kavramlarla yer değiştirmiştir. Dahası, Türkiye ABD tarafından bölgede Rusya ve İran'ın etkinliğini azaltmak amacıyla Orta Asya ülkelerine "model" olarak gösterilmiştir. Temel olarak sorunlu bölgelerdeki askeri işbirliği nedeniyle de Türk-Amerikan ilişkileri bu dönemde "geliştirilmiş ortaklık", sonrasında da "stratejik ortaklık" olarak tanımlanmıştır.

Türkiye Ortadoğu'da Körfez Savaşı'nın bir sonucu olarak ABD için önemini korumaya devam etmiştir. Bu çerçevede bölgede "stratejik müttefik", "üs" ve dahası tartışmalı çatışma bölgelerinde demokratik sistemi ile "istikrar çapası" olarak tanımlanmıştır. Türkiye'nin ABD dış politikası için önemi 1990'ların ortalarında ABD'nin bölgedeki en önemli iki müttefikini birbirine daha yakın hale getiren Türk-İsrail güvenlik işbirliği ile daha da artmıştır.

Ancak Kürt sorunu Soğuk Savaş sonrası dönemde ittifakı etkileyen en önemli sorun kaynağı olmuştur. Türkiye, sonuçları kendi iç güvenliğine ve toprak bütünlüğüne zarar verebileceğinden, ABD'nin bölgedeki politikalarına tam destek vermemiş bu yüzden iki ülke arasında oluşan güvensizlik ve şüphe ilişkilere zarar vermiştir. Bu güvensizlik Türk-Amerikan işbirliğini Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde de derinden etkilemiştir.

KAYNAKÇA

- “Ankara Declaration”,
<http://www.mfa.gov.tr/default2.asp?param=/GRUPH/Release/1998/Ankara.htm>, (Erişim Tarihi 19 Ağustos 2010).
- “Baku-Tbilisi-Ceyhan Crude Oil Pipeline: Milestones Along The Way”,
Middle East Economic Survey, Cilt XLIX, No. 29, (17 Temmuz 2006),
<http://www.mees.com/postedarticles/oped/v49n29-5OD02.htm>, (Erişim Tarihi 17 Ocak 2011).
- “IRAN: The Crescent of Crisis”, *Time*, 15 Ocak 1979,
<http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,919995,00.html>,
(Erişim Tarihi 17 Ağustos 2010).
- “Turkey’s Attitude on Kosovo”, *Turkish Review of Balkan Studies*, Cilt 4, 1998-99.
- AGNEW, John A. et.al (ed.); *A Companion to Political Geography*, Oxford, Blackwell, 2003.
- AGNEW, John; *Geopolitics: Re-Visioning World Politics*, London, Routledge, 1998.
- AGNEW, John; *Making Political Geography*, New York, Oxford University Press, 2002.
- ALTUNIŞIK, Meliha; “Turkey and the Changing Oil Markets in Eurasia”, içinde Libby Rittenberg (ed.), *The Political Economy of Turkey in Post-Soviet Era: Going West and Looking East?*, London, Preager, 1998.
- ALTUNIŞIK, Meliha; “Turkish-American Security Relations: The Middle East Dimension”, içinde Mustafa Aydın ve Çağrı Erhan (ed.), *Turkish-American Relations: Past, Present and Future*, New York, Routledge, 2004.
- ATKINSON, David ve Klaus Dodds (ed.); *Geopolitical Traditions: A Century of Geopolitical Thought*. London, Routledge, 2000.
- ATMACA, Ayşe Ömür; “Yeni Dünyada Eski Oyun: Eleştirel Perspektiften Türk-Amerikan İlişkileri”, *Ortaoğu Etüdleri*, Cilt. 3, No. 1, (Temmuz 2011).
- AYKAN, Mahmut Bali; “Turkish Perspectives on Turkish-US Relations Concerning Persian Gulf Security in the post-Cold War Era: 1989-1995”, *Middle East Journal*, Cilt 50, No. 3, (Yaz 1996).

- BİLGİN, Pinar; “A Return to Civilisational Geopolitics in the Mediterranean? Changing Geopolitical Images of the European Union and Turkey in the Post-Cold War Era”, *Geopolitics*, Cilt 9, No. 2, (Yaz 2004).
- BLINKEN, Antony; “After the Summits: The Future of U.S.-Turkish Relations”, *Washington Institute Policy Watch*, No. 426, 2 (Aralık 1999), <http://www.washingtoninstitute.org/templateC07.php?CID=39>, (Erişim Tarihi 28 Ocak 2011).
- BRESHEETH, Haim ve Nira Yuval-Davis (ed.); *The Gulf War and the New World Order*, London, Zed Books, 1992.
- BRZEZINSKI, Zbigniew; *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*, New York, Basic Books, 1997.
- BUSH, George; “Oklahoma State University Commencement Address (excerpts) 4 May 1990”, *Survival*, Cilt 32, No. 4, (Temmuz 1990).
- CLINTON, William J. ve Tansu Çiller; “The United States and Turkey: Developing an Enhanced Relationship”, *US Department of State Dispatch*, Cilt 4, No. 44, (1 Kasım 1993).
- COHEN, Saul Bernard; *Geopolitics of the World System*, Lanham, Rowman and Littlefield, 2002.
- DAHLMAN, Carl; “Turkey’s Accession to the European Union: The Geopolitics of Enlargement”, *Eurasian Geography and Economics*, Cilt 45, No. 8, (2004).
- DALBY, Simon; *Environmental Security*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 2002.
- Deputy for Financial Management Comptroller, DSAA, “Foreign Military Sales, Foreign Military Construction Sales and Military Assistance Facts, Defense Security Assistance Agency as of September 1997”, *Defense Technical Information Center*. <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA346400&Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf>, (Erişim Tarihi 13 Ocak 2011).
- DODDS, Klaus; “Cold War Geopolitics”, içinde John Agnew, K. Mitchell, ve Gearóid Ó Tuathail (ed.), *A Companion to Political Geography*, Oxford, Blackwell, 2003.
- DODDS, Klaus; *Geopolitics: A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2007.

- FLINT, Colin; *Introduction to Geopolitics*, London, New York, Routledge, 2006.
- GÜVENÇ, Serhat; *Rise and Demise of a "Strategic Partnership": In Search of Context for the Post-Cold War Turkish-American Relations*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2003.
- HAGEL, Chuck; "Energy Supplies in Eurasia and Implications for U.S. Energy Security", Hearing Before the Committee on Foreign Relations, (27 Eylül 2005).
- HALE, William; "Turkey, the Middle East and the Gulf Crisis", *Royal Institute of International Affairs*, Cilt 68, 1992.
- HALLIDAY, Fred; *Threat from the East? Soviet Policy from Afghanistan and Iran to the Horn of Africa*, Harmondsworth, Penguin, 1982.
- HARRIS, George S.; "U.S.-Turkish Relations", içinde Alan Makovsky ve Sabri Sayarı (ed.), *Turkey's New World: Changing Dynamics in Turkish Foreign Policy*, Washington D.C., The Washington Institute for Near East Policy, 2000.
- HUNTER, Shireen; "Bridge or Frontier? Turkey's Post-Cold War Geopolitical Posture", *The International Spectator*, Cilt 334, No. 1, (Ocak-Mart 1999).
- INBAR, Efraim; "Regional Implications of the Israeli-Turkish Strategic Partnership", *MERIA Journal*, Cilt 5, No. 2, (Yaz 2001).
- INDYK, Martin; "The Clinton Administration's Approach to the Middle East", <http://www.washingtoninstitute.org/pubs/indyk.htm>, (Erişim Tarihi 11 Haziran 2010).
- JUNG, Dietrich ve Wolfango Piccoli; "The Turkish-Israeli Axis: A Matter of Geo-Strategic Change in the Middle East?", *Working Paper 05/2001*, Copenhagen Peace Research Institute, 2001.
- KASIM, Kamer; "Oil Policy on Caspian Oil and Its Implications for Turkish-American Relations", içinde Mustafa Aydın ve Çağrı Erhan (ed.), *Turkish-American Relations: Past, Present and Future*, New York, Routledge, 2004.
- KİRİŞÇİ, Kemal; "Between Europe and the Middle East: The Transformation of Turkish Policy", *Middle East Journal of International Affairs*, Cilt 8, No. 1, (Mart 2004).
- KRAMER, Heinz; *A Changing Turkey: the Challenge to Europe and the*

- United States*, Washington D.C., The Brookings Institute, 2000.
- KUT, Şule, “Turkish Diplomatic Initiative for Bosnia-Herzegovina,” içinde Günay Göksu Özdoğan ve Kemali Saybaşılı (ed.), *Balkans: A Mirror of the New International Order*, Eren Yayınları, İstanbul, 1995.
- LARRABEE, F. Stephen ve Ian O. Lesser; *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, Santa Monica, CA, RAND, 2003.
- LESSER, Ian O.; “Turkey, the United States and the Delusion of Geopolitics”, *Survival*, Cilt 48, No. 3, (Güz 2006).
- LUTTWAK, Edward; “From Geopolitics to Geo-economics”, *The National Interest*, No. 20, 1990.
- MACKINDER, Halford; *Democratic Ideals and Reality*, New York, Norton Library, 1919.
- MAHAN, Alfred Thayer; *The Influence of Sea Power upon History, 1660-1782*, London, Little, Brown and Company, 1890.
- MAKOVSKY, Alan; “US Policy toward Turkey: Progress and Problems”, içinde Morton Abramowitz (ed.), *Turkey’s Transformation and American Policy*, New York, The Century Foundation Press, 2000.
- MÜLLER, Martin; “Reconsidering the Concept of Discourse for the Field of Critical Geopolitics: Towards Discourse as Language and Practice”, *Political Geography*, Cilt 27, No. 3, 2008.
- Ó TUATHAIL, Gearóid, “At the End of Geopolitics? Reflection on a Plural Problematic at the Century’s End”, *Alternatives*, Cilt 22, 1997.
- Ó TUATHAIL, Gearóid; “Problematizing Geopolitics: Survey, Statecraft and Strategy”, *Transactions of the Institute of British Geographers*, Cilt 19, 1994.
- Ó TUATHAIL; Gearóid, “Post-Cold War Geopolitics: Contrasting Superpowers in a World of Global Dangers”, içinde R. J. Johnson, P. Taylor ve M. Watts (ed.), *Geographies of Global Change*, 2. Baskı, Oxford, Blackwell, 2002.
- Ó TUATHAIL; Gearóid, “The Postmodern Geopolitical Condition: States, Statecraft, and Security at the Millennium”, *Annals of the Association of American Geographers*, Cilt 90, No.1, 2000.
- Ó TUATHAIL; Gearóid, “Theorizing Practical Geopolitical Reasoning: The Case of US Policy towards Bosnia in 1992”, *Political Geography*, Cilt 21, No. 5, 2002.

- Ó TUATHAIL; Gearóid, *Critical Geopolitics: The Politics of Writing Global Space*, London, New York, Routledge, 1996.
- ORAN, Baskın; *Kalkık Horoz Çekiç Güç ve Kürt Devleti*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996.
- ÖZCAN, Nihat Ali; “PKK Terrorism in Turkey”, içinde James Ker-Lindsay ve Alastair Cameron (ed.), *Combating International Terrorism: Turkey’s Added Value*, Occasional Paper, (Ekim 2009).
- PARK, Bill; “Strategic Location, Political Dislocation: Turkey, the United States and Northern Iraq”, *Middle East Review of International Affairs*, Cilt 7, No. 2, (Haziran 2003).
- PARRIS, Marc; “Starting Over: U.S. – Turkish Relations in the Post-Iraq War Era”, *Turkish Policy Quarterly*, Cilt 2, No. 1, 2003.
- PELLETIERE, Stephen C.; *Landpower and Dual Containment: Rethinking America’s Policy in the Gulf*, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, (Kasım 1999).
- ROBINS, Philip; “Between Sentiment and Self-Interest: Turkey’s Policy towards Azerbaijan and Central Asian States”, *The Middle East Journal*, Cilt 7, No. 4, (Güz 1993).
- SAYARI, Sabri; “Turkey and the Middle East in the 1990s.” *Journal of Palestine Studies*, Cilt 26, No. 3, (Bahar 1997).
- SAYARI, Sabri; “United States and Turkey’s Membership in the European Union”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Cilt 14, 2003.
- SHELLEY, Fred M. et. al.; *Political Geography of the United States*. New York, London, The Guilford Press, 1996.
- SUNDAY, Godson, “Turkey’s Post Cold-War Relationship with the United States: A Critical Reappraisal”, http://www.allacademic.com//meta/p_mla_apa_research_citation/2/5/1/9/5/pages251958/p251958-1.php, (Erişim Tarihi 20 Ocak 2011).
- TEKİN, Ali ve Walterova, Iva, “Turkey’s Geopolitical Role: The Energy Angle”, *Middle East Policy*, Cilt 14, No. 1, (Bahar 2007).
- TURAN, Gül ve İlker Turan; “Turkey’s Emerging Relationship with Other Turkic Republics”, içinde Libby Rittenberg (ed.), *The Political Economy of Turkey in Post-Soviet Era: Going West and Looking East?*, London, Preager, 1998.
- U.S. Department of Commerce; “The Big Emerging Markets”, *Business America*, Cilt 115, No. 3, 1994.

- U.S. Department of State, Office of the Spokesman; “Secretary of State Madeleine Albright interview on The Diane Rehm Show, Washington DC, June 19, 2000”, <http://secretary.state.gov/www/statements/2000/000619.html>, (Erişim Tarihi 5 Mart 2011).
- U.S. Department of State; “Congressional Presentation for Foreign Operations Fiscal Year 1986-2000”, *U.S. Department of State*, <http://www.fas.org/asmp/library>, (Erişim Tarihi 12 Temmuz 2010).
- UN Security Council Resolution 660, <http://www.casi.org.uk/info/undocs/scres/1990/660e.pdf>, (Erişim tarihi 5 Ağustos 2010).
- UN Security Council Resolution 661, <http://www.casi.org.uk/info/undocs/scres/1990/661e.pdf>, (Erişim tarihi 5 Ağustos 2010).
- USLU, Nasuh; “The Factors Affecting Turkey’s Relations with the United States in the Post-Cold War Period”, *The Turkish Yearbook of International Relations*, Cilt 31, No. 2, (2000).
- USLU, Nasuh; “The Russian, Caucasian and Central Asian Aspects of Turkish Foreign Policy in the Post Cold War Period”, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Cilt 2, No. 3-4, (Sonbahar-Kiş 2003).
- WOOLLEY, John T. ve Gerhard Peters; “George Bush: The President’s News Conference on the Persian Gulf Conflict, January 18, 1991”, *The American Presidency Project* <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=19229>, (Erişim Tarihi 5 Ağustos 2010).
- WOOLLEY, John T. ve Gerhard Peters; “William J. Clinton: Remarks to the Turkish Grand National Assembly in Ankara, November 15, 1999”, *The American Presidency Project* <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=56935>, (Erişim Tarihi 21 Ağustos 2010).
- YANIK, Lerna; “The Metamorphosis of 'Metaphors of Vision': 'Bridging' Turkey's Location, Role and Identity After the End of the Cold War", *Geopolitics*, Cilt 14, No. 3, (Ağustos 2009).

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA YAHUDİLERİN TÜRKİYE'YE KABULÜ MESELESİ

Prof. Dr. Çağrı Erhan, Ankara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü
Siyasi Tarih Anabilim Dalı

Struma Olayı'nın Akıllara Getirdiği Sorular

Çoğunluğunu Romanyalı Yahudilerin oluşturduğu 763 kişi, 24 Şubat 1942'de Karadeniz'de bir Sovyet denizaltısı tarafından torpillenerek batırılan Struma Gemisi'nde hayatlarını kaybetti. Tarihe "Struma Faciası" olarak geçen bu olay, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında Yahudi mültecilere karşı takip ettiği tutumun ne olduğu konusu tartışılırken en fazla hatırlanan olaylardan biridir.

Struma Gemisi, yolcularını Filistin'e taşımak üzere 12 Aralık 1941'de Romanya'nın Köstence limanından ayrıldıktan sonra, 15 Aralık'ta İstanbul'a gelmiş, motorlarındaki arıza sebebiyle limanda demirlemişti. Yolcuların hiçbirinin Filistin'e gidiş vizesi bulunmamaktaydı. Türk Hükümeti'nin, Ankara'daki İngiltere Büyükelçisi Adrian Knatchbull-Hugessen nezdinde yaptığı girişimlere rağmen, İngiltere Struma yolcularına Filistin'e gidiş vizesi vermedi.¹ İstanbul limanında 71 günlük bekleyişten sonra, Struma'nın kaptanına 23 Şubat 1942'de İstanbul'dan ayrılması talimatı verildi. Hatta o gün saat 17.00'de polis Struma'nın güvertesine çıktı; halatlarını kesti ve gemi hareket etti.² Rotasının hangi istikamette olduğu belirlenmemiş halde gemi Karadeniz'e çıktı. Ertesi gün de battı.

Struma Olayı'yla ilgili en fazla sorulan soru, İngiltere'nin yolculara neden Filistin'e giriş vizesi vermediğidir. İngiltere Hükümeti'nin Filistin için öngördüğü yıllık 10.000 kişilik vize kotasının aşılmamış olmasına ve Türk yetkililerin ısrarlı taleplerine rağmen, Struma yolcularına vize vermemesinin teknik sebebi, bu kişilerin Romanya'dan gelmekte oluşlarıdır. Romanya

¹ Rifat Bali, *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*, İstanbul, İletişim 2001, s. 190.

² *Ibid.*, s.189'dan, *National Archives of the United States* (kitapta AMA), 27 Şubat 1942 tarih ve 819.8571/133 numaralı belge.

hukuken İngiltere ile savaş halinde olduğundan, Romanya uyrukluğunu taşıyan kişilere vize verilmesini İngilizler reddetmişlerdir.³ Bu teknik açıklama doyurucu değildir. İngiltere'nin, Nazi Almanyası'nın Arapları İngilizlere karşı kışkırtmakta kullandıkları en önemli argümanların başında gelen, "İngilizlerin Filistin'i Yahudileştirdikleri" propagandasının etkisini azaltmak için, Filistin'e Yahudi göçünü sınırlı tutmaya çalıştığı, bu nedenle çeşitli bahaneler ileri sürerek, mümkün olduğunca az sayıda Yahudi'ye Filistin vizesi verme politikası takip ettiği daha anlamlı bir gerekçedir. Nitekim Filistin'deki İngiliz Yüksek Komiserliği 9 Ocak 1940'ta, Filistin göçmen idaresince verilen belgelere sahip olmayanların kesinlikle Filistin'e kabul edilmeyecekleri, buna kalkışanların şiddetle cezalandırılacağı şeklinde bir açıklama yapmıştı.⁴ Bir ay sonra da, İngiliz Hükümeti, Filistin'de Yahudilere toprak satışını neredeyse imkânsız hale getiren ve Araplar tarafından büyük memnuniyetle karşılanan bir düzenleme yapmıştır.⁵ Gerekli belgelere sahip olmamalarına rağmen bir şekilde Filistin'e ulaşabilen Yahudilerin İngilizlerce bölgeden çıkartıldıkları vakalar da yaşanmıştır.⁶

Diğer taraftan, Struma yolcularının, Solomonowitz soyadlı hamile bir bayan hariç, İstanbul'a çıkmalarına izin verilmemesinin sadece İngilizlerin Filistin vizesi vermemesiyle doğrudan ilgisi olamaz. Türkiye, yolcuların karaya çıkmalarına engel olurken, bunun yerine, demirlemiş olan gemiye karadan yiyecek ve temiz içme suyu yardımı yapılmasına izin vermeyi tercih etti. Nitekim Struma'da bulunan ve yaşları 11-16 arasında bulunan 28 çocuğa, İngiltere Başkonsolosluğu tarafından 16 Şubat 1942'de Filistin'e giriş vizesi verilmesi kararı nihayet alındığında da, Türk yetkililer, bu çocukların karaya ayak basmalarına müsaade etmedi.⁷ Türkiye, Filistin'e giriş vizesi verilecek çocukların ancak denizyoluyla ve İngiltere'nin sağlayacağı bir gemiyle gidebileceklerini Büyükelçi Knatchbull-Hugessen'e bildirdi. Fakat İngiltere, bu konuda herhangi bir girişimde bulunmadı.⁸

Zihinlere takılan soru, bir yandan Paris'te Namık Yolga ve Behiç Erkin, Marsilya'da Necdet Kent ve Rodos'ta Selahattin Ülkümen gibi Türk

³ Stanford J. Shaw, *Turkey and Holocaust*, London, Macmillan, 1993, s. 283-284.

⁴ Çetin Yetkin, *Batıların Kirli Yüzü Struma*, İstanbul, Otopsi, (t.y.), s. 20'den *Aydın Tarihi*, 2. Kanun 1940, no:74; Shaw, *op. cit.*, s.278-279.

⁵ Yetkin, *op. cit.*, s.22-23'den, *Aydın Tarihi*, Şubat 1940, no:75.

⁶ Tahir Kodal, "Türk Arşiv Belgelerine Göre II. Dünya Savaşı (1939-1945) Yıllarında Türkiye Üzerinden Filistin'e Yahudi Göçü", *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, C:5, No:3 (2007), s.140.

⁷ Bali, *op. cit.*, s.185-186'dan, *Public Record Office (PRO)*, 8 Mart 1942 tarih ve 74424/FO371/32662 numaralı belge.

⁸ Kodal, *op. cit.*, s. 148-150; Yetkin, *op. cit.*, s. 134'ten Bülent Gökay, "Belgelerle Struma Faciası (25 Şubat 1942)", *Tarih ve Toplum*, C.XX (1993), s. 106-109., (FO 371/32661/53).

diplomatlar⁹, kimi kez sahte evrak tanzim ederek, Yahudileri Nazilerin elinden kurtarıırken, diğerk yandan İstanbul'a kadar gelmiş Romanyalı Yahudilere Türkiye'nin neden kapılarını açmakta tereddüt ettiğidir.

Bu sorunun bir cevabı, Struma yolcularının Türkiye'ye değil, Filistin'e gitmek istedikleri, dolayısıyla Türkiye'den herhangi bir giriş talebinde bulunmadıkları şeklinde olabilir. Ancak bu açıklama gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Zira Struma'ya İstanbul limanını terk etmesi talimatı verildiğinde, güvertedeki yolcuların bir bölümünün, “Yahudi Mülteciler” ve “Bizleri Kurtarınız” şeklinde pankartlar açtıkları bilinmektedir. Kaldı ki, Struma hadisesinden bir yıl kadar önce, yine Romanya'dan aldığı 342 Yahudiyle, 12 Aralık 1940'ta İstanbul limanına gelen Salvador gemisinin yolcularının da karaya çıkmalarına izin verilmiş, 40 kişilik olmasına rağmen hınca hınç dolu bu tekne, limandan ayrılmaya zorlanmış ve 13 Aralık'ta Silivri açıklarında fırtınaya tutularak batan bu gemi 219 Yahudi'ye mezar olmuştu.¹⁰

Dolayısıyla, Romanyalı Yahudilerin Türk topraklarına çıkmalarına; Salvador örneğinde olduğu gibi en azından daha uygun bir gemi bulmalarına¹¹, ya da Struma örneğinde görüldüğü gibi en azından sorunlar tam olarak çözülene kadar İstanbul'da kalmalarına, Türk makamları tarafından izin verilmediği açıktır. Kaldı ki, Dâhiliye Vekili Faik Öztrak'ın Başbakanlık'a, Struma'nın batırılmasından sonra 30 Mart 1942'de yolladığı rapora göre, Struma'nın motor arızası, Türk makamlarında “kasten yapıldığı intibaini” uyandırmıştır. Rapora göre, beş hafta süren tamir sonucunda, geminin seyahate engeli kalmamasına rağmen, geminin Bulgar kaptanının Bulgaristan'ın Müttefik devletlerle savaşa girmesini ve keza Struma'nın bandırasının bulunduğu Panama'nın da savaş içinde olduğunu ileri sürerek, Akdeniz'e açılmak istememesi üzerine, Struma bir römorkör ile çekilerek Karadeniz'e çıkarılmıştır.¹²

⁹ Shaw, *op.cit.*, s. 336-344.

¹⁰ Shaw, *op. cit.*, s. 280; Ulvi Keser, “Turkish Assistance Activities For the Jewish Immigrants and Jewish Immigrant Camps in Cyprus During Second World War”, *Ege Academic Review*, Vol:9, No:2 (2009), s. 737.

¹¹ Struma olayının Türk arşiv belgelerine dayanılarak ayrıntılı biçimde bir anlatımı için ayrıca bkz. Kodak, *op. cit.*, s.150-153. Struma yolcularının başka bir Türk gemisine aktarılması ya da Akdeniz'deki son Türk limanına kadar bir Türk romorkörü tarafından çekilmesi talepleri, Münakalat (Ulaştırma) Vekaleti tarafından kabul edilmemiştir. Bkz. *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı (BCA), Başbakanlık Hususi Kalem (BHK)*, “İstanbul Limanında Bulunan Yahudi Muhacirler”, 030-10-171-185-21, 20.2.1942.

¹² *BCA, BHK*, “Karadeniz'de Batan Struma Motörü Hakkında”, 030-10171-185-21, 30.3.1942.

Struma'yı Karadeniz'e çıkartma kararının alınmasında, Sıhhat ve İçmıai Muavenet (Sağlık ve Sosyal Yardım) Bakanlığı'nın Başbakanlığa 4 Şubat 1942'de yolladığı ve bekleme süresinin uzamasından dolayı, "iaşe vaziyetleri ile sıhhi durumlarının günden güne bozulduğu ve sarı [bulaşıcı] bir hastalığın zuhuru kuvvetle muhtemel olduğundan [...] beslenme ve sıhhat bakımından pek fena bir durumda olan bu Musevi göçmen kafilesinin gemilerindeki tamiratın bir an evvel yapılarak yola" çıkartılmamaları halinde, "aralarında çıkması kuvvetle muhtemel büyük miktarda ölüme mani olunmak üzere, bunların karaya çıkartılmaları zorunda kalınması mümkün olacağı" şeklindeki değerlendirmesi de etkili olmuştur.¹³ Hükümet, bu değerlendirmeyi dikkate alarak, salgın hastalıklardan muhtemel ölümleri önlemek yönünde Yahudi mültecileri karaya çıkartmak "zorunda kalmamak" için, Karadeniz'e göndermeyi tercih etmiştir.

Diğer taraftan, Türkiye'nin Yahudi mültecilere kapılarını açarak, zaten büyük bir yiyecek sıkıntısı içine düşmüş olan Türkiye'yi daha fazla sıkıntıya sokabileceğini, Türkiye'nin bu sebeple Yahudi mültecilere karşı katı bir tutum sergilediğini savunanlar da vardır.¹⁴ Bu husus aşığıda ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Türkiye'nin Yahudi mültecilerin karaya çıkmalarına neden izin vermediği sorusuna bir diğer cevap, İngiliz belgelerinde bulunmaktadır. İngiliz diplomatlara göre, Türkiye'nin karaya çıkış izni vermemesinin sebebi "mülteciler arasında İstanbul'un güvenliğini tehlikeye atacak ajan provokatörlerin yer alması ihtimaliydi. Struma mültecilerinin karaya ayak basmalarına izin verilmesi bir emsal yaratacak ve benzeri başka mülteci gemilerinin gelmesine yol açacaktı. Hariciye Vekâleti gemiyi geldiği limana iade etmekle ileride benzeri teşebbüslerin tekrarlanmasının önünü keseceğine inanıyordu."¹⁵

İngiltere Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen, Türk Dışışleri Bakanlığı'na, "Majestelerinin Hükümeti bu insanları Filistin'de istememektedir, oraya gitmelerine izin verilmemiştir. Ama insani açıdan geminin Karadeniz'e gönderilmesi önerisini benimsemiyorum. Eğer Türk Hükümeti bu felakete uğramış Yahudileri ülkesinde barındıramayacağı gerekçesiyle gemiye müdahale edecekse, Çanakkale Boğazı'na doğru göndermesi yerinde olur. Filistin'e varabilirlerse, durumları yasadışı olmakla birlikte, yine de insani bir davranışla karşılaşılabirler" diyerek, Struma'nın

¹³ Kodal, *op. cit.*, s.151; *BCA, BHK*, "Usturuma Vaporundaki Yahudi Göçmenleri Hakkında", 030-10-124-881-6, 4.02.1942.

¹⁴ Yetkin, *op. cit.*, 199-201.

¹⁵ Bali, *op. cit.*, s. 190'dan, *PRO*, 8 Mart 1942 tarih ve 74429/FO371/32662 numaralı belge.

Karadeniz'e gitmesine İngiltere'nin karşı olduğunu ifade etmiştir.¹⁶ Ama bunu söylerken, yolculara Filistin vizesi verilebileceği konusunda bir ümit vermemiştir. Dahası, İngiltere Büyükelçisi'nin, vizeden bahsetmeden, Struma yolcularının Filistin'e yasadışı yollardan gidebileceğini ima etmesi üzerine, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Türk Dışişleri Bakanlığı ile yazışarak, İngiltere'nin Filistin'e Yahudi göçü ile ilgili tutumunda değişiklik olmadığını ve Struma yolcularının Filistin'e alınmayacaklarını bildirmiştir.¹⁷ Ardından da, İngiltere Dışişleri Bakanlığı 29 Aralık 1941'de Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı bir telgrafla, "Londra'nın, Struma'nın Filistin'e gönderilmesini kesinlikle istemediğini, en iyi çözümün geminin Karadeniz'e geri gönderilmesi olduğunu" bildirmiştir.¹⁸

Hatta İngiltere Sömürge Bakanı Lord Moyne, Dışişleri Bakanı Anthony Eden'e, "700 Yahudi mültecinin kabul edilmesinin, Balkanlardaki onbinlerce Yahudi'yi cesaretlendireceğini" ifade ederek, "Türk Hükümeti'nden, Struma gemisini Karadeniz'e geri göndermesinin istenmesini" tavsiye etmiştir.¹⁹ Bu dönemde İngiltere Hükümeti, çok özel şartlar haricinde, Yahudi mültecilerin sadece Filistin'e değil, İngiltere'ye girmelerine de izin vermemektedir.²⁰ İngiltere, Arapları kendi karşısına almamak için, Türkiye'nin aralarında bulunduğu birçok devlete, Yahudi mültecileri ülkelerine kabul etmemeleri yönünde baskı yapmıştır.²¹

Yahudi Girişine İlk Kısıtlama: 2/9498 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı

Şu halde, zihinlerdeki soruları tekrar ederek, cevabı başka yerde aramaktan başka çare yoktur: Türk makamları Salvador ve Struma ile seyahat eden Yahudi mültecilerin İstanbul'da karaya çıkmalarına neden izin vermedi? Sadece İngiltere'nin baskıları mı bunda etkili oldu? Yoksa İngiltere bu yönde taleplerde bulunmadan önce de, Yahudilerin Türkiye'ye girişini kısıtlayan düzenlemeler var mıydı?

Bu soruların cevaplarını dönemin gazetelerinde ya da Salvador ve Struma ile ilgili bugüne kadar yazılan ikincil kaynaklarda bulmaya imkân

¹⁶ Yetkin, *op.cit.*, s. 52'den, Dalia Ofer, *Escaping Holocaust- Illegal Immigration to the Land of Israel, 1939-1944*, Oxford University Press, New York, 1940, s.158.

¹⁷ *Ibid.*, s. 127'den, Ofer, *op. cit.*, s. 160 (Foreign Office, 371/29162. W15343).

¹⁸ *Ibid.*, s. 128'den, Gökay, *op. cit.*, (PREM, 4/51/1/40).

¹⁹ Shaw, *op. cit.*, s. 282'den, *Minutes of Colonial Office*, Public Record Office, Colonial Office Papers, 733/449/P3/30.

²⁰ *Ibid.*, s. 279; Keser, *op.cit.*, s. 736. Struma Faicasıyla ilgili bugüne kadar yapılmış en kapsamlı çalışma için bkz. Douglas Frantz, *The Untold Story of the Struma and World War II's Holocaust at Sea, Death on the Sea*, New York, Harpers Collins, 2003, *passim*.

²¹ *Ibid.*, s. 280.

yoktur. Cevap Cumhuriyet Arşivleri'ndeki resmî evrak arasındadır. Fakat üzerinden 70 yıla yakın zaman geçmiş olmasına rağmen, bu soruyu tatmin edici biçimde cevaplamaya ışık tutacak Dışişleri Bakanlığı arşivi üzerindeki “yasak” devam ettiği için, söz konusu belgelerini belli bir düzen içinde takip etmek suretiyle, arşivlerin araştırmacıların hizmetine sağlıklı şartlarda sunulduğu ülkelerdeki yöntemleri kullanarak bilimsel bir çalışma yapmak mümkün değildir. Onun yerine, “araştırmacıya açık” olan evraktan istifade ederek; farklı belgelerden elde edilen bilgileri bir araya getirerek, bulmacayı çözmeye çalışmak gerekmektedir.

Salvador ve Struma yolcularına Türkiye'ye giriş izni verilmemesinin nedenini araştırırken, konuyla hiç ilgisi yokmuş gibi görünen bir başka sorunun sorulması, asıl konuyu aydınlatmaya yardımcı olabilir: İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'ye gelmelerine izin verilen, Türk uyruğundan olmayan Yahudiler yok muydu?²²

Savaş başladıktan sonra, Türkiye'ye gelmeleri için kendilerine Türkiye vizesi verilen kişilere ilişkin yazışmalar Arşiv'de mevcuttur. Dolayısıyla, Salvador ve Struma mültecilerinin ülkeye girişleri mümkün olmamış ama başka Yahudiler ülkeye kabul edilmişlerdir. Bunların ülkeye kabulleri kitleler halinde olmamış, her biri için ayrı ayrı Bakanlar Kurulu kararnamele düzenlenmesi suretiyle, kendilerine Türkiye Cumhuriyeti vizesi verilmiştir.

Peki, bir yabancı uyruklunun Türkiye'ye giriş vizesi alabilmesi için, Bakanlar Kurulu'nun kararname çıkartmasına ihtiyaç var mıdır? Elbette, olağan şartlar altında, kime vize verilir verilmeyeceğine Dışişleri Bakanlığı, ilgili dış ülkelerdeki personeli yoluyla karar verir. Demek ki, bu noktada “olağan olmayan” bir durum söz konusudur. Bu durumun ne olduğu, bazı Yahudilerin ülkeye girişi için çıkartılan kararnamelerin içeriğine bakılarak anlaşılabilir.

Kararnamelerde, iki tür izin söz konusudur. Birincisi, çalışmak üzere Türkiye'ye gelmek isteyenlere verilen izindir. Mesela, “Alman tebaasından ve Yahudi ırkından müsteşrik [Orientalist] Prof. Dr. Karl Süssheim'in İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü'nde çalıştırılmak üzere Türkiye'ye gelmesine”, Maarif Vekilliği'nin teklifi üzerine, 19 Mart 1940'ta İcra Vekilleri Heyeti (Bakanlar Kurulu) tarafından izin verilmiştir.²³

²² Bu dönemde Türkiye'nin, Filistin'e gitmeleri için transit vize verdiği Yahudilere ilişkin, arşiv belgelerine dayalı ayrıntılı bilgi için bkz. Kodal, *op. cit.*, s. 142-151.

²³ *BCA, BHK*, 030-18-01-02-90-26-20.

Bunun gibi, yabancı uyruklulara Türkiye’de oturma ve çalışma izni verilmesine dair birçok kararname çıkartılmıştır. Fakat bazı kararnamelerde ilginç bir ayrıntı dikkati çekmektedir. Mesela, “Alman Yahudilerinden Dr. Robert Heblun’un, İzmir’de kurulu [...] Türkiye yağ ve mamulâtı sanayi limited şirketinin margarin imalatı tesisatında kimyager mühendis sıfatile [sic.] çalışmak için” kendisine altı ay müddetle izin verilmesiyle ilgili 8 Mart 1939 tarih ve 10536 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı buna örnektir. Söz konusu kararnamede adı geçenin, “2/9498 sayılı kararname hükmünden istisnaen” Türkiye’ye gelişine izin verildiği ifade edilmektedir.²⁴

Peki, 2/9498 sayılı kararname nedir? İşte bu soru cevaplandırıldığında, İkinci Dünya Savaşı yıllarında çok sayıda Yahudi’nin Türkiye’ye girişine neden izin verilmemiş olduğu sorusu da aydınlığa kavuşacaktır.

Kararnamelerde söz konusu olan ikinci tür izin ise, Türkiye’de çalışma ile ilgili olmayıp, o sırada yasal yollardan ülkede bulunanların, yurtdışındaki akrabalarının Türkiye’ye gelmeleriyle ilgilidir. Mesela, “Türk Filips Şirketi’nde çalıştırılmakta olan Alman Yahudilerinden Herman Levi’nin Almanya’da bulunan annesi Fanny Levi’ye, oğlunun Türkiye’de kaldığı müddetçe ikamet etmek üzere [sic.] Türkiye’ye gelmesine izin verilmesi, Dahiliye Vekilliği’nin 21/9/939 tarih ve 41262/747/51267 sayılı tezkeresiyle yapılan teklif üzerine İcra Vekilleri Heyeti’nce 28 Eylül 1939’da kabul edilmiştir.”²⁵

Bir diğer örnek de, “İstanbul Üniversitesi’nde çalıştırılmasına müsaade edilmiş olan Alman Yahudilerinden Prof. Gottschalk’ın eşini de beraberinde Türkiye’ye getirmesine izin verilmesi”yle ilgili 22 Haziran 1940 tarih ve 13753 sayılı kararnamedir.²⁶

İlk türden izin kararnamelerinde olduğu gibi, o sırada Türkiye’de bulunan akrabalarının yanına gelmek isteyenlere verilen izinlerin bazılarında da, 2/9498 sayılı kararnameye atıf söz konusudur. Mesela, “Birleşik Amerika sefaretî kañçıları Ray Speer’in Viyana’da bulunan kayınvalidesi Yahudi ırkından Birnbaum’un, mumaileyhin Türkiye’de vazifedar olduğu müddetçe ve hiçbir iş tutmamak şartile [sic.] yanında oturmak üzere, 29/8/938 tarih ve 2/9498 sayılı kararname hükmünden istisnaen Türkiye’ye gelmesine izin verilmesi” 6 Ocak 1939 tarih ve 10174 sayılı kararnameyle

²⁴ BCA, BHK, 030-18-01-02-86-20-10.

²⁵ BCA, BHK, 030-18-01-02-88-94-19.

²⁶ BCA, BHK, 030-18-01-02-91-59-13.

uygun bulunmuştur.²⁷ Bu kararnamede, 2/9498 sayılı kararnamenin, 29 Ağustos 1938 tarihinde çıkartıldığı anlaşılmaktadır.

Bu durumda, İkinci Dünya Savaşı sırasında yabancı uyruklu Yahudilerin Türkiye'ye kabul edilip, edilmemesinin hangi şartlarda olduğunu anlayabilmek açısından kilit önem taşıyan bu kararnamenin içeriğine ulaşmak icap eder. 2/9498 sayılı kararnameye ulaşabilmek için önce Devlet Arşivleri taranmış, ardından da *Düstur* gözden geçirilmiştir. Her ikisinde de, söz konusu kararnameye ulaşmak mümkün olmamıştır. Üzerindeki “gizlilik” henüz kaldırılmadığı için, Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 29 Ağustos 1938'de çıkarttığı, “yabancı ülke uyruğu taşıyan Yahudilere vize verilmemesi”ni düzenleyen kararnamenin içeriğini okumak mümkün değildir.

Çok büyük olasılıkla, 2/9498 sayılı kararnama, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesini takiben, 1947'de yürürlükten kaldırılmıştır. Ve yine çok büyük olasılıkla, İngiltere'den gelen diplomatik telkinlerden ziyade, çok sayıda Yahudi'nin Türkiye'ye iltica etmeleri halinde, bu kişilerin iase ve ibatesinin sağlanmasındaki zorluklar dikkate alınarak çıkartılmıştır. Zira benzer içeriğe sahip ama halen “gizli” olduğu için ulaşmak mümkün olmayan, “Türkiye'ye gelecek Yabancı Yahudiler hakkında alınacak tedbirlere dair olan 30/1/1941 tarihli ve 2/15132 sayılı kararın kaldırılması, İçişleri Bakanlığı'nın uygun görüşüne dayanan Dışişleri Bakanlığı'nın 23/6/1947 tarihli ve 89403/259 sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulu'nun 25/6/1947 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.”²⁸ Söz konusu tarihte, Alman işgalindeki yerler çoktan kurtarılmıştı ve Almanya'nın Nazilerden arındırılması süreci devam etmekteydi. Yahudilerin kitlesel biçimde Türkiye'ye iltica etmeleri durumu ortadan kalkmıştı.

Bu noktada çok dikkat çekici bir hususa temas etmekte fayda vardır. Üzerindeki “gizlilik” kaydı devam ettiği için Cumhuriyet Arşivi'nde ulaşılması mümkün olmayan, 2/15132 sayılı kararnamenin İngilizce tam metni, Stanford Shaw'un, *Turkey and the Holocaust* (Türkiye ve Yahudi Soykırımı) başlıklı eserinde yer almaktadır.²⁹ Shaw, kararnameye kaynak olarak, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Yahudi Ajansı'nın İstanbul büro şefi olarak çalışan Haim Barlas'ın, 1970'de, İsrail'de İbrani dilinde yayınlanan “Litvanya Göç Harekâtı” başlıklı makalesini göstermektedir.³⁰

²⁷ BCA, BHK, 030-18-02-02-85-111-8.

²⁸ BCA, BHK, 030-18-10-114-45-7.

²⁹ Shaw, *op. cit.*, s. 261-263.

³⁰ Shaw, *op. cit.*, s. 261'den, Haim Barlas, “Operation Lithuanian Aliyah”, (İbrani dilinde), *Research Papers on the Holocaust and Resistance*, New Series, Collection A, Tel Aviv, Hakibbutz Hameuhad, 1970, s. 246-255.

“Gizli” olduğu için, 2011 yılında bir Türk araştırmacının okuma imkânı bulamadığı bu kararnamenin, 1970’de yayınlanmış İbrani dilinde bir makalede yer almış olması, daha sonra da Amerikalı bir profesör tarafından İngilizceye tercüme edilerek, başka bir kitapta yayınlanması, Arşiv’i kapalı tutanların, belli ki, dikkatlerinden kaçmıştır. En az iki yayında yer alan bu belgenin “gizli” olma niteliği kendiliğinden kalkmıştır. Buna rağmen, önce Türkçeden İbrani diline, oradan da İngilizceye tercüme edilmiş olduğundan, eldeki metnin, orijinaliyle ne ölçüde örtüştüğünü tespit etme imkânı yoktur. Bu ihtirazi kayıtla, Barlas ve Shaw’un yayınladıkları 30/1/1941 tarih ve 2/15132 sayılı kararname tercümesi, Yahudilerin Türkiye’ye girişlerine nasıl kısıtlamalar getirilmiş olduğunun anlaşılması bakımından dikkate alınmayı hak etmektedir.

Yahudi Politikası’nın Güncellenme İhtiyacı

2/15132 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesinin başlangıcında, yukarıda zikrolunan 29/8/1938 tarih ve 2/9498 sayılı kararnamenin, “güncel koşulların gereksinimlerini tam olarak sağlamaması sebebiyle”, 2/15132 sayılı kararlarla değiştirildiği ifade edilmektedir.³¹ Yine de, 2/9498’in hükümleri, tam olarak, 1947’de, 2/15132 sayılı kararlarla aynı anda yürürlükten kaldırılacaktır.

2/9498 sayılı kararnamenin 1941’deki hangi güncel koşulların gereksinimlerini karşılamaktan uzak olduğu, bir başka belgede, Emniyet Umum Müdürü’nün (Genel Müdürü) İ. Şükrü Sökmensüer’in, evrak Başbakanlık Hususi Kalem arşivinde yer aldığından büyük ihtimalle Başbakan’a yolladığı, Nisan 1939 tarihli kısa bir notta yer almaktadır.³² Buna göre Sökmensüer, Başbakanlık Müsteşarı Vehbi Demirel’le 6 Nisan 1939’da bir görüşme yapmış ve Bakanlar Kurulu’nun evvelce çıkarttığı kararın –ki kast edilenin 2/15132 sayılı kararname olduğu şüphe götürmeyecek kadar açıktır- “Alman, Macar ve Romen Yahudilerine ait olup, sonradan İtalyan ve Çek Yahudilerine de teşmil edilmiş olan, yalnız Devlet ve hükümetçe hizmet için celbedilenlere münhasır” olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yani, söz konusu kararnameyle, sadece Türkiye’nin ihtiyaçları doğrultusunda devlet hizmetine alınacak olan Yahudilerin girişine, çeşitli şartları karşılamaları halinde izin verilmekte, böyle bir hizmet için gelmeyenlerin girişleri ise yasaklanmaktaydı.

Emniyet Umum Müdürü Sökmensüer, bu düzenlemenin bazı sıkıntılara sebep olduğunu dile getirmekte ve “Vekiller Heyeti Kararı [...] Bunların

³¹ *Ibid.*, s. 261’den; Kararnamenin girişi.

³² *BCA, BHK*, 030-10-110-736/5; 94C-45.

karı, çocuk, kardeş, amca, dayı, damad [sic.], ana ve baba gibi yakın ve daha uzak akrabalarına yani Devlet ve Hükümet işi verilmeyenlere şamil değildir. Bu hususda bir çok müracaatlar alıyoruz. Tensip edilecek şekilde yeniden bir Heyet-i Vekile [Bakanlar Kurulu] kararı alınması zarureti vardır” demektedir.³³

Sökmensüer’in yolladığı notta dikkati çeken bir diğer husus ise, 25 Kanunusani (Ocak) 1938 tarihinde Yalova’dan verilen “talimattaki mecburiyetlerin devam” edip etmediğinin Başbakanlık Müsteşarı Vehbi Demirel’e sorulmuş olmasıdır.³⁴ Bu durumda akla ilk gelen iki soru, Yalova’dan talimatı verenin kim olduğu ve talimatta belirtilen mecburiyetlerin içeriğidir. Bu sorulara aşağıda cevap verilecektir. Evvela Sökmensüer’in, meselenin yeni bir kararnameyle mutlaka yeniden ele alınması gerektiği sonucuna varmasına yol açan diğer konuların da sıralanması gerekir.

Emniyet Umum Müdürü, “Türkiye’de yerleşmiş ecnebi ve bilhassa Heyeti Vekile kararına [2/15132] dâhil devletler tebaası Yahudiler hakkında tatbik edilecek muamele için” hangi tarihin geçerli olacağını öğrenmek istemekte, “Yalova’dan verilen talimata tevfikan [bağlı olarak] Türkiye’ye gelmiş ve halen Türkiye’de bulunan ecnebi Yahudilerin müesses ve yerleşmiş [etabli] addedilecek midir?” diye sormaktadır. Ayrıca, “bir Yahudinin Türkiye’de müesses ve iş sahibi olduğunun ne gibi vasıflarla tesbit olunacağı ve bu teessüs ve iş tutma[nın] hangi tarihten evvel olursa muteber olacağı” hususları da Sökmensüer’in merak ettiği konular arasındadır.³⁵

Sökmensüer’in dile getirdiği sorunlu konulardan biri de, “iktisadi, ticari menfaat temin edileceği [ekonomik ve ticari açılardan çıkar sağlanacağı] Vekaletlerce tesbit edilecek olan ve Heyeti Vekile kararı şümulü haricinde [kapsamı dışında] kalan Yahudilere ne muamele” yapılacağıdır.³⁶ Bu ifadeden anlaşılın, 2/9498 sayılı kararnamenin, Türkiye’ye ekonomik ve ticari çıkar sağlayan Yahudiler’e ayrıcalık tanıdığıdır. Bu kanaati güçlendiren diğer bir işaret, aşağıda ayrıntılı biçimde ele alınacak olan 2/15132 sayılı kararnamenin üçüncü maddesinin tam da bu hususu düzenlemekte oluşudur.

Sökmensüer’in sorularına ne cevap verildiğine ilişkin Arşiv’in açık bölümünde herhangi bir belge bulunmamaktadır. Fakat Emniyet Umum

³³ *Ibid.*, Madde 2.

³⁴ *Ibid.*, Madde 3.

³⁵ *Ibid.*, Madde 4.

³⁶ *Ibid.*, Madde 6.

Müdürü'nün dile getirdiği, çoğu pratikte karşılaşılan sorunlara ilişkin konuların, 2/15132 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla büyük ölçüde karşılandığı söylenebilir. Öte yandan, Emniyet Umum Müdürü Sökmensüer'in bu notunda atıf yaptığı "Yalova'dan gelen talimat"ın tam metni arşivde vardır.

"Talimat" Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından, Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'na iletilmiştir. Zira Atatürk o sırada Yalova'da bulunmakta, Şükrü Kaya da ona refakat etmektedir.³⁷

2/9498 sayılı kararnamenin çıkartılmasından yaklaşık dokuz ay önce, 25 Ocak 1938'de dönemin Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya'nın, dönemin Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'na, Yalova'dan telefonla bildirdiği "talimat"ın suretinde, "Romen uyrukluların karşılıklılık ilkesi gereğince, Türkiye'de iki aydan fazla oturamayacakları" düzenlenmektedir.³⁸ O tarihte, Türkiye ve Romanya'nın karşılıklı olarak, birbirlerinin vatandaşlarına en fazla iki ay oturma izni vermelerinden dolayı böyle bir "talimat"ın verildiği düşünülebilir. Hâlbuki "talimat"ın diğer maddelerinde, konunun sadece "karşılıklılık" ilkesiyle ilgili olmadığı ve doğrudan doğruya Yahudilerin durumunu düzenlemekte olduğu görülmektedir.

"Talimat"a göre, "Yahudilerin herhangi kısımdan olursa olsun ve hangi maksada istinad ederse etsin, [bazı] şartlar dâhilinde" Türkiye'ye gelebilecekleri düzenlenmiştir. Bu bağlamda; "Türkiye'ye geçici olarak gelecek olan Yahudilerin, mutlaka Türkiye'den sonra gidecekleri yerin vizesini almış olmaları" bir ön şart olarak tespit edilmiştir. Bu türden bir vizeye sahip olsalar bile, "Yahudilere ancak bir ay geçici ikamet izni verilebilirdi".³⁹ Bu durumda, Romen uyruğundan olsalar bile, Türkiye'ye gelenlerin Yahudi olmaları durumunda, diğer Romen uyrukluların tabi oldukları iki ay süreli oturma izninin ancak yarısını alabilecekleri anlaşılmaktadır. Dahası bu kişilerin Türkiye'ye girişlerine izin verilebilmesi için, belli bir ekonomik yeterliliğe sahip olmaları beklenmekteydi. Kaya'nın "talimat"ında bu husus şöyle düzenlenmişti:

"Muvakkaten [geçici olarak] gelen her Yahudi ve yahud (sic.) her Yahudi ailesinin Türkiye'de (İstanbul'da) ikamet ettiği müddet zarfında geçineceği kadar ve Türkiye'den avdet ederken bineceği vapurun navlun masrafına kifayet edecek kadar parası bulunduğunu, orada konsolosa, burada

³⁷ Cumhurbaşkanı Atatürk, 21-22 Ocak 1938 gecesi sabaha karşı Yalova'ya gelmiş, 1 Şubat 1938'de Bursa'ya gidişine kadar 9 gün müddetle Yalova'daki Termal Otel'de kalmıştır.

³⁸ *BCA, BHK*, "25 / 1 / 1938 tarihinde Yaluvada (sic.) Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'dan telefonla alınan talimatın sureti", Madde I, 030-10-11-736-5.

³⁹ *Ibid.*, Madde 2 / B.

[Türkiye’de] polise nakit olarak gösterecektir. Bu para tek adam olduğu takdirde 300 lira mukabilinde döviz, her nüfus için 150 lira mukabilinde dövizdir.”⁴⁰

Böylece, Türkiye’de kalacakları bir aylık sürenin ötesinde de, Türkiye’den başka bir ülkeye seyahate yetecek kadar parası bulunmayanların da, ülkeye girişlerine izin verilmemesi kararlaştırılmıştı. Bu uygulamayla, daha İkinci Dünya Savaşı’nın başlamasından yaklaşık 18 ay önce, Türkiye’nin Yahudilerin kitleler halinde kaçabilecekleri bir “kurtuluş yeri” şeklinde algılanması engellenmiş ve sayıları milyonları bulabilecek bir iltica dalgasının önüne geçilmiş oluyordu.

Yukarıda belirtilen düzenlemeler, “geçici olarak” Türkiye’ye gelmek isteyebilecek Yahudilere ilişkin idi. Struma örneğinde olduğu gibi, Filistin’e gitmek üzere yola çıkmış ama İngiltere’nin vize vermemesi sebebiyle, geldikleri yere geri gönderilen Yahudilerin neden Türkiye’ye girmelerine izin verilmediği, Kaya’nın “talimat”ında yer alan başka bir noktaya dikkat edilerek daha iyi anlaşılabilir:

“Muhacir olarak Türkiye’den (Boğazlardan ve İstanbul’dan ve şimendifer tarikle İstanbul’dan) geçecek olan her Yahudi ve Yahudi ailesinin muvakkaten dahi olsa çıkmaları memnudur [yasaktır]. Ve Boğazlardan geçecek Yahudi muhacirleri miktarı evveleminde Dâhiliye Vekaleti’ne malumat verilmelidir. Bu gibilerin İstanbul’da muvakkaten kalabilmesi, yukarıdaki şartları haiz olmalarına mütevakkıftır [bağlıdır]. Ve böylelerini karaya çıkartıp çıkartmamak polisin müsaadesine tabidir.”⁴¹

“Talimat”ın bu maddesinden anlaşılan, Türkiye’de belli bir süre kalarak, oradan başka bir ülkeye geçmek üzere değil de, doğrudan başka bir yere gitmek üzere yola çıkmış olan, dolayısıyla, Türkiye’ye giriş vizesi bulunmayan Yahudilerin, gemi ya da trenle Türkiye’den geçerlerken, geçici olarak bile olsa, ülkeye girişlerine izin verilmesinin mümkün olmadığıdır. Bunlardan, ancak gidecekleri ülkenin vizesine sahip olan ve yukarıda belirtilen miktarda parası bulunanların, polisin izin vermesi halinde, geçici olarak Türkiye’ye çıkmaları söz konusu olabilirdi. Struma vapurundakilerin, ne Filistin ne de Türkiye vizeleri bulunmaktaydı. Türkiye’de belirli bir süre kalmalarına yetecek miktarda paraları da yoktu.

“Talimat”, “muhacir olarak muvakkaten [geçici olarak] Türkiye’ye gelecek Yahudilerin azami miktarı[nın] ayda 200 nüfusu” geçmeyeceğini de düzenlemekte, “Bu miktardan fazla Yahudi’nin Türkiye’ye gelmesi; gelecek

⁴⁰ *Ibid.*, Madde 2 / C.

⁴¹ *Ibid.*, Madde 2/D.

olanlar kadar Yahudi'nin Türkiye'yi terk etmiş olmasına mütevakıftır [bağlıdır]" şeklinde bir hüküm içermektedir.⁴²

Son olarak "talimat"ta, Türkiye Hükümeti'nin "şartları taşısalar dahi Yahudileri kabul edip etmemekte ve dilediği zaman hudut harici çıkartmakta muhtar olacağı" yer almaktaydı.⁴³

Yahudilerin Türkiye'ye girişlerini neredeyse imkânsız hale getiren bütün bu tedbirleri saydıktan sonra Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, "Romanya'daki Türk otoritelerinin saika-ı hamiyet, insaniyet ve muktezayı siyaset olan emri vaki yapabileceklerini de arzı vazife bilirim" cümlesiyle Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu'na "talimat"ını bitirmektedir.⁴⁴ Yani, insani sebepler ve Türkiye'nin takip etmekte olduğu politikadan dolayı, gerekli görülen hallerde, Romanya'daki dışişleri bakanlığı mensuplarının, bu hususları göz önünde bulundurmayarak, bir "oldubitti" yapmalarının mümkün olabileceği ifade edilmekte ve Romen Yahudilerinin çok istisnai hallerde Türkiye'ye girişleri için daracık bir kapı aralığı bırakılmaktaydı.

2/15132 Sayılı Kararname'yle Getirilen Kısıtlamalar

Emniyet Umum Müdürü Sökmensüer'in, 25 Ocak 1938'de Dâhiliye Vekili Kaya tarafından verilen talimatın geçerliliğini sorgularken dile getirdiği pek çok sorunun karşılanmasına yönelik olarak Bakanlar Kurulu tarafından çıkartılan 2/15132 sayılı kararnamenin birinci maddesinde, "Bugünkü dinleri ne olursa olsun, tabiiyetinde buldukları ülkelerde yaşama ve seyahat kısıtlamasına uğramış Yahudi ırkından kişilerin, Türkiye'ye girişleri ve Türkiye'de oturmaları yasaktır" hükmü yer almaktadır. İkinci maddeyle, "Hangi ülkelerin kendi Yahudi tebaasına kısıtlama uyguladıklarının tespiti" görevi Dışişleri Bakanlığı'na verilmiştir.⁴⁵

Kararnamenin üçüncü maddesi, yukarıda örnekleri sunulan, bazı Yahudilerin Türkiye'ye girişlerine izin verilirken neden Bakanlar Kurulu kararları çıkartıldığı sorusunu aydınlatmaktadır. Çünkü Üçüncü madde aynen şu şekildedir:

"Türkiye'deki bakanlıklar veya kurumlarda istihdamına ihtiyaç duyulan ya da uygun resmî makamlarca ticari ve ekonomik fayda sağlayacağına kanaat getirilen; İçişleri Bakanlığı'nca da, ülkeye girmelerinde ve ikamet etmelerinde bir engel görülmeyenlere, giriş vizesi sağlanması yönünde özel

⁴² *Ibid.*, Madde 2 / E.

⁴³ *Ibid.*, Madde 2/F.

⁴⁴ *Idem.*

⁴⁵ Shaw, *op. cit.*, s. 261-263.

izin için, Dışişleri Bakanlığı, Bakanlar Kurulu'na müracaat edebilir.”⁴⁶ Elbette bu giriş izni sadece kişinin kendisini kapsamaktadır. Ülkeye girişine izin verilecek “Yahudi”nin, beraberinde akrabalarını da getirmek istemesi durumunda, söz konusu kararname bu hususu da şöyle düzenlemiştir:

“Bu hüküm kapsamındaki Yahudiler, bakımıyla yükümlü oldukları ana ve babalarını, reşit olmayan erkek çocuklarını ve evlenmemiş kız çocuklarını beraberlerinde getirmek isterlerse, bu yöndeki taleplerini Dışişleri Bakanlığı'na yapacaklardır. Bakanlık talepleri kabul ya da ret etme hakkına sahiptir.”⁴⁷ Sökmensüer'in sorusunda yer alan, “diğer akrabalar” böylece, izin verilecekler kapsamının dışında bırakılmaktadır.

Kararnameyle, Türkiye’de oturma izni verilen kişilerin, kalışlarının ancak kendileri için öngörülen süreyle sınırlı olduğu da hükme bağlanmıştı. Buna göre, “Bu sürenin sonunda Bakanlar Kurulu'nca yeni bir karar alınmadığı takdirde, bu kişilerin veya akrabalarının Türkiye’de kalışları uzatılamaz”dı.⁴⁸

Aynı kararnamenin dördüncü maddesi, “29 Ağustos 1938 tarihinden önce Türkiye’de daimi olarak ikamet etmekte olan yabancı uyruklu Yahudiler için bu yasağın uygulanmayacağı”ni ifade etmekteydi. Bu kişiler, “şayet altı ayı geçmeyen bir süreyle Türkiye’den çıkmışlar ise, bunlara Türk konsoloslukları tarafından giriş vizesi” verilebilecekti.⁴⁹ Söz konusu 29 Ağustos 1938 tarihi, 2/9498 sayılı kararnamenin çıkartıldığı tarih olduğundan, her ne kadar yeni kararname bunun yerini alıyormuş gibi gözükse bile, bir şekilde eski kararnameyle ilişkilendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda ele alınan belgeler, Struma mültecilerinin Türkiye’ye kabul edilmemelerinin sadece Filistin’e gidiş vizeleri bulunmamasıyla ilgili olmadığını ortaya koymaktadır. Hükümet, 1938 başından itibaren aldığı bir dizi kararla önce Romanya, Macaristan ve Almanya, ardından da İtalya ve Çekoslovakya uyruğu taşıyan Yahudilerin ülkeye girişlerini, istisnai durumlar hariç, yasaklayan tedbirler almıştır. Başka ülkelerin Yahudi uyruklarına da aynı tedbirlerin uygulanıp uygulanmadığı eldeki veriler çerçevesinde bilinmemektedir. Savaşın Avrupa’da belirmeye başlamasıyla birlikte, söz konusu ülke vatandaşlarına ilişkin uygulama devam ettirilmiş, “Türk vatandaşlarından olup, muntazam ve kanunen muteber vesailerle [belgelerle] seyahat eden Yahudilerin memleketimize gelmelerine mümanaat

⁴⁶ *Ibid.*, s. 262.

⁴⁷ *Idem.*

⁴⁸ *Idem.*

⁴⁹ *Idem.*

[engel] olunmaması” için Dâhiliye Vekâleti tarafından, umumi müfettişliklere ve valiliklere talimat verilmiştir.⁵⁰ Dolayısıyla, Yahudilerin Türkiye’ye kabulü, Türkiye uyrukluğundan olmaları ve bunu ispat edecek belgelere sahip olmaları halinde söz konusu olmuştur.

Yabancı Yahudilerin Türkiye’ye Girişlerinin Muhtemel Yasaklanma Sebepleri

Türkiye uyrukluğuna taşımayan Yahudilerin Türkiye’ye girişlerine izin verilmemesinin dört temel sebebe dayandığı söylenebilir.

Ekonomik Sebepler

Birincisi, Türkiye’nin içinde bulunduğu ekonomik durumun çok sayıda mülteciyi barındırmaya müsait olmamasıdır. Gerek savaş başlamadan önce, gerek savaşın başlamasıyla birlikte, olağanüstü şartların getirdiği zorunlu harcamaları karşılamak üzere devlet bütçesi yeniden düzenlenmiş, olağanüstü ekonomik önlemler alınmış, sivil halkın zorunlu ihtiyaçlarının bile karşılanmasında ciddi zorluklarla karşılaşmıştır.

Esasen, İkinci Dünya Savaşı’na girerken mevcut olan ekonomik tablo, 20. yüzyılın başından itibaren üst üste yaşanan savaşların getirdiği yüklerle oluşan ve 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı sonrasında daha derinlemesine hissedilen bir süreç sonucunda ortaya çıkmıştı. Savaşla birlikte, ilk olarak Türkiye’nin dış ticareti darbe yedi. Temel ihracat malı olan tarım ürünlerinin dışarıya satışında hızlı bir düşüş yaşandı. Buna bağlı olarak genel dış ticaret hacminde bir daralma görüldü. Sanayileşme için gerekli olan makine, teçhizat ve yedek parça ithalatının azalması, sanayi alanındaki İkinci Dört Yıllık Plan’ın uygulanmasının durdurulmasına yol açtı. Bütçeden Milli Savunma’ya ayrılan pay savaş yılları boyunca 4,5 kat arttı. Askeri seferberlik ilan edildiğinden, ekonomiden önemli miktarda emek gücü çekilerek, silâh altına alındı. 1936’da 120.000 kişi olan asker sayısı 1940’ta 1 milyona çıktı. Bilhassa Kamu İktisadi Teşebbüsleri’nin (KİT) ürünlerine yapılan zamlarla ortaya çıkan reel enflasyondaki artış, dar gelirli kesimlerin geçimlerini zorlaştırdı. Dahası gelir ve mülkiyet farkı gözetmeksizin herkese uygulanan Toprak Mahsülleri Vergisi, Hayvan Vergisi ve angarya yükümlülüğü de öngören Yol Vergisi gibi vergiler fakir halk açısından sarsıcı etkiler yarattı.⁵¹ 18 Ocak 1940’ta, “umumi veya kısmi seferberlik”, “devletin harbe girme ihtimali” ve “Türkiye Cumhuriyetini de alakalandıran

⁵⁰ BCA, BHK, “Vaziyetleri Muntazam Türk Vatandaşı Yahudiler HK.”, 030-10-110-736-7, 25.11.1940.

⁵¹ Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye, Savaş ve Gündelik Yaşam*, İstanbul, Homer, 2007, s-52-59.

yabancı devletler arasındaki harp hali” sebebiyle çıkartılan Milli Korunma Kanunu’nun Hükümet’e ekonomik hayatı düzenleyici çok geniş yetkiler vermiş olmasına rağmen, enflasyonist baskı giderilememiştir.⁵² Ekmek, şeker, kahve, çay, pamuklu kumaş ve gaz gibi temel ürünlerin karneye bağlandığı, yoksulların ancak devletçe sağlanan sosyal yardımlarla hayatta kalabildikleri⁵³ Türkiye’nin, Yahudileri, “geçici” olarak dahi olsa kabul eden bir ülke olarak öne çıkmasının, sayıları milyonlarla ifade edilebilecek mültecinin ülkeye akın etmesine yol açabileceğinden endişe duyulmuştur. Açıkçası, Hükümet, bu kadar çok sayıda kişiyi barındıramamaktan korkmuş, kendi vatandaşlarını doyuramazken, gelecek olanlara yeterli gıda sağlayamaz durumda olduğunu görerek, isteksiz davranmıştır.

Yine bu kapsamda Türkiye, kendisi yiyecek sıkıntısı çekmekteyken, Alman işgali altındaki ülkelerdeki Yahudilere, Türkiye’de yardım gönderilmesi konusunda da çekimser davranmıştır. Mesela, Kasım 1941’de İstanbul’daki Agudat İsrail Beynelmilel Yardım Cemiyeti tarafından, “Polonya’daki muhtaç çocuklara yardım maksadıyla yiyecek maddesi gönderilmesi” için Türkiye Hükümeti’nden izin talebi, Hariciye Vekâleti tarafından reddedilmiş; söz konusu yardım gönderilememiştir.⁵⁴

Almanya’yla Hassas İlişkiler

İkincisi, Almanya’yla yürütülen hassas diplomasinin zedelenmesinin istenmemesidir. Türkiye, Almanya’da Adolf Hitler’in iktidara gelmesinden sonra bu ülkenin izlemeye başladığı yayılcı politikadan ciddi anlamda rahatsızlık duymaya başlamış, Nazi Almanyası’nın tepkisini çekebilecek politikalarından olabildiğince uzak kalmaya çalışmıştır. Savaşın başlamasından hemen önce Ağustos 1939’da İngiltere ve Fransa ile ittifak antlaşması yapmasına rağmen, savaşın Almanların aleyhine dönmeye başladığı 1943 yılına kadar, bu ülkeyle ticari ve ekonomik ilişkilerini sürdürmeye devam etmesi de bu davranış biçimiyle açıklanabilir. 1943’e kadar Almanya, Türkiye’nin ihracatında ilk sırada gelmiştir. Türkiye’nin yaptığı ithalatta ise savaş sonuna kadar Almanya birinci durumdadır.⁵⁵

Dahası, Almanya’nın SSCB’ye karşı saldırıya geçmesinden hemen önce, 18 Haziran 1941’de imzalanan Türk-Alman Saldırmazlık

⁵² Ertuğrul Baydar, *İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri*, Ankara, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978, s.13-14.

⁵³ Metinsoy, *op.cit.*, s. 102.

⁵⁴ BCA, BHK, “Polonyalı Musevilere Yardım”, 030-10-246-664-16, 19.1.1942.

⁵⁵ Hikmet Uluğbay, “1939-1944 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye’nin İhracat ve İthalatlarındaki Payı”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Günümüze Olaylar, Belgeler, Yorumlar*, (ed.) Baskın Oran, İstanbul, İletişim, 2002, s. 393.

Antlaşması'nın ikinci maddesinde, "Türkiye Cumhuriyeti ile Alman Reich'ı müşterek menfaatlerine taalluk eden bütün meselelerde, bunların halli için mutabakatı temin etmek üzere, aralarında âtiyen dostane temasta bulunmayı taahhüt ederler"⁵⁶ cümlesi yer almaktaydı. Dolayısıyla taraflar "ortak çıkarlarını" ilgilendiren tüm konularda birbirleriyle danışma içinde olmayı yükümlenmekteydiler. Bu konular sadece Türkiye'nin Müttefikler'e karşı takındığı tavırla ilgili değildi. Antisemit yayınlara uzun süre müsamaha gösterilmesi, Almanya'ya krom satışının, müttefiklerden gelen tüm baskılara rağmen devam etmesi, askeri malzeme taşımalarına rağmen, sivil görüntü verilen Alman gemilerinin Boğazlardan geçişinde genellikle sorun çıkarılmaması, Almanya'nın Ankara'daki büyükelçisi Franz Von Papen'e 24 Şubat 1942'de düzenlenen suikasttan sonra, Sovyetlerle ilgisi bulunduğu gerekçesiyle çok sayıda kişinin takibat altına alınması gibi hususlar da bu kapsamdadır⁵⁷. Böyle olunca, Almanya'nın rahatsızlık duymasına yol açabilecek şekilde, Yahudilerin Türkiye'ye gelmelerine izin verilmesinden kaçınılmıştır.

Bu noktada, bazı Türk Dışişleri mensuplarının Alman işgali altında bulunan ülkelerdeki Yahudilerin Türkiye'ye gelmelerini sağlamak için gösterdikleri çabalar⁵⁸, Türkiye'nin genel bir politikası olarak değil, söz konusu diplomatların şahsi girişimleri olarak ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin Yahudileri ülkeye getirme politikası, kendi uyrukluğunda bulunan Yahudilerle sınırlı kalmıştır. Osmanlı veya Türkiye uyrukluğunda olup da, çeşitli sebeplerle bunu yitirmiş olan Yahudilere (resmi terminolojide bu kişiler için "durumu gayrimuntazam olanlar" denilmekteydi) Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlık belgesi veya pasaportu sağlanması, sadece bazı elçilik ve konsolosluklarda söz konusu olmuştur. "Gayrimuntazam" Yahudilerin ne kadarına, Türkiye'nin dış temsilcilikleri tarafından pasaport veya vatandaşlık belgesi sağlandığına ilişkin bir kayıt bulunmamıştır. Şüphesiz, Dışişleri arşivi açıldığında, bu bilgi net biçimde ortaya çıkacaktır.

İşgal altındaki topraklardaki Türkiye uyruklarının tahliyesi, Almanya ile istişare edilerek yürütülmüş bir politikadır. Almanya'nın 12 Eylül 1942'de aldığı bir karar üzerine, 20 Ekim 1942'de Ankara'daki Almanya Büyükelçiliği yetkilileri Türk Dışişleri Bakanlığı'na gelerek, Alman işgali

⁵⁶ Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türk Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Ankara, Dışişleri Bakanlığı, 1973, s. 121.

⁵⁷ Mustafa Aydın, "İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945", *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Günümüze Olaylar, Belgeler, Yorumlar*, (ed.) Baskın Oran, İstanbul, İletişim, 2002, s.449.

⁵⁸ Avrupa'daki Türk diplomatlarının sanki tüm Yahudileri Türkiye'ye getirmek için seferberlik içinde oldukları şeklindeki yaklaşıma örnek olarak bkz. Keser, *op. cit.*, s. 738.

altındaki “Hollanda, Belçika ve Fransa’da bulunan ecnebi Yahudilerin Almanya aleyhinde çalışmakta olduklarının” tespit edildiğini ve “Reich Hükümeti’nin bu meşgul [işgal altındaki] arazide ikamet eden Yahudi ırkına mensup bilcümle yabancı devletler tebaasını, 1 Sonkanun [Ocak] 1943’te tahliye karar verdiğini” bildirmiştir. Söz konusu görüşmede, Almanya’nın bu karardan “başka devletlere henüz haber vermediği”⁵⁹ [...] sırf Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti’ne bir cemile [jest] olmak üzere, daha evvelden keyfiyeti ihbar ettikleri” bildirilmiştir. Söz konusu Yahudilerin anılan tarihe kadar buldukları ülkeleri terk etmedikleri takdirde zorunlu tahliye tabi tutulacaklarının aktarıldığı görüşmede, Türkiye Cumhuriyeti uyrukluğunda olan “Yahudi tebaasının vaktinde işlerini tasfiye ederek dönmelerini temin için” Türkiye tarafından “gereken tedbirlerin ittihazı ile bu hususta [sic] alakadar Elçilik ve Konsolosluklara tebligat yapılması” sözlü olarak iletilmiştir. Alman diplomatlar ayrıca, “Musevi ırkından” Türk uyruklarının “anılan araziye terk ettikleri takdirde muntazam pasaportla müracaatları ve memleketlerine avdet edeceklerini beyan etmeleri üzerine kendilerine derhal vize verilerek Alman arazisinden geçişlerinde mümkün olan kolaylıkların da gösterileceği”ni ifade etmişlerdir.⁶⁰

Görüşmede Almanların dile getirdiği konuları Başbakan Şükrü Saraçoğlu’na aktaran Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu, Hollanda ve Belçika’daki Türk uyrukluğuna sahip Yahudilerin sayısını belirtmeyip, “Fransa’nın meşgul [işgal altında] arazisinde oturan Yahudi ırkına mensup tebaamızın durumları muntazam olanların adedi tahminen üç bin beş yüz kadar ve durumları muntazam olmayanlar da on bine balığ bulunmaktadır” bilgisini verdikten sonra, Başbakan’dan “bu hususta ittihaz buyurulacak kararın emir ve işarına müsadelerini” istemiştir.⁶¹ Saraçoğlu’nun bu konuda ne talimat verdiği ve bu kapsamda Türkiye’ye ne kadar Yahudi’nin gelmesine imkân sağlandığı resmi bilgisine, ilgili arşivler üzerindeki gizlilik devam ettiğinden ulaşılamamıştır.

Fakat durumları “gayrimuntazam” olan Fransa’daki Türk Yahudilerinin ne ölçüde zor bir halde kaldıklarını, B. Yakar adlı bir “gayrimuntazam” vatandaşın, Şubat 1943’te Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’ye yolladığı mektuptaki ifadelerden tahmin etmek mümkündür. “Milli Şefimiz, Müşfik Babamız” hitabıyla başlayan mektupta, Türk konsolosluklarının seyrüsefer kanununda yapılan değişiklikleri zamanında ilan etmemesinden dolayı, Fransa’da oturan birçok “sadık Musevi Türk tebaası[nın], konsoloslukların

⁵⁹ Almanların bu durumu sadece Türkiye’ye bir “cemile” olarak bildirdikleri bilgisi doğru değildir. Macarlar da durumdan haberdar edilmiş ve onların da kendi uyruklarını önceden tahliyesine imkan tanınmıştır. Bkz. Shaw, *op. cit.*, s.150.

⁶⁰ *BCA, BHK*, “Yüksek Başvekalet”, 20 Birinci Teşrin 1942, 030-10-232-562-20

⁶¹ *Idem.*

himayesinden mahrumiyetlerinden dolayı, fevkalade azaplar içinde” yaşadıkları belirtilmektedir. Türkiye’nin, “bedbaht “Gayrimuntazamlılar” Musevi Türk tebaasını bilahimaye [korumasız] bırakmak hakkındaki kararının esbabını [sebeplerini] anlamakta zorluk çekiyoruz” denilen mektupta, eğer Fransa’daki Türk vatandaşı Yahudiler bir kusur işlemişler ise, bunun affedilmesi de istenmektedir. Yakar adlı bu Yahudi vatandaşın, “Milli Şef”ten talebi, açık bir yakarıştır:

“Mübarek Türk toprağında nur ile muhat ve müsterih yatan beş asırlık ata ve ecdadımızın ve bu meyanda 1914 tarihinde Çanakkale ve sair harp meydanlarında vatani aziz uğruna düşmüş olan dindaşlarımızın ervahı mukaddeseleri [mübarek ruhları] namu hürmetine olsun af buyurun, rahim ve müşfik babamız. Cezaya müstahak isek bugüne kadar verilen ziyaat [kayıplar] kafi. Kalanlarımızı hasbetullah af buyurun, baş tacımız muhterem milli şefimiz. AF BÜYÜKLERİNDİR”.⁶²

Bu “yakarış” cevapsız kalmıştır. Stanford Shaw, kendisine sağlanan “özel izin” ile inceleme imkânı bulduğu dönemin Paris Başkonsolosluğu ve Vichy Büyükelçiliği arşiv evrakından, Türk Hükümeti’nin yurtdışındaki diplomatlarına, Nazi işgali altındaki Avrupa topraklarında baskı altında tutulan veya kötü muameleye maruz bırakılan Türkiye uyrukluğundaki Yahudileri korumaları yönünde herhangi bir talimat yollanmadığı hükmüne varmıştır. Ankara’dan giden talimatlar, hiçbir dinsel ayırım yapılmaksızın tüm Türk vatandaşlarının korunması için çaba gösterilmesi yönünde olmuştur.⁶³

Bu durum, yine Shaw’un görmesine izin verilen bir belgede çok net bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Türkiye’nin Paris Başkonsolosluğu’ndan Marsilya Başkonsolosluğu’na 26 Ocak 1944’te gönderilen “acil” ibareli yazıda, “Bir yıl önce Alman makamları Türkiye’ye ve diğer tarafsız devletlere, Yahudi vatandaşlarını işgal altındaki bölgeden tahliye etmelerini ilk kez önerdiklerinde, Dışişleri Bakanlığı’ndan aldığımız talimatta, Türkiye’ye dönmek isteyen Yahudilere gruplar halinde değil, bireysel bazda vize verilmesi istenmişti. Bu talimat yüzünden, diğer tarafsız ülkelerin ve Almanya’nın müttefiklerinin Yahudi uyrukları Fransa’yı terk etmiş olmalarına rağmen, bizim tebaamız Türkiye’ye dönememiştir. Son aylarda, Alman Hükümeti bu konuya özel bir önem atfetmiş ve 31 Ocak 1944’e kadar Fransa’yı terk etmeyen Türk Yahudilerine, Alman Yahudileri gibi muamele edileceğini bildirmiştir” denilmektedir. Aynı yazıda,

⁶² BCA, BHK, 030-10-110-736-12, 18.2.1943. Mektubun tam metni için bkz., Ahmet Özgür Çınar, *Lozan’dan Sonra Türkiye Yahudileri (1923-1960)*, Erciyes Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005, s. 74-75.

⁶³ Shaw, *op. cit.*, s.65.

“Hükümetimiz, Yahudi tebaamızın derhal Türkiye’ye dönmelerine ilişkin bir hususu da belirtmemiştir” cümlesi de yer almaktadır.⁶⁴

İngiltere’nin Tutumu

Türkiye’ye gelmek isteyen Yahudilere karşı isteksiz davranılmasının üçüncü temel sebebi İngiltere’nin tavrıdır. Yukarıda da anlatıldığı gibi, Almanlar tarafından kısırtılan Arapların kendilerine karşı bir tavır almasından çekinen İngiltere Hükümeti, Filistin’e Yahudi göçünü bu yıllarda sıkı denetim altına almış, bölgeye gitmek isteyen Yahudilerden çok azına vize vermeye başlamıştı. Struma olayında görüldüğü gibi, son derece zor şartlar içinde oldukları bilgisi bizzat İngiltere Büyükelçisi tarafından Londra’ya bildirilmiş olsa da, Yahudi mültecilerin kitleler halinde Filistin’e gitmek istemelerine yol açabilecek herhangi bir adım İngiltere Hükümeti tarafından soğuk karşılandı. İngilizlerin bu tavrı Türkiye’nin Yahudi mültecilere ilişkin politikasını da etkiledi. İngiltere’nin verdiği Filistin veya Kıbrıs vizesine sahip olmayan Yahudilerin Türkiye’ye girişlerine izin verilmedi. Zira Yahudilerin Türkiye’de kalmak değil, Filistin’e gitmek gibi bir niyetleri olduğundan, eninde sonunda bir yolunu bulup ülkeden çıkmaya çalışabilirler, bu durum da Türkiye’nin İngiltere ile ilişkilerine zarar verebilirdi.

Provokasyon Endişesi

Son olarak, Türkiye’ye gelen Yahudilerin arasında, Sovyetler Birliği lehine “ajan provokatörlük” yapabilecek olanların bulunabileceği düşüncesi de, engelleme kararının alınmasında etkili olmuştur.⁶⁵ Ülkeye girecek binlerce kişinin hareketlerinin denetlenmesinin, hâlihazırda zaten kısıtlı imkânlarını “casuslukla mücadele” konusunda yoğunlaştırmış Milli Emniyet (Milli Amale Hizmet –MAH) güçleri açısından mümkün olmadığı ortadaydı. Diğer yandan, ülkeye girişlerin ve tüm yabancılara giriş vizesi verilmesinin sıkı denetim altına alınmış olmasına rağmen, Yahudilere mahsus özel düzenlemeler yapılmış olduğu gerçeği, bu son sebebin, ancak diğer sebeplerin yanında tali bir nitelikte olduğunu düşündürmektedir.

Türkiye’ye Kabul Edilen Yahudilerin “Nitelikleri”

Yukarıda ele alınan bütün bu bilgiler ışığında, Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında Yahudilere kapılarını tamamen kapadığı sonucunu

⁶⁴ *Ibid.*, s. 153-154. Söz konusu yazışmanın, Shaw tarafından yapılan Türkçe’den İngilizce’ye tercümesi, burada kullanılırken İngilizce’den Türkçe’ye tercüme edilmiştir. Böyle olunca da, belgenin orijinal metnindeki kelime, ibare ve ifadelerin tam olarak yansıtılamamış olması ihtimali vardır.

⁶⁵ *Supra.*, 11 numaralı dipnot.

çıkartmak mümkün değildir. Fakat savaşın başlamasından altı yıl önce Nazi Hükümeti'nin "aryan olmayan"ların kamu görevlerinde çalışmalarını yasaklayan kararından sonra işsiz kalan Yahudi kökenli üniversite öğretim üyelerinin bir bölümünün Türkiye'ye davet edilmeleri örneğinden hareketle, sıklıkla yapıldığı gibi, "Türkiye'nin Nazilere rağmen Yahudilere kapılarını açan bir ülke" olduğunu söylemek de mümkün değildir. 1933-1939 döneminde Türkiye'ye gelerek Ankara ve İstanbul üniversiteleriyle, çeşitli kamu kurumlarında işe alınan Alman ve Avusturya kökenli Yahudi bilim adamlarının sayısı 95'tir.⁶⁶ Her ne kadar, söz konusu Yahudi bilim adamlarının Türkiye'ye kabul edilmelerinin - kimi değerlendirmelerde aksi söylene de- aslında bu kişilerin Yahudi olmalarıyla doğrudan bir ilgisi yoktur. Türkiye'de yürütülen üniversite reformu çerçevesinde, modern üniversite sistemini kurabilecek uzman ihtiyacının ortaya çıkması ile Yahudilerin Almanya'da kamu hizmetlerinden çıkartılmaları eş zamanlı olmuş, Türkiye bu durumu bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Böyle bir ihtiyaç duyan Türkiye'ye gitmek de, Yahudi bilim adamlarının işine gelmiştir.⁶⁷ Bu uzmanların Yahudi kimliğinden ziyade, "Alman" ya da "Avusturyalı" kimliklerini öne çıkarttıkları, içlerinden bir kişi hariç (Albert Eckstein), savaş sırasında Yahudilerin Nazi işgali altındaki topraklardan çıkartılması çalışmalarında görev almadıkları, buldukları kentlerdeki sinagoglara bile uğramadıkları bilinmektedir.⁶⁸ Dolayısıyla, Yahudi bilim adamlarının Türkiye'de bulunabilmelerinin "insani" değil, "pratik" nedenleri vardır.

Aynı "pratik" anlayış savaş yıllarında da sürdürülmüş, Hükümet çıkarttığı kararnamele ile bazı meslek gruplarından olup, Türkiye'ye fayda sağlayacağı düşünülen Yahudilerin Türkiye'ye girişlerine, topluca değil, bireysel olarak izin vermiştir. Yine, Türkiye Cumhuriyeti uyrukluğuna sahip veya durumları "gayrimuntazam" olsa bile bir şekilde Türkiye ile geçmişte uyruklu bağlantıları olan -sayıları bilinmeyen- birçok Yahudi'ye de, Türkiye'ye giriş imkânı sağlanmıştır.

Türkiye Üzerinden Transit Geçişin Kolaylaştırılması

1942 ortalarından itibaren Romanya ve Bulgaristan'dan Filistin'e göç etmek üzere yola çıkan Yahudilerin sayısındaki artış ve buna bağlı olarak, bazı Yahudilerin tehlikeli buldukları Filistin'e gitmek yerine Türkiye'de kalmak için çaba göstermeleri, Türk Hükümeti'nin transit vizesi konusunda da daha sıkı davranmasına yol açmıştır. Dâhiliye Vekaleti'nin 6 Kasım

⁶⁶ İzzet Bahar, "German or Jewish, Humanity or Raison d'Etat: The German Scholars in Turkey, 1933-1952", *Shofar An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol:29, No:1 (2010), s. 51.

⁶⁷ *Ibid.*, s.50.

⁶⁸ *Ibid.*, s.54-55.

1942’de Başbakanlığa yolladığı yazıda, söz konusu “Yahudilerin gayelerinin Türkiye’de kalmağı temin etmek olduğu tahakkuk etmektedir. Esasen bindikleri gemilerin kaptanları bunları limanlarımıza çıkarmak üzere pazarlık ettikleri gibi; Romen olan bu kaptanlar Suriye ve Filistine [sic.] gittikleri takdirde, muharip Devlet tebaası oldukları için, esir edileceklerinden bahisle seyahatlerine devam etmeyerek, gemilerini sahillerimizde bırakıp [...] ve hatta gemi ve motörlerini [sic.] kasden bozmak veya bunları sahillerimizde karaya oturtmaktadırlar” denilmektedir. Dâhiliye Vekâleti’ne göre, “bu kabileler behemehâl Türkiye’ye yük olarak kalmaktadır”. Bir kere Türkiye’ye girdikten sonra bu Yahudilerin çıkartılmaları “uzun formalite ve büyük müşkilatı davet etmekte olduğu” için bu kişilerin “muvakkat [geçici] bir müddet için de olsa memlekette kalması her bakımdan mahzurlu görülmektedir.” Dâhiliye Vekâleti, Yahudilerin Boğazlardan geçmesinin karaya çıkma ihtimallerini güçlendirdiği varsayımıyla, bunların evvela kara veya demiryoluyla Selanik limanına nakledilmelerinin ve oradan –Boğazlar yolunu kullanmadan- gemilerle gönderilmelerinin daha uygun olacağını değerlendirmektedir.⁶⁹

Hariciye Vekâleti de, benzeri bir düşüncededir. Dâhiliye Vekâleti’ne yollanan 14 Eylül 1942 tarihli yazıda, Romanya’dan gelecek Yahudilerin karayla hiç temas etmeden Boğazlardan geçmelerinin mümkün olabileceğinin Romanya Hükümeti’ne bildirileceği ifade edilmiştir. Aynı yazıda, “[...] bu Musevilerin herhangi bir bahane ile topraklarımıza çıkmağa teşebbüs ettikleri takdirde haklarında en şiddetli tedbirlerin tatbiki suretiyle geriye çevrilecekleri” de belirtilmiştir.⁷⁰

Karadeniz üzerinden gelen ve Filistin’e gitmek isteyen Yahudi mültecilere, Türkiye’ye kısa süreli dahi olsa izin verilmemesi şeklindeki uygulama, ancak Türkiye’nin Müttefik ülkelerin baskısı ve Almanya’nın savaşta gerilemesi çerçevesinde bu ülkeyle ilişkilerini “soğutmaya” başlamasından ve İngiltere’nin Yahudilerin Filistin’e gidişini kolaylaştırmasından sonra olmuştur. Türkiye’nin apaçık bir tutum değişikliği içinde olduğu birçok örnekte görülmektedir. Nitekim 7 Ağustos 1944’te, Köstence limanından aldığı Yahudi mültecileri İstanbul limanına getirirken, İğneada açıklarında kimliği belirsiz üç denizaltının saldırısıyla batırılan Mefkûre adlı gemilerden sağ kalan yolcular ile saldırıdan kurtulan Bülbül gemisindeki toplam 405 Yahudi trenle İstanbul’a nakledilmişlerdir. Bu mültecilerin bakımını Kızılay üstlenmiştir.⁷¹ Keza, savaş bittikten sonra

⁶⁹ BCA, BHK, “Yahudi Kabilelerinin Yurdumuza Uğratılmaması H.”, 030-10-99-641-13, 6.11.1942; Kodal, *op. cit.*, s. 153-154.

⁷⁰ BCA, BHK, “Hariciye Vekaleti’nin 14/Eylül/942 Günlü ve 22883/1703 sayılı yazısı örneğidir”, 030-10-99-641-13, 7.10.1942; Kodal, *op. cit.*, s. 153.

⁷¹ BCA, BHK, “Tecavüze uğrayan iki motör hakkında”, 030-10-119-814-3, 9.8.1944. Kodal, *op. cit.*, s. 155.

Filistin'e gitmek üzere transit geçen fakat Suriye makamları geçiş izni vermediği için Türkiye'ye geri dönen birçok Yahudi'nin, İstanbul'dan kalkan vapurlarla Filistin'e yollandıkları bilinmektedir.⁷²

Türkiye'nin savaşın son yılında Yahudi mültecilere davranışında değişikliğe gitmesi, Filistin Yahudi Ajansı Başkanı Chaim Weizmann tarafından da şükranla karşılanmıştır. Weizmann 24 Ocak 1945'te Başbakan'a yolladığı, eski harflerle Türkçe kaleme alınmış mektupta şunları yazmaktadır:

“Musevi göçmenlerinin Türkiye tarikiyle Filistin'e transit geçmelerini tanzim hususunda hükümetinizin ibraz ettiği yardım ve muaveneti Türkiye'deki mümessilimizden derin bir memnuniyetle öğrendim. Bu hususta Türk makamları tarafından ittihaz olunan insani ve müşfik hat-tı hareket binlerce Musevi mültecinin düşman işgali altındaki memleketlerden kurtarılması için amil olmuştur. Bu yardımdan dolayı samimi teşekkürlerimizi lütfen kabul buyurunuz. Bu çok müsta'cel meselede zat-ı devletlerinin ve hükümetinizin dostane ve muavenetkar alakalarına devam edeceğine emin bulunuyorum.”⁷³

Sonuç

1990'lardan itibaren yazılan bir takım kitaplarda ve çekilen filmlerde ileri sürüldüğü gibi Türkiye'nin Nazilerden kaçan Yahudiler için bir “sığınak” haline geldiğini kabul etmek eldeki bilgiler ışığında mümkün değildir. Savaş şartlarında, kendi ekonomik durumunu, Almanya ve İngiltere ile sürdürülmeye çalışılan hassas dengeleri dikkate alan Türkiye, Yahudilerin kitleler halinde ülkeye girişlerine izin vermemiştir. Bununla birlikte, gerek savaştan hemen önce, gerek savaş sırasında, kısıtlayıcı önlemlerden istisna tutularak ülkeye kabul edilen yabancı uyruklu Yahudiler bulunmaktadır. Bunların sayısı ve ülkeye kabul ediliş şartları, genel kısıtlama içinde ayrıksı örnekler oluşturmalarının ötesine geçecek düzeyde olmamalarına yol açmaktadır. Türkiye 1947'de ülkeye Yahudi girişini kısıtlayan düzenlemeleri yürürlükten kaldırmıştır.

Türkiye'nin Yahudilerin ülkeye girişini kısıtlaması, sistematik bir Yahudi karşıtlığının sonucu gibi değerlendirilemez. Zira söz konusu dönemde Hükümet, Almanlar tarafından da kısıtlanan Yahudi karşıtı yayın ve eylemlere tepki göstermiş, bu türden girişimleri engellemeye çalışmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de, 1934'te Trakya'da yaşananlara

⁷² BCA, BHK, “Filistin'e gidecek Yahudilerin Aksu ile Gönderilecekleri Hk.”, 030-10-110-736-18, 2.11.1945; Kodal, *op. cit.*, s.156.

⁷³ BCA, BHK, 030-10-110-736-16; Kodal, *op. cit.*, s. 157.

benzer bir pogrom girişimi yaşanmamıştır. Yine de, genel olarak azınlıkları özelde de Musevi cemaatini ekonomik kayıplara uğratan Varlık Vergisi ve askerlik yapmış olsalar bile azınlıkların yeniden orduya alınmasına yönelik “Yirmili Kurallar” girişimi, 1948’de İsrail devleti kurulduğunda, Türkiye’den bu ülkeye göç eden Yahudilerin önemli gerekçelerinden bazılarını oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı (BCA), Başbakanlık Hususi Kalem (BHK) Belgeleri:

“25 / 1 / 1938 tarihinde Yaluvada (sic.) Dahiliye Vekili Şükrü Kaya’dan telefonla alınan talimatın sureti”, 030-10-11-736-5.

“Filistin’e gidecek Yahudilerin Aksu ile Gönderilecekleri Hk.”, 030-10-110-736-18, 2.11.1945.

“Hariciye Vekaleti’nin 14/Eylül/942 Günlü ve 22883/1703 sayılı yazısı örneğidir”, 030-10-99-641-13, 7.10.1942.

“İstanbul Limanında Bulunan Yahudi Muhacirler”, 030-10-171-185-21, 20.2.1942.

“Karadeniz’de Batan Struma Motörü Hakkında”, 030-10171-185-21, 30.3.1942.

“Polonyalı Musevilere Yardım”, 030-10-246-664-16, 19.1.1942.

“Tecavüze uğrayan iki motör hakkında”, 030-10-119-814-3, 9.8.1944.

“Vaziyetleri Muntazam Türk Vatandaşı Yahudiler HK.”, 030-10-110-736-7, 25.11.1940.

“Yahudi Kafielerinin Yurdumuza Uğratılmaması H.”, 030-10-99-641-13, 6.11.1942.

“Yüksek Başvekalete”, 20 Birinci Teşrin 1942, 030-10-232-562-20.

030-10-110-736/5; 94C-45.

030-10-110-736-12, 18.2.1943.

030-10-110-736-16.

030-18-01-02-86-20-10.

030-18-01-02-88-94-19.

030-18-01-02-90-26-20.

030-18-01-02-91-59-13.

030-18-02-02-85-111-8.

030-18-10-114-45-7.

Kitap, Makale ve Tezler

AYDIN, Mustafa; “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Günümüze Olaylar, Belgeler, Yorumlar*, (ed.) Baskın Oran, İstanbul, İletişim, 2002.

- BAHAR, İzzet; “German or Jewish, Humanity or Raison d’Etat: The German Scholars in Turkey, 1933-1952”, *Shofar An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, Vol:29, No:1 (2010), s.48-72.
- BALİ, Rifat; *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları*, İstanbul, İletişim 2001.
- BAYDAR, Ertuğrul; *İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri*, Ankara, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1978.
- ÇINAR, Ahmet Özgür; *Lozan'dan Sonra Türkiye Yahudileri (1923-1960)*, Erciyes Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 2005.
- Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü; *Türk Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Ankara, Dışişleri Bakanlığı, 1973.
- FRANTZ, Douglas; *The Untold Story of the Struma and World War II's Holocaust at Sea, Death on the Sea*, New York, Harpers Collins, 2003.
- KESER, Ulvi; “Turkish Assistance Activities For the Jewish Immigrants and Jewish Immigrant Camps in Cyprus During Second World War”, *Ege Academic Review*, Vol:9, No:2 (2009), s. 735-758.
- KODAL, Tahir; “Türk Arşiv Belgelerine Göre II. Dünya Savaşı (1939-1945) Yıllarında Türkiye Üzerinden Filistin'e Yahudi Göçü”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, C:5, No:3 (2007), s.133-163.
- METİNSOY, Murat; *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, Savaş ve Gündelik Yaşam*, İstanbul, Homer, 2007.
- SHAW, Stanford J.; *Turkey and Holocaust*, London, Macmillan, 1993.
- ULUĞBAY, Hikmet; “1939-1944 Döneminde Bazı Ülkelerin Türkiye'nin İhracat ve İthalatlarındaki Payı”, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Günümüze Olaylar, Belgeler, Yorumlar*, (ed.) Baskın Oran, İstanbul, İletişim, 2002.
- YETKİN, Çetin; *Batılıların Kirli Yüzü Struma*, İstanbul, Otopsi, (t.y.).

ULUSLARARASI İŞBİRLİĞİ KURUMU OLARAK A(E)T/AB-TÜRKİYE ORTAKLIK İLİŞKİSİ VE HUKUKİ GÜVENCE(SİZ)LİK Mİ?

Prof. Dr. Harun Gümrükçü, Akdeniz Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler
Bölümü

I. Sorunun Ortaya Konuşu

Günümüz siyasi tartışmalarının önde gelen konularından biri olan A(E)T/AB-Türkiye ortaklığı bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Bu tartışmanın önem taşıyan ve ortaya koymaya çalıştığı boyutu; Avrupa Birliği'ne üye devletlerin vatandaşlarıyla, üçüncü ülkelerden gelen göçmenler arasındaki değerlere karşılıklı saygı temelinde, ortak yaşam alanlarının nasıl şekillendirileceğidir. Bu sorun Türkiye'deki göç olgusundan hareket edilerek ele alınacaktır. Bu alanda Türkiye ile A(E)T/AB arasında akdedilmiş üç tane Ortaklık Konseyi kararı bulunmaktadır ve bunlar AB'ye üye ülkelerdeki Türk göçmenler için çok somut biçimde serbest dolaşım hakkı öngörmektedir. Bu, ortaklık hukukundan doğan serbest dolaşım veya 'küçük serbest dolaşım' olarak adlandırılmaktadır.

Çalışmanın sonunda üçüncü ülke vatandaşlarıyla ilgili bazı öneriler ortaya konulacaktır. Olası yanlış anlamaları önlemek üzere, burada söz konusu olan insanlar - göçmenler - ekonomik yaşama aktif olarak katılabilen insanlardır. Onların gerçek eylemlerinin ön ve çerçeve koşulları, - ki bu çalışmanın hipotezini oluşturmaktadır -, kendi gerçekliğine ve iradeye dayanmaktadır. Göçmen kabul eden ülke göç olgusuna karşı çelişkili bir tutum geliştirdiğinde, bu durum o toplumun refahını, çalışma yaşamını ve çalışanlarını ve dolayısıyla insanların barışçıl bir şekilde birarada yaşamalarını olumsuz yönde etkilemektedir.

Çalışmada analiz edilecek üç alan kısaca aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1) Ortaklık, sanayileşmiş A(E)T/AB devletlerinden katılan (ortak olan) devletlerin çıkarlarını üye olmadan da koordine edilmesini sağlamak üzere geliştirilmiş çeşitli biçimlerde kullanılabilen bir araçtır. Ortaklığın deklare edilmiş olan hedefi, klasik dış politikasının aksine, katılan devletlerin

refahının artmasını teşvik etmek ve bu yolla dünya barışına katkı sağlamaktır.

2) Başlangıçta bu şekilde tasarlanan ve akit taraflar arasında dengeli bir ilişki kurulmasını esas alan A(E)T/AB-Türkiye arasındaki üyelik amaçlı ortaklığın işlevi, zamanla sermaye ve malların globalleşmesi stratejisine dönüştürülmek istenmekteydi. Bunun sonucunda Türkiye'nin siyasi statüsü üye adaylığından üçüncü ülke statüsüne itilmeye çalışılmaktaydı.

3) Dış ve iç politikanın normal olarak birbirine çok sıkı biçimde bağlı olduğunu özellikle vurgulamak gerekmez. Ancak iç politika dış politikanın yerine geçiyorsa, burada özel bir siyasi durumun söz konusu olduğunu belirtmek gerekir. Böyle bir durumu A(E)T/AB-Türkiye arasındaki ortaklık hukukundan doğan serbest dolaşımda görmekteyiz. Örneğin; ulusal mahkemeler uluslararası hukuku, ulusal ölçütler esas alınarak yorumlamaya zorlanmışlardır. Oysa bu işlev sadece AB üye ülkelerinin en yüksek ve son yargı mercii olan Avrupa Toplulukları/Birliği Adalet Divanı'na (ATAD yeni kısaltılmış şekliyle ABAD) aittir.

Uluslararası antlaşma hükümleri, uluslararası antlaşma hükümlerinden farklı olarak *önceliklilik* ve *doğrudan etkililik* özellikleriyle ayırt edilirler. Uluslararası anlaşmaların özünde yatan bu emre rağmen A(E)T/AB-Türkiye ortaklığındaki antlaşma hükümlerinin hayata geçirilmesi değişen siyasi olay ve koşullara bağlı kılınmıştır. Bu ise uluslararası ilişkilerde, eğer dengesiz ortaklık ilişkileri söz konusu ise, öncelikle egemenlik kurma ve kendi çıkarlarını koruma olgusunun belirleyici olduğunu göstermektedir.

II. Uluslararası İlişkilerde Kökten Değişim Süreci ve Tam Üyelğe Dönük Ortaklık Sistemi

Yaşanan iki dünya savaşı sonucunda devletlerarası ilişkilerin, başka bir deyişle uluslararası politikanın kuralları da kökten değişmiştir. Bu değişimin sonuçlarından birisi de devletlerarası çıkarların koordine edilmesi ve örtüştürülmesinin aracı olarak uluslararası organizasyonların (örgütlerin) kurulup geliştirilmesidir. Bu kuruluşlar uluslararası ilişkilerde yeni bir döneme girildiğine işaret etmektedirler. Bununla birlikte, birtakım siyasi güçlükler ve ekonomik dengesizliklerin yanı sıra, ideolojik farklılıklardan ötürü isteyen her ülke uluslararası bir örgüte üye olamamaktadır. Ayrıca her ülke üyeliğin öngördüğü yükümlülükleri tam olarak yerine getirecek yeterlilikte bulunmamaktadır. Bu nedenlerle - devletler hukukuna dayanan olağandışı üyeliğin karşıtı olarak - zamanın ruhuna uygun olan ortaklık kurumu geliştirilmiştir. Bu yolla tam üyelikten doğan yükümlülükleri kaldıramayacak durumda olan devletlerin bir birliğin - konumuz açısından örneğin A(E)T/AB'nin - hedeflerine ulaşmasına katkıda bulunabilmeleri

öngörülmektedir. Ortaklık kurumu ayrıca uluslararası ilişkilerin farklı bir biçimde düzenlenmesi olanağı da sağlamaktadır.

Burada esas alınan ortaklık biçimi, uluslararası işbirliğinin yeni bir yöntemi olan ve supranasyonal/uluslarüstü karaktere haiz bir ortaklık sistemidir. Burada ortaklık Toplulukla ilişki içinde görülmekte ve bu bağlamda analiz edilmektedir. Birer Avrupa devleti olarak görülen Yunanistan, Türkiye, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerini ileride tam üyeliğe hazırlamak ve örgütle (Toplulukla/Birlikle) ilişkilerini mümkün olduğunca arttırmak amacıyla özel bir ortaklık biçimi geliştirilmiştir. Bu ortaklık biçimi, "*ekonomik kalkınma*" ve "*serbest ticaret*" amaçlı ortaklıkların tersine üyelik amaçlı ortaklık olarak ayırt edilmektedir. Bu tür ortaklığa şu özellikler atfedilmektedir:

Akit taraflar arasındaki ilişkiler çok yönlü bir karaktere sahiptir. Bu, her türlü tek taraflılık anlayışını reddeder ve ortaklığa temel oluşturan antlaşma ve belgelerin ve aynı zamanda ikincil (sekunder) akitlerin Topluluk hukuk düzeninin ayrılmaz parçaları olduklarını kabul eder. O nedenle bütün bu belgeler doğrudan etkiye sahiptir ve kararsızlık durumunda ATAD/ABAD tarafından yorumlanabilirler. Bu bağlamda Avrupa Hukuku'nun temel felsefesine ters düşen dualist anlayış temelinden reddedilmektedir. Bu ortaklık biçimi ayrıca ortak olan tarafa ve Topluluk/Birlik organlarına belli ölçülerde katılım olanağı vermektedir.

Birer Avrupa devleti olarak görülen devletlerle yapılan bu anlaşmalarda, üyeliğe yönelik dinamik bir ortaklık tasarlanmıştır. Üyeliğe hazırlayan böyle bir ortaklık sisteminin "*bağımsız bir varoluşundan*" hareket etmek mümkün değildir. Bu nedenle analizlerin odak noktasını "*devletler hukukunun yeni bir hukuki kurumu*" olan ve Toplulukla, üyeliğe geçiş amacı taşıdığından, bu şekilde düzenlenen ortaklık ilişkisi "*geçici*" bir karaktere sahiptir.

Türkiye'nin A(E)T/AB ortaklığı da, yukarıda belirtildiği gibi, tam üyeliğe hazırlayan bir ortaklık olarak tasarlanmış ve geliştirilmiştir. Yapısı itibarıyla 1958 yılında AET'yi kuran Antlaşma'nın basitleştirilmiş bir biçimini, başka bir deyişle minyatürünü, ifade etmekteydi ve etmektedir. Bu biçimiyle kuramsal açıdan bakıldığında uluslararası rejimler ve uluslararası organizasyonlar arasında bir yerde bulunmaktaydı ve ulusal devletlerle daha büyük bir bütün oluşturmak üzere kaynaştırma aracı olarak düşünülmüştü. Refah artışını teşvik etmek ve barışı güvence altına almak hedefiyle akit taraflar arasında dengeli bir ilişki öngörmektedir. Başka bir deyişle ortaklığın hedefi, partnerliğe uygun ve barışı güvence altına alan stratejileri birlikte geliştirmektir. Bu konseptte uygun biçimde her iki tarafın da tek

tarafı olarak kendi egemenliğini kurmasına ve kendi çıkarlarının ağır basmasına yol açan stratejilerden "kaçınması" gerekmektedir.

III. Türkiye Örneğinde Tam Üyeliğe Dönük Ortaklık Sistemi

Altmışlı yıllarda ve yetmişli yılların başında AET tarafından, özellikle de stratejik açıdan önem taşıyan rolünden ötürü "kapsamlı bir Türkiye politikası" geliştirildi. Bu politikanın hedefi, Türkiye'yi kademeli biçimde Topluluğa entegre etmek ve nihai olarak bir tam üyeliğe götürmektir. Bu bağlamda akit tarafların birbirlerinin pazarlarına serbestçe girmesini sağlamak üzere şu önlemler öngörülmüştü:

1. Türk sanayi ürünlerine öncelik tanınması (1964-1971), ayrıca 1973'ten itibaren doğrudan veya dolaylı engellerin kaldırılması ve bu ürünlerin üye ülkelere gümrüksüz ithali,
2. İşgücünün serbest dolaşımının 1 Aralık 1986'ya kadar aşamalı biçimde sağlanması,
3. İki tarafın gümrük vergilerinin oranları 31 Aralık 1995'e kadar adım adım azaltılarak bu tarihte tam olarak Gümrük Birliği'nin gerçekleştirilmesi,
4. Tarım ürünlerinde 31 Aralık 1995'e kadar tam harmonizasyonu sağlama,
5. Türk ekonomisinin teşviki amacıyla geri ödemesiz kalkınma yardımları verilmesi, mali işbirliğine gidilmesi, teknoloji transferinde ve kültürel alanda işbirliği kurulması,
6. Ekonomi, turizm, ticaret ve rekabet politikası koordinasyonunun ve mali politikaların, vergi sisteminin ve hukuk normlarının uyumlulaştırılması,

Yumuşama politikasıyla eş zamanlı olarak ve özellikle de Doğu-Batı çatışmasının bitmesiyle birlikte A(E)T/AB'nin Türkiye politikasının kuralları da değişti. Türkiye'nin A(E)T/AB'ye yaklaşması o zamandan beri AB açısından kendi çıkarlarını korumak ve sürdürmek için değerlendirilen bir duruma dönüştü ve bu durum, AB açısından bakıldığında bir çok ilgi alanı içinde sadece bir tanesini oluşturmaktadır. Oysa Türkiye açısından bu 'başlı başına bir değer' ifade etmektedir. Bu temel çelişki - bir yandan Türkiye'nin büyük beklentileri ve diğer yandan da A(E)T/AB'nin "umursamazlığı" - bugün artık ilişkinin tüm safhalarına damgasını vurmakta ve süreci belirlemektedir. A(E)T/AB-Türkiye yaklaşması bu şekilde giderek eşit bir ortaklık politikasından, sermaye ve malların globalleşmesi politikasına dönüşme meyli göstermektedir.

Globalleşme sürecini daha da hızlandırmak için Dünya Ticaret Örgütü'nün belirlediği çerçevede birtakım önlemler alınmıştır. Bugün,

uluslararası politik tartışmaların odak noktasında uluslararası bir yatırım anlaşmasının (*Çok Yönlü Yatırım Anlaşması*) (MAI) hayata geçirilmesi çabaları bulunmaktadır. Bu anlaşma yakından incelendiğinde, Türkiye ile tamamlanan sınırlı Gümrük Birliği ile paralellikler taşıdığı görülmektedir. Her ikisi de özdeş ya da benzeri amaçlar gütmektedir: Yatırımcılara kapsamlı bir koruma, ulusal pazara engelsiz giriş, yatırımcıların ihtiyaç duydukları iş gücüne kısıtlamasız oturma hakkı verilmesi, yabancı yatırımcıların eşit muamele görmeleri ve her türlü ayrımcılığa karşı korunmaları. Bu bağlamda Türkiye ile olan ortaklık, yatırımların, sermayenin ve malların global hareketiyle AB'nin kendi üye devletlerinin çıkarlarını nasıl koruduğunu gösteren tipik bir örnek oluşturmaktadır.

Doksanlı yılların başında Türkiye hakkında, AB devletlerinin muhafazakar partileri tarafından bir Avrupa ülkesi olmadığı yönünde değerlendirmeler yapılmaktaydı – ki halen yapılmaktadır - ve buna rağmen AB, Türkiye ile sınırlı, yani kendi çıkarlarını koruyan Gümrük Birliği'ni tamamlamak için büyük çabalar gösterdi. Bununla birlikte, bu konudaki görüşmeler ancak Türk tarafındaki aktörlerin haklı, ancak AB aktörlerine göre abartılı olarak nitelendirilen bir takım beklentilerin - 1980 yılında kabul edilen mali yardımın yapılması, tam üyelik için yazılı güvence verilmesi ve iş gücünün serbest dolaşımının tam olarak gerçekleştirilmesi - kırılmasından ve AB üyesi ülkelerin sadece Gümrük Birliği'nin tamamlanması görüşmesini kabul etmelerinden sonra sonuçlandı. Böylece, - örtülü biçimde - tam üyelik amaçlı ortaklıktan, kalkınma amaçlı ortaklığa doğru bir konsept değişikliği gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Türk hükümeti, bu gelişmenin farkına ancak 1997 tarihli Lüksemburg kararlarından sonra varabildi. Yaşanan hayal kırıklıklarının ortaya konulmasının ve giderek de Birliğe ve özellikle de Almanya'ya karşı eleştirel tavır alınmasının ve hatta diplomatik olmayan ifadeler kullanılmasının nedeni bu geç idraktır. Burada ilginç olan nokta, bu tür düşüncelerin daha önce Almanya ile yakın bir ilişki içinde olunmasıyla övünen ve Alman Başbakanından "yakın dostum" diye söz eden bir Türk politikacı tarafından dile getirilmesiydi.

AB tarafından ortaya konulan bu konsept değişikliği ile, kurulan ortaklık sadece sermayenin, sanayi ürünlerinin, yatırımların ve bilginin serbest dolaşımının Türk pazarına tam olarak açılmasına olanak sağlayan bir araç olarak görülür hale getirilmiştir. Bu yeni anlayış akit taraflar arasında dengesiz bir ilişkiye yol açarak, Türkiye'nin A(E)T/AB ile bütünleşmesi yolundaki pazarlık olanaklarını önemli ölçüde kısıtladı. Bu arada, diğer unsur olan kişilerin durumu, başka bir ifadeyle serbest dolaşım konusu ise tamamen gözardı edildi. Tek yönlü ve sınırlı olarak yürütülen Gümrük Birliği görüşmeleri sırasında A(E)T/AB'nin stratejisi iki temel düşünceye

dayanmaktaydı. Birincisi, görüşmelerde ekonomik ve politik alanların birbirinden kesinkes ayrı tutulmasıydı. Sadece ekonomik konulardan ya da teknik sorunlardan söz edilmesi, politik boyutun "dışarıda" bırakılması tasarlanmıştı. Diğer ise ortaklık hukukuna dayanan 'serbest dolaşım hakkı ve vatandaşlar Avrupası'nın' görüşmelerde konu edilmemesiydi ve özellikle AB aktörleri tarafından antlaşmanın bu temel unsurunun, yani serbest dolaşımın ve vatandaşlar Avrupası'nın, gerçekleştirilmesinden yana görüş dahi bildirilmemesi çok dikkat çekiciydi.

Buna karşın Türkiye'ye ilişkin siyasi sorunlar başta Avrupa Parlamentosu (AP) tarafından olmak üzere, görüşmeler sürecinde sürekli ön plana çıkartıldı. Bu yolla Türkiye'deki insan hakları ihlalleri ve taraflar arasındaki "*kültürel farklılıklar*", AB'nin ekonomik çıkarlarını korumak ve bu çıkarları kabul ettirmek için sık sık kullanıldı. Ne var ki, Türkiye için bu görüşmeler tamamen farklı bir anlam taşımaktaydı: Onun için önemli olan modernleşme sürecinin tamamlanmasıydı. Türkiye için söz konusu olan sadece ve sadece o zamana kadar ulaşılan ekonomik entegrasyonun sürdürülmesi ve geliştirilmesi değildi. Türkiye'yi ilgilendiren daha çok, AB'nin karar organlarına siyasi katılım ve eşit bir ortak olarak tanınması. Öte yandan şunu da saptamak gerekir ki, Türkiye'deki AB ile bütünleşmeyi destekleyen çevreler, iktidarın daha pluralist ve demokratik/katılımcı bir yöntemle meşru kılınmasına, hukuk devleti prensibinin tüm toplum katmanlarına yerleştirilmesine ve ruhuna uygun olarak uygulanmasına ve insan haklarının her düzeyde korunmasına hizmet eden istikrarlı kurumlar oluşturulmasından yanadırlar.

Bu açıdan bakıldığında A(E)T/AB ile gerçekleştirilen ve bu Birliğin üyelerine çok fazla imtiyazlar sağlayan Gümrük Birliği'ni Türkiye'nin AB'ye üyeliğinin bir ön aşaması olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Buna rağmen zamanın bazı aktörleri Türkiye'nin çıkarlarını arka plana atan bu sınırlı Gümrük Birliği'ni AB üyeliğinin zorunlu bir ön aşaması olarak (topluma) kabul et(tir)mişlerdir. 1996'dan bu yana geçen zaman dilimi dikkatlice analiz edildiğinde, bu görüşlerin ne kadar dayanaksız olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu konuda, Alman İşverenler Birliği'nin (BDİ) 1995 yılında Türkiye'nin bu sınırlı Gümrük Birliği ilişkisini yoğun bir şekilde desteklemesine rağmen, daha sonra üyelik müzakerelerine başlama tarihi konusundaki ve müzakereler sürecindeki olumsuz yaklaşımı manidardır. Alman İşverenler Birliği bu tutum farklılığını açıkça, 'Gümrük Birliği bizim lehimizeydi, fakat Türkiye'nin AB üyeliği bizim lehimize olmadığından bu konuda sizi desteklememiz mümkün değil' şeklinde ortaya koymaktadırlar.

Globalleşmenin temel teorik düşüncesi, ulusal iş gücü piyasalarının ortadan kaldırılmasını ve iş gücünün geniş ölçüde sınırsız dolaşımını

içermektedir. Aynı zamanda globalleşme çerçevesinde MAI vasıtasıyla gelecekte geçerli olacak çok taraflı ticari kurullarla, sermaye ve malların dünya ölçeğinde sınırlar ötesi serbestçe hareket etmesi gerçekleşecektir. Yabancı yatırımcıların siyasi, hukuki ve/veya idari önlemlerle yerli girişimcilere karşı mağdur edilmemeleri her alanda hemen hemen gerçekleşmektedir (eşit işlem). Ayrıca, sadece mevcut hukuki statülerin kötüleştirilmemesi öngörülmemekte, aynı zamanda yabancı yatırımların ülkeye girişlerinin bütünüyle liberalleştirilmesine yönelik önlemlerin alınması söz konusu olmaktadır. Buna karşın, iş gücünün serbest dolaşımı için aynı hassasiyet gösterilmemektedir. Örneğin, Türkiye ile AB üye ülkeleri arasında bile ve daha önce yapılmış antlaşmalara rağmen, büyük serbest dolaşım olarak adlandırabileceğimiz serbest dolaşım günümüze kadar gerçekleşmemiştir ve önümüzdeki yıllarda da gerçekleşme şansı bulunmamaktadır. Mevcut antlaşmalardan, yani ortaklık hukukundan doğan serbest dolaşımın (küçük serbest dolaşım) nasıl bir akıbete uğradığının analizinden, çok değişik dersler çıkarmak mümkündür. Bu konuda AB tarafında görüşmelere katılan uluslararası, uluslararası ve ulus-altı (subnational) aktörler arasında büyük bir çıkar çatışması doğmuş ve bu günümüze kadar da sürmüştür. 1999 yılına kadar Yunanlı aktörler Türkiye'nin A(E)T/AB ile yakınlaşmasına her düzeyde karşı çıkarlarken, Almanya'nın aktörleri göçmen sorunundaki iç politik tartışmalardan ötürü çelişkili bir tavır sergilemişlerdir. Sonunda ulus-altı aktörler göçmen sorunundaki politik tartışmada supranasyonal karakterleri içeren ortaklık hukuku normlarının reddini yerel mahkemeler yoluyla sağlayarak kendi tezlerini ilk etapta kabul ettirdiler.

Günümüzde AB üyesi ülkelerde göç neticesinde yaklaşık 5 milyon Türk kökenli göçmen yaşamaktadır. Bunların % 80'inden fazlası işçi olarak "A(E)T-Türkiye ortaklık hukukuna dayanan serbest dolaşım" yoluyla belli ölçülerde güvence altına alınmış bir 'A(E)T/AB-Türkiye hukuku statüsüne' sahiptir. Bu çalışmada, AB'ye üye bir ülkede bir yıldan fazla çalışmış veya çalışmakta olan Türk göçmenlerle ilgili olarak "Quasi/Hemen hemen/Ona yakın/ AB işçi serbest dolaşımı" kavramı kullanılmaktadır. Bunlar için ulusal yabancılar hukuku tali bir rol oynamaktadır. Bu kişilerin ücret ve diğer çalışma koşulları bakımından birlik ülkelerinin göçmen işçileri gibi muamele görmeleri, iş gücü piyasasına girme, eğitim ve öğretimlerinin teşviki gibi konularda koşul ve olanaklarının eşit işlem ilkesi temelinde düzenlenmesi gerekmektedir. Sınırdışı edilmeleri de, Birlik Yurttaşları gibi, sadece "*kamu düzeninin, güvenliğinin ve sağlığının korunmasıyla ilgili nedenlerle*" mümkün olabilmektedir.

Ortaklık hukukundan kaynaklanan serbest dolaşım, antlaşma taraflarınca kabul edilen (büyük) serbest dolaşımı kademeli bir biçimde

gerçekleştirme fikrine dayanmaktadır. Bu amaçla 1976 ve 1980 yıllarında oybirliğiyle kabul edilmiş üç Ortaklık Konseyi kararı bulunmaktadır. 2/76, 1/80 ve 3/80 sayılı kararlarla, akit tarafların ülkelerinde yaşayan vatandaşlara mevcut yabancılar hukukunun içerdiğinden çok daha fazla haklar tanınmıştır.

A(E)T/AB organları, kararlarının uygulanması için idari araçlara sahip olmadıklarından Topluluk hukukunun hayata geçirilmesi, ilgili üye devletler aracılığıyla mümkün olmaktadır. Bu bakımdan üye devletler antlaşma uyarınca kendi ülke sınırları içerisinde Topluluk hukukuna uyulmasını sağlamak zorundadırlar. Aynı şekilde eyaletler, bölgeler, diğer yasa koyucu organlar, idari merciler, mahkemeler ve devleti temsil eden diğer birimler Topluluk hukukuna tabidir. Bu hukuk *doğrudan etkinliğe* sahiptir ve ulusal hukuka göre *öncelik* taşımaktadır.

Çalışmanın ağırlık noktasını bu konu oluşturmaktadır. Burada ortaklık hukukuna dayanan serbest dolaşımı esas alarak, uygulanmaları dış politika açısından kaçınılmaz olan ve oybirliğiyle kabul edilmiş bulunan A(E)T/AB-Türkiye Ortaklık Konseyi kararlarının mevcut iç politik durumdan ötürü otuz yılı aşkın süredir neden ve ne şekilde uygulanmadığı veya yetersiz uygulandığı üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

Daha önce işaret edildiği gibi, dış politikanın sonuç itibarıyla iç politikanın bir yansıması olduğu şeklinde bir saptama, tek başına fazla bir anlam taşımamaktadır. Bunun yanı sıra burada önemli olan husus, Türk işçilerinin hukuki statüsüne ilişkin iç politik tartışma ve çatışmaların ulusal mahkemeler yoluyla düzenlenmek istenmesidir. O nedenle burada ATAD/ABAD'ın ortaklık hukukundan doğan serbest dolaşım ile ilgili kararlarını çok iyi anlamak gerekmektedir. ATAD/ABAD'ın vermiş olduğu 50'yi aşkın kararlar, ortaklık hukukundan doğan hakların çok önemli bir bölümü hayata geçirilmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla bunların Türkiye'nin üyeliği yolunda, bazı Türk kurum ve kuruluşlarının iddialarının aksine, engel olması artık söz konusu değildir.

Ortaklık hukukuna dayanan serbest dolaşım konusunda Almanya'nın tavrı AB'ye üye diğer ülkeler için de belirleyici olmaktadır. Almanya bu konuda diğer AB ülkelerinin temsilcisi olarak görülmektedir. Bunun temel nedeni, Türkiye-Almanya ilişkilerinin diğer Avrupa ülkelerine kıyasla geçmişte ve günümüzde daha yoğun olmasıdır. Almanya savaş sonrası dönemde Türkiye'ye sürekli yakın durmuştur. Nasıl ki bir zamanlar Fransa Yunanistan'ın AB'ye girmesinde öncülük etmişse, Türkiye'nin Batı yanlısı çevreleri de Almanya'dan aynı tavrı beklemişlerdir. Ayrıca Almanya'da 3 milyonun üzerinde Türk ve Türkiye kökenli insan yaşamaktadır ve bu da Türkiye'deki iç politik gerilimlerin Almanya'ya yansımalarına yol açmaktadır.

Almanya'da serbest dolaşım konusunda ulusal düzeyde iki doğrultu oluşmuştur. İşleri ve Çalışma Bakanlığı'ndan oluşan ulus-altı (subnational) aktörler Dışişleri Bakanlığı'nın başlardaki direnişine rağmen bu konuda ağırlıklarını koymuşlar ve ulusal göçmen politikasının anılan Ortaklık Konseyi kararlarına dayanan Avrupa hukukuyla ilgili bağlantısını reddetmişlerdir. Ortaklık hukuku sisteminin iki akit tarafın uluslararası ve uluslararası aktörleri tarafından tasarlandığı ve oybirliğiyle kararlaştırıldığı gerçeği başından beri gözardı edilmiştir. Uluslararası ve uluslararası aktörler tarafından geliştirilen bu konsepti bozmak için ulus-altı aktörler çeşitli düzeylerde birçok önlem geliştirmişlerdir. Basının yanlış verilerle yanıltılması (SPIEGEL olayı), sert eleştirilerle ABAD üzerinde baskı kurma çabaları (örneğin, zamanın Federal Çalışma Bakanı Blüm'ün açıklamaları) ve mahkeme kararlarına dönük bilgilerin kamuoyuna aktarılmaması (yabancılarla ilgili dairelerin tutumu) bu önlemlerden sayılabilir. Ulus-altı aktörler ayrıca hukukun reddedilmesiyle eş anlama gelen tezleriyle göçmen politikasını önemli ölçüde etkilemeyi başarmışlardır. Şöyle ki: Ortaklık hukukuna dayanan serbest dolaşım konusu 1983 yılından itibaren A(E)T/AB-Türkiye Ortaklık Konseyi toplantılarında gündeme alınmadı. Kararların uygulanmasıyla ilgili tartışmalar konferanstan ulus-altı aktörlerin etkili olduğu bazı bilimsel (!) dergilere ve mahkeme salonlarına aktarıldı. Temel argümanlar bazı hukukçuların ve ilim adamlarının dil cambazlıkları, çarpıtma, yanıltma ve benzeri oyunları ile mahkemelerde savunuldu ve kamuoyuna taşınarak yanlış yönlendirme stratejileri uygulandı. Kısacası, bazı hukuk profesörleri ve ulusal mahkemeler dış politika aracı olarak kullanıldı ve onlar buna bir ölçüde zorlandılar da. Bilim insanları ve yargıçlara biçilen bu rol içinde iktidarın hoşuna gitmeyecek bir makalelerinden veya yargının bir kararından ötürü er ya da geç hesap sorulabileceği korkusu yaşatıldı. Bu korku temelsiz de değildi. Nitekim Adalet Divanı bile 1992 yılında vermiş olduğu Kazım Kuş hakkındaki kararından sonra saldırıların hedef tahtası haline getirildi ve sonucunda da – bir ilim adamı ve hukukçu olmanın gereğini yerine getiren - Alman yargıç Prof. Dr. Manfred Zuleeg'in ATAD'daki görev süresi uzatılmadı.

Alman Federal Mahkemeleri seksenli yıllarda sürekli, fakat hukuki temeli hiçe sayacak biçimde Ortaklık Konseyi kararlarını ATAD'ın ön karar yoluyla yorumlamaktan kaçındılar. Yunanistan hükümeti bir başka konuya ilişkin olarak komisyona karşı hükümsüzlük davası açmamış olsaydı, Ortaklık Konseyi kararlarının uygulanması bugün bile mümkün olmayacaktı ve bu normların üzerinde yazıldıkları kağıt kadar değerleri bulunmayacaktı. Bu davada AT'nin 2/80 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı temelinde Türkiye'ye yapacağı mali yardım söz konusuydu. Yunanistan'ın tezine göre, AT'nin Yunanistan'ın onayını almadan Türkiye'ye söz konusu mali yardımı yapması

mümkün değildi. AT bunu yaptığında Topluluk hukukunu ve şekil kurallarını Yunanistan'a göre ihlal etmiş oluyordu. Fakat ATAD bu tezi reddederek Ortaklık Konseyi kararlarının Avrupa hukukunun ayrılmaz parçası olduğu sonucuna vardı. ATAD'ın bu yorumundan sonradır ki ulusal mahkemeler için 1/80 sayılı kararlar ilgili davaları ATAD'a ön karar için götürmekten başka seçenek kalmadı. Ne var ki, 1980'den 1996'ya kadar ancak 7 dava ATAD'a iletilmiş ve bunlardan sadece üçü Almanya'dandı. 1996 yılından Aralık 2006 tarihine kadar ATAD'a yirmiyi aşan dava daha sunuldu. Bugün bu sayı 50'yi aşmıştır ama yeterli değildir. Kaldı ki, üye ülkeler bu kararlara özünde uymamak için yeni stratejiler geliştirmektedirler.

Ulus-altı aktörler (dualistler), ATAD'ın bu yorumundan sonra Ortaklık Konseyi kararlarını çok dar çerçevede yorumlamaya başladılar. Dualistler on yıldan fazla süredir çalışma izni ile oturma izni arasındaki ilişkiyi kategorik olarak reddetmişler ve Alman hükümeti tarafından 1985 yılında kaleme alınan "Non-Paper" diye anılan ortaklık hukukuna ilişkin belgenin tezlerinden vazgeçmemişlerdir. Bu tezlerin özü "*iş gücü piyasasına girme hakkından otomatik olarak oturma hakkı*" doğmayacağı düşüncesine dayanmaktaydı. Söz konusu bakanlıkların ve aynı zamanda yargının seksenli yıllardaki görüşü, AB ülkelerinin iş gücü piyasalarında yasal olarak çalışan Türk göçmenlerin belli koşullar altında dahi bir 'AB vatandaşlığı statüsüne yakın bir statüye' sahip olamayacaklarıydı. Bu çevreler böylelikle Ortaklık Konseyi kararlarına marjinal bir anlam yüklemiş ve olayı "*ancak çalışma izni olan çalışabilir*" tezine indirgemiş oluyordu. Bu tezin hukuki açıdan geçerli olamayacağı açıktı. Nitekim doksanlı yıllarda bu tez çeşitli ATAD kararlarıyla çürütüldü. ATAD'ın 20.9.1990 tarihli Sevince Kararı'ndan sonra iki bakanlığın temsilcileri bu kez de bu kararı özüne aykırı bir tarzda yorumlama yoluna başvurdular ve hiçbir zaman politikalarındaki yanlışlığı düzeltmek için bir çıkış noktası, bir dayanak olarak kabul etmek istemediler. Bunun yerine eski tezlerine bağlı kalmayı sürdürdüler ve çalışma izni ile oturma izni verilmesi ve uzatılması arasındaki zorunlu ilişkiyi bütünüyle reddettiler. ATAD'ın 16.12.1992 tarihli Kuş Kararı da bu tutumlarının özünde bir şeyi değiştirmede. Aradan altı yılı aşkın süre geçmesine rağmen ve Federal İçişleri Bakanlığı 1998 tarihine kadar bu kararın hangi sonuçları doğurduğunu saptamakla ve politikasını gözden geçirmekle meşgul oldu. Bu alandaki düzenlemeler için henüz beklemek gerekiyordu ve ilk ciddi düzenlemeler Federal İçişleri Bakanlığı tarafından Nisan/Mayıs 2002 tarihlerinde yapılıyor ve böylelikle bu tarihe kadar hukuku inkar eden zihniyete en azından teoride son veriliyordu. Dualistlerin yukarıda özetlediğimiz görüşüne karşı ikinci görüş Alman Dışişleri Bakanlığı'nda "hukuki güvenceden yana olanlar bloğu" (monistler) etrafında oluştu. Monistler için söz konusu olan hukuki güvence ve hukukun meşruiyeti idi.

Sevince Kararı'ndan sonra bu kesim, kararın hukuki sonuçlarını incelemeye başladı. Dışişleri Bakanlığı Kuş davasına ilişkin olarak hükümetin tutumunu "AT hukukuna olduğu kadar entegrasyon politikasına da aykırı olduğu gerekçesiyle" onaylamak istemediğini belirtti ve her iki bakanlığa da görüşlerinden vazgeçmesini önerdi: "Bu tür bir başvuru için yeni bakış açıları ortaya konulmadığı ve Federal Hükümetin daha önceki mütalaalarında (Sevince davası kastediliyor) savunduğu tez ATAD tarafından dikkate alınmadığı için, bu gerekçenin yeniden "ısıtılıp" öne sürülmesinin, fazla başarı şansı olmadığı gibi, tam tersi bir etki de yaratabilecektir." Ne var ki Federal Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bu haklı uyarıları Federal İçişleri ve Federal Çalışma Bakanlığı'nın bürokratları üzerinde hiçbir etki yaratmadı. Yaratmadığı gibi, ATAD'ın Kuş Kararı sırasında Dışişleri Bakanlığı'nın görüşünü dikkate alması, İçişleri Bakanlığı'nın ATAD'a "savaş terminolojisiyle" (kavram ATAD'ın eski Alman yargıci Prof. Dr. Zuleeg'e aittir) saldırmasına bile vesile oldu. Bu tür eleştiriler yıllar geçmesine rağmen hızından bir şey kaybetmedi. Bir farkla ki, 1990'lı yılların aksine, 2000'li yılların ortalarında ATAD'ın Hukuk Sözcüsü'nün de aynı hataya düştüğü ibretle ve hayretle tespit edilmektedir. Benzeri bir oyunu 'VİZESİZ AVRUPA' davalarının yorumlamalarında görmekteyiz. 11 Mayıs 2000 tarihli Abdülnasır Savaş kararından sonra ATAD/ABAD bu konuda 2003 tarihinde Abatay/Şahin, 2007 tarihinde Tüm/Darı ve 2009 tarihinde da Sosyal/Savalı ve yine aynı yıl içinde T. Şahin kararlarını verdi. Almanya, Hollanda, Danimarka ve Birleşik Krallık başta olmak üzere üye ülkelerin hiçbiri bu kararların sonuçlarını uygulamaya aktarmadılar ve dolayısıyla AB-Bölgesinde hukuksuzluğun öncüleri oldular. Buna karşın uluslararası özelliği olmamasına rağmen Türkiye merkezi Strazburg'da bulunan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin tüm kararlarına uymuştur ve bize göre de uymalıdır. Ancak merkezi Lüksemburg'da bulunan ve ulusüstü özelliği de bulunan ATAD/ABAD'ın da verdiği kararlara uyulmasını isteme ve bekleme hakkı olması gerekir. Şimdiye kadarki iktidarlar bu hakkımızı dile getiremediler ve beklentimizi hukuka saygı duymayan ülkelere iletemediler. Bekleyip göreceğiz, hangi iktidar meşru haklarımıza sahip çıkacak ve meşru haklarını savunamayan bir Türkiye'nin AB'de yeri olmayacağını anlayabilecektir. Öyle anlaşılmaktadır ki normatif hükümler A(E)T/AB-Türkiye ilişkilerinde görüldüğü gibi, üyelik amaçlı bir ortaklık olarak tasarlanan işbirliğinin, mutlaka dayandığı antlaşma hükümlerine uygun olmasını ve tam üyelikle sonuçlanmasını garanti altına almamaktadır. Sürekli değişen politik koşullar altında bu işbirliğinin, başka bir deyişle geçici bir süreç olması gereken tam üyeliğe dönük ortaklığın - özellikle de eşit olmayan iki ortağın dengesiz ilişkisi söz konusu olduğunda- "sürekli bir geçicilik" haline gelmesi mümkündür.

KIBRIS'TA YERALTI SAVAŞLARI VE YUNANİSTAN DESTEKLİ EOKA KARŞISINDA TÜRK MUKAVEMET TEŞKİLATI'NA KESİTSEL BİR BAKIŞ

Doç. Dr. Ulvi Keser, Atılım Üniversitesi İşletme Fakültesi Uluslararası
İlişkiler Bölümü

Giriş

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ilk defa 21 Kasım 1949 tarihinde Birleşmiş Milletlere müracaat eden Yunanlar adanın Yunanistan'a ilhakını talep eder ve 15 Ocak 1950 Pazar günü¹ Kıbrıs'ta neticesi önceden belli bir plebisit yaptırırlar. Seçime katılan toplam 224.700 seçmenden 215.108'inin (%96'sı)² lehte kullandığı oylarla Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakı sonucu çıkar; ancak Rumların başlattığı taşkın hareketlere karşı sert tedbirlerin alınacağını duyulması üzerine Rumlar 12 Ağustos tarihinden itibaren protesto ve grevlere başlar.³ Neticede 17 Aralık 1954 tarihli görüşmede BM Genel Kurulu Kıbrıs meselesinin şimdilik görüşülmemesi kararına varır.⁴ Genel Kurul'da Yunanistan'ın ve Rumların isteklerinin aksine olumsuz bir sonucun çıkması adada olayların çıkmasına neden olur. Kıbrıs'ta bütün ada sathına yayılan gösteriler zaman zaman ayaklanma şekline dönüşür. Rum tedhiş faaliyetlerinin artış göstermesiyle birlikte 19 Aralık 1954'ten itibaren İngilizler sıkıyönetim uygulamasına geçer, toplantı yapılması, halkın beş kişiden fazla bir araya gelmesi yasaklanır ve aksi davranışta bulunanlara ağır cezalar verileceği duyurulur.⁵ Ancak bütün bunlar bir sonuç vermez ve adada EOKA terör örgütünün kuruluş süreci hızlandırılır.

¹ Suat Bilge, *Le Conflit De Chypre Et Les Cypriotes Turcs*, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1961, s. 31.

² Achille Emilianýdes, *Histoire De Chypre*, Paris, 1963, s. 109.

³ "Kıbrıs Meselesi", *BYGM, Olayların Takvimi*, No. 249, Ankara, Ağustos 1954, s. 181.

⁴ Kıbrıs'taki İngiliz idaresi tarafından basılan yıllık rapordan (Annual Report) istifade edilerek hazırlanmış 3 yıllık değerlendirme raporu. *Government of Cyprus, Review of Events In Cyprus 1955-1957*, Lefkoşa, 1958.

⁵ BYGM, "Kıbrıs Meselesi", No. 253, Ankara, Aralık 1954., s. 105.

EOKA'nın Ortaya Çıkması ve Grivas

Adanın kaderinde 1950'li yıllardan itibaren söz sahibi olan Başpiskopos Makarios ve George Grivas Kıbrıs milliyetçisi değil, aksine Yunan milliyetçisi olduklarından, gayeleri iki toplumlu bağımsız bir devlet kurmak değil, Kıbrıs Türklerine hiç yer vermeyen Enosis ve adanın Yunanlaştırılmasıdır. Yunanistan'ın büyük desteğiyle 1955 yılı ortalarında kuruluşunu tamamlayan EOKA (Ethniki Organosis Kibriyon Agoniston)⁶ tedhiş örgütünün siyasi lideri Makarios, askeri lideri ise Yunanistan iç savaşı sırasında "X" kod adıyla bir yeraltı örgütü kuran ve savaştan sonra örgütü aşırı uçta partileştiren George Grivas'tır. Bu süreçte ve özellikle 1941–1942 döneminde Yunanistan açlıktan ve Alman işgalinden inim inim inerken, özellikle Büyük Açlık Dönemi olarak bilinen yıllarda günde ortalama 3.000 Yunan açlıktan sokaklarda ölür ve cesetleri kamyonlarla toplanıp çukurlara atılırken Yunanların kurdukları silahlı yeraltı örgütleri de Alman işgal güçlerine karşı direnişe geçer. ELAS, EDES, EAM gibi komünist örgütler bu mücadeleye girmişken Grivas'ın faşist X örgütü ise Almanlara işbirliği teklif eder. Bütün dünyayı işgal ve ele geçirme düşüncesindeki Almanlar bu teklifi fazla ciddiye almayınca işbirliği teklifi fiiliyata dökülmez; ancak kendi ülkesine ihanet eden bir asker kişiliğin bu davranışı vatan hainliği yaftasından kurtulamaz.⁷ Alman işgal kuvvetlerine karşı mücadele ediyormuş gibi görünen Grivas ve örgütü X esasında özellikle 1944'e kadar geçen dönemde EAM taraftarlarına karşı özellikle Atina'nın arka sokaklarında müthiş bir mücadele verir. Dönemi yaşayan bir gözlemcinin ifadesiyle "Bugün Almanlarla beraberler. Yarın Kral hazretleri

⁶ Bir yeraltı örgütünün hangi şartlarda ve ne şekilde kurulabileceği, hangi faaliyetlerde bulunacağı ve nasıl başarılı olacağı konusunda bilgi veren ve bu bağlamda EOKA'nın içyüzünü anlatan bu kitap bizzat Grivas'ın sözlerinden hareketle ve birinci ağızdan Charles Foley'in editörlüğünde kaleme alınmıştır. Charles Foley, 20 Mart 1959 tarihinde Grivas'ı Lefkoşa'daki havalimanında Yunanistan'a uğurlayanlar arasındadır. Charles Foley, *Guerrilla Warfare and EOKA Struggle; General Grivas*, Londra, Longman, 1964, s. 109.

⁷ Grivas'ın vatan hainliği konusunda İngiliz ordusunda katırcı olarak görev yaparken Yunanistan'da mahsur kalan ve partizanlarla birlikte mücadeleye giren Kıbrıs Türk'ü Ali Adataş da benzer bir hikâye anlatır. Buna göre esir kampından kaçtıktan sonra bir Yunanın evine giren ve askerî kıyafetlerini çıkaran Baflı bir Türk'e kendilerinin gizlice kamyonlarla Trakya veya Çeşme üzerinden kaçırılacakları ve hazır olmaları söylenir. Bu aşamada devreye Kıbrıslı bir Rum arkadaşı girer ve Ali Adataş'a 'Arkadaşım ben bu işten bir şeyler seziyorum. Bu Yunanlıların arasında sağcılar var. Faşistlerle işbirliği yapanlar var. Bilhassa 'HE' diye bir örgüt var. 'X' diye yazılıyor, başı da Grivas. Grivas Almanlarla işbirliği yapıyor ve solcuları, partizanları öldürmekte. Sakın bunlarla işbirliği yapma, çünkü bunlar sizi Almanlara verecek. Almanlarla, Nazilerle faşistler işbirliği yapıyor. Sen beni dinle, gitmeyelim.' der. Arkadaşının uyarılarını dinleyen Kıbrıslı Türk katırcı o gece kamyonlarla kaçmaya çalışanlara katılmaz ve hakikaten o gece kamyonlara binenlerin Almanlara ihbar edildiklerini ve öldürüldüklerini öğrenir. Ulus İrkad'dan aktaran Cengiz Özkarabekir, *Her Cephede Savaşttık*, İstanbul, Doğan Kitap Yayınları, Ekim 2005, s. 73.

geri dönünce onunla beraber olacaklar.”⁸ Böylece Grivas ve X örgütünün ülkeye bağlılığı konusunda da bazı ipuçları ortaya çıkar. Grivas’ın Almanlarla irtibata geçme konusundaki bu girişimleri Almanların takındığı umursamaz tavır nedeniyle bir sonuç vermez ve böylece Grivas, “işbirlikçi damgasından tutarlılığı nedeniyle değil, Almanların ilgisizliği yüzünden”⁹ kurtulmayı başarır. Bu ihanette bulunan Grivas ise 1950’de Yunan hükümeti tarafından savaş döneminde kurulan bütün yeraltı örgütlerinin üyelerine devlet onur madalyası verilirken aynı madalyayı alanlar arasındadır. Bir vatan hainine neden onur madalyası verildiği sorusunun cevabı ise birkaç yıl sonra Yunanistan’ın kurdurduğu EOKA tedhiş örgütüyle ortaya çıkacaktır. Grivas’ın deyimiyle adayı yönetenlerin yıllar boyunca sessiz bir köle olarak gördükleri adayı kurtarma zamanı gelmiştir.¹⁰ EOKA’nın ulusal kavramıyla kastettiği Elen düşüncesi ve Enosis fikrinden başka bir şey değildir.¹¹ Enosis ittifakının yapılmasından sonra, Grivas ve Makarios, Yunanistan iç savaşında komünistlere karşı ve İtalya’ya karşı Arnavutluk savaşında milli kahraman olan Yunan Partisi Başkanı General Papagos’la da görüşür ve onun desteğini alır. Grivas son 20 yılda doğduğu yer olan Kıbrıs’a ilk defa kendi ismiyle 5 Temmuz 1951’de gider ve Lefkoşa’da kardeşinin evinde kalır. Her zaman Yunanistan’ın bir parçası olarak görülen ve EOKA bildirilerinde hep “Yunanistan’ı hatırlatan bir ada olarak isimlendirilen”¹² adada arazi yapısını inceleyen ve özellikle dağlık bölgelerde¹³ keşif çalışmalarında bulunan Grivas, EOKA tedhişinin başlangıcını da böylece yapar.¹⁴ Adaya gelir gelmez Makarios’la görüşen Grivas, Makarios’a gerilla savaşını başlatma zamanının geldiğini belirterek mücadelelerinin dar kapsamlı olarak küçük gruplarla dağlarda, geniş kapsamlı olarak da

⁸ Mark Mazower, *Karanlık Kıt: Avrupa’nın 20. Yüzyılı*, çev. Mehmet Moralı, 2. Basım, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 349.

⁹ Makarios Druşotis, *Karanlık Yön EOKA*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 2005, s. 19.

¹⁰ KTMA, EOKA Bildirileri Dosyası No.1318 ve 1319.

¹¹ R. R. Denktash, *The Cyprus Triangle*, Lefkoşa, 1982, s. 22.

¹² KTMA, EOKA Bildirileri Dosyası No.1318 ve 1319.

¹³ Yine de Grivas sadece arazi yapısının böyle bir mücadele için tek başına yeterli olmayacağı düşüncesindedir. Gizleme sağlamayacak düz arazilere oranla dağlık arazilerin daha uygun olacağı düşüncesine de katılmayan Grivas, bu tür gerilla mücadelelerinin düz arazilerde de uygun şartların oluşması halinde uygulanabileceği inancındadır; “Örneğin Meserya Ovasında arazi son derece düz ve gizlenmeye müsait bir ortam değildir. Ancak faaliyetlerimiz açısından bu bölge son derece önemli ve İngilizler bu bölgeyi “ölü bölge” olarak niteliyorlar. Karpaz bölgesi de son derece önemli bir noktadır ve burada sempatanların evleri ve kulübeler doğal yapının sağlayacağı örtünmenin yerini kolaylıkla kapatabilmektedir.” Friedrich August, *Modern Irregular Warfare*, New York, 1986, s. 92-102.

¹⁴ 7 Mart 1953 günü Atina’da Great Britain Hotel’de Makarios, Grivas, Evangelos Averof, George Stratos, Yerasimos Konidaris, Antonios Avgikos, Savvas Loizides, Socrates Loizides, ayrıca General Nikolaos Papadopoulos, El Tsatsomiros, D. Stavropolos, Demetrios Vezanis ve Albay Elias Alexopoulos’dan oluşan EOKA’nın beyin takımı Yunan bayrağı, İncil ve silaha el basarak yemin eder. Foley, *ibid.*, s. 19-25.

sabotörlerle askeri hedeflerin olduğu şehirlerde başlatılacağını belirtir.¹⁵ Silahlı grupların silahsız sempaticilerle desteklenmesi halinde faaliyetlerini çok daha başarılı bir şekilde ve rahatça yapacağına inanan Grivas şehir ve kasabalarda da öğrencilerden istifade etme yoluna gider. “Ya özgürlük, ya ölüm”¹⁶ parolasıyla hareket eden EOKA lideri Grivas, St. George isimli tekneyle¹⁷ 10 Kasım 1954’te adaya bu sefer gizlice gelir ve ‘Dighenis Burada/Akritas Burada’ parolasıyla adaya çıktıktan sonra yayımladığı bildirimde amaçlarının Enosis fikrini gerçekleştirmek olduğunu, bu doğrultuda İngilizlerle Türkleri düşman kabul ettiklerini ve düşmanlarının her ne pahasına olursa olsun bertaraf edileceğini açıklar. “Deniz ve havadan kolayca ablukaya alınabilecek ve böylece dış yardım ve destekten mahrum kalabilecek bir yapıya sahip” dediği Kıbrıs adasının Khlorakas köyü yakınlarında adaya çıkan Grivas’tan hemen önce adaya çıkartılan silahlar¹⁸ ise 656 mermisiyle 34 tabanca, 4000 mermisiyle 4 Steiger otomatik silah, 4000 adet 9 milimetre mermi, 350 kilo dinamit, 300 libre Nobel 808 cinsi patlayıcı, 100 mayın, 300 el bombası, 700 ateşleyici, 100 sis bombası, 1100 metre saniyeli fitil, kameralar ve dürbünlerden oluşmaktadır.¹⁹ Bu arada Grivas’ın derhal temin edilmesini istediği silahlarla ilgili olarak Andreas Azinas girişimlerde bulunmak üzere Kasım 1954 tarihinde Atina’ya gider ve Makarios’tan aldığı parayla “bir kayık dolusu silah” satın alır. Grivas’ın Yunanistan’da yaşadıklarının aksine EOKA’cılarının görevi suikastler düzenlemek, bomba atmak ve pusu kurmakla sınırlı olacaktır.²⁰ Bildirilerin basılıp dağıtılması, adanın her yanında başlatılan gösteriler, bilgi toplama faaliyetleri ve olaylara karışan şüphelilerin saklanması görevlerinde bulunan Rum gençlerinin İngiliz idaresinin dikkatini başka kanallara çekmeye başlaması ve Rumlarda da İngilizlere karşı bir başkaldırı ve huzursuzluk havası yaratılması üzerine Grivas tarafından Rum gençlerine sabotaj, patlayıcı yapımı, verilen görevlerin icrası ve takibi, pasif direniş gibi görevler de verilmeye başlanır.

¹⁵ *Ibid.*, s. 17.

¹⁶ KTMA, EOKA Bildirileri Dosyası No.1318 ve 1319.

¹⁷ Derviş Manizade, *Kıbrıs Dün Bugün Yarın*, İstanbul, KTKD İstanbul Bölgesi Yayınları, 1975, s. 174.

¹⁸ Grivas’ın EOKA için adaya silah getirmeye başlaması Mart 1954 tarihinden itibaren 25 Ocak 1955 tarihinde silah yüklü bir teknenin yakalanmasına kadar devam eder. Grivas bu silahların Yunanistan’da Efstathopoulos kardeşler tarafından muhafaza edilen, X teşkilatına ait silahlar olduğunu iddia eder.

¹⁹ Charles Foley, *The Memoirs of General Grivas*, Londra, Longman, 1964, s. 109.

²⁰ Grivas’a göre ön cephenin çökmesi arka cephelerde meydana gelen çözülme neticesinde meydana geleceğinden vurucu güçlerden yardımcı ve destek birliklerine, asıl kadroların oluşturulmasından saklanılacak yerlere, malzemelerin ve personelin gizlenmesine, gıda ikmali, casus ve ajanlarla irtibat görevlilerine, ayrıca propaganda ve istihbarat faaliyetlerine kadar pek çok alanda Rumların yardım ve desteğine ihtiyacı olacaktır. Grivas’ın adada ilk örgütlenme çalışmasına girdiği grup ise Kıbrıslı Rum gençleri olacaktır.

Bu arada önce Ayios Georghios gemisinin Baf yakınlarında EOKA adına silah boşaltırken yakalanması ve İngiliz istihbaratının bazı bilgilere ulaşması ve bir şeyler olacağı düşüncesiyle hareketlenmesinin ardından 1 Nisan 1955 günü EOKA giriştiği eylemlerle varlığını ilk defa deşifre eder. Makarios'la 25 Mart akşamı mı yoksa 1 Nisan akşamı mı olsun tartışmalarından sonra o gece Kıbrıs'ta yer yerinden oynar, gece 03.00'te elektrikler kesilir, bombalar patlar, makineli tüfekler rastgele ölüm saçar, çeşitli işyerleri, İngiliz bankaları havaya uçurulur. Genel Valilik, Müsteşarlık, Wolseley Kışlası ve radyo istasyonu da patlamalardan nasibini alır. İngilizlerin o gün içindeki zararları 60.000 Sterlin civarındadır.²¹ Larnaka'da Mahkeme, Valilik ve polis karargâhı bombalanır.²² Limasol'da ve Mağusa'da da aynı şekilde patlamalar olur. Grivas ise bütün bu olup biteni Lefkoşa'da gizlendiği evde koruması Gregoris Louka ile zevkle takip eder. Aynı gün adanın pek çok bölgesinde Digenis imzasıyla ilk EOKA bildirimleri dağıtılır ve tedhiş hareketinin nedenleri ve EOKA'nın amaçları ilk defa açıklanır.²³ Böylece merkezini EOKA'nın oluşturduğu "su üzerinde küçük bir buz parçası olarak görünen ancak suyun altında kalan kısmında bütün Yunan nüfusunun direnişinin şekillendirdiği bir aysberg"²⁴ ortaya çıkar. Artık "sadık vatandaşlara tehditlere ilaveten ilham kaynağı olan EOKA tarafından organize edilen kanunsuzluklar ve zorbalıklar" dönemi başlayacaktır. Bu kanunsuzluk ve zorbalıklar öncelikle cinayetler, sabotajlar, kundaklama faaliyetleri, duvarlara EOKA ve Enosis yanlısı sloganlar yazılması ve bildirimler dağıtılmasıyla gerçekleşir. Zaman içinde Kıbrıs Rum toplumunun ileri gelenleri de bu olup bitenleri eleştirmek yerine susmayı ve daha sonra da desteklemeyi tercih ederler. Atina Radyosu ise "Özgürlük ancak kan ile alınır." çığırkanlığıyla olanları körüklemeye devam eder ve Kıbrıs Radyosu adını kullanır. Atina Radyosu'nda görevli hemen bütün spikerler ellerinden gelen tüm çabayı göstererek gün boyu EOKA'ya bağlı direniş gruplarını kışkırtmaya yönelik konuşmalar yaparlar. Böylece Kıbrıs'ta yeni bir dönem de başlayacaktır.²⁵ 1 Nisan 1955 günü başlayan EOKA tedhiş ve terör hareketleri özellikle 1963'e kadar geçen dönemde yüzlerce masum ve silahsız Kıbrıslı Türk insanının da hayatını kaybetmesine, binlerce Kıbrıslı Türk'ün de evlerini terk etmesine neden olacaktır.

²¹ Kıbrıs'taki İngiliz idaresi tarafından basılan yıllık rapordan (Annual Report) istifade edilerek hazırlanmış 3 yıllık değerlendirme raporu. *Government of Cyprus, Review of Events in Cyprus 1955-1957*, Lefkoşa, 1958.

²² Byford Jones ise Grivas'ın 1 Nisan gününü seçmesiyle ilgili olarak "Acaba Grivas mı salak yoksa biz mi bilemiyorum." (der.) Byford Jones and Georgios Th Gribas, *Grivas and The Story of EOKA*, London, Robert Hale, 1959, s. 71.

²³ *Halkın Sesi*, 2 Nisan 1955.

²⁴ PN Vanezis, *Cyprus Crime Without Punishment*, Hong Kong, Regal Printing Ltd., 2000, s. 59.

²⁵ Aydın Samioğlu ile 29 Kasım 2004 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

Kıbrıs Türklerinin Örgütlenme Çabaları

EOKA'nın 1 Nisan 1955 tarihinden itibaren tedhiş, terör, baskı ve yıldırma hareketlerinin sadece İngilizler ve Rumlarla sınırlı kalmaması ve daha sonra Türkleri de hedef alarak öldürmeye varan şiddet hareketlerinin baş göstermesi ve önce İngilizlere, daha sonra da Türklere ve neredeyse kendilerine yardım etmeyen ve destek olmayan Rumlar da dâhil bütün ada insanına karşı giriştiği terör ve tedhiş hareketleri karşısında Kıbrıs Türkleri de önce çok küçük çaplı ve bölgesel örgütlenmelerin içerisine girmeye ve kendilerini ellerinden geldiğince Rum saldırılarından korumaya çalışırlar.²⁶ Bu çabalar dâhilinde karşımıza çıkan son derece amatör, tamamen mahalli ve etkisiz örgütlenmeler arasında Üçok, Kıbrıs Türk Fedailer Birliği, Limasol'da I-I Like It, kendi aralarında iptidai usullerle teşkilatlanan gençler ilk etapta kasaplar ve balıkçıların bir araya gelmesiyle Lefkoşa'da Deveciler Sokağı'nda ortaya çıkan ve Karapençe olarak da bilinen Karaçete²⁷, Kıbrıs Türk'tür Partisi Genel Başkanı Dr. Fazıl Küçük'ün gayretleriyle adını "Var Olmak Lazımsa Kan Akıtmamak Niye" ifadesinin baş harflerinden aldığı iddia edilen Volkan gibi faaliyetler ortaya çıkar; ancak henüz ciddi bir organizasyon söz konusu değildir.²⁸ Grivas'a göre ise Volkan üyeleri gizlice Türkiye'den gelmiş genç Türk subayları ve İngiliz istihbarat görevlileri tarafından eğitilirler; ancak şüphesiz böyle bir durum söz konusu değildir. Öte yandan bir süre sonra Kıbrıs Türk halkına moral ve motivasyon

²⁶ KTKD İzmir Şubesi Başkanı merhum Mustafa Tunçalp ile 18 Ekim 2002 tarihinde yapılan görüşme.

²⁷ Daha ziyade 'biraz zor kullanarak, yıldırma' ile ortaya çıkan Karaçete'nin nasıl bir teşkilat olduğunu Kemal Mişon, 'Karaçete burada oturan bir adamdır. Yalancının biridir o. Yaptıkları da yalan dolan, boş iş.' sözleriyle ifade ederken Volkan teşkilatının kurucularından Selçuk Osman ise Karaçete'yi "Karaçete'nin bombası, silahı yoktu. Onlar yalnız vurur, kırar, döker, döverdi." şeklinde ifade eder. Özellikle Kıbrıs Türklerinin 'Bandabuliyâ' olarak adlandırdıkları Lefkoşa Belediye Pazarı'nda bulunan kasaplar sınırda herhangi bir problem söz konusu olduğunda palalarını ve kasap bıçaklarını çekerek yürüyüşe geçerler. İlk dönemde sokak çatışmaları olarak başlayan ve sokak kabadayları gibi davranan kasapların ve kasap çıraklarının hareketleri daha sonra Türklere yönelik şiddet hareketlerinin sistemli hale getirilmesiyle yeni bir boyut kazanacaktır. Karaçete'nin bu ismi almasında etken ise o dönemde özellikle yazlık sinemalarda oynayan aksiyon filmleridir. Rauf R. Denkaş da Karaçete'yi ulusal yeraltı faaliyetleri arasında olumlu bir hareket olarak değerlendirmez. Soyalp Tamçelik, "Türk Mukavemet Teşkilatı'nın Bilinmeyen Bazı Yönleri", *Türk Yurdu*, Sayı 71, İstanbul, Temmuz 1993. Selçuk Osman'dan aktaran Hasan Demirağ, Kıbrıs; Onlar ve Biz, Lefkoşa, Ekim 2003, s. 461. Erdoğan Tilki ile 10 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme. TMT Derneği Başkanı Yılmaz Bora ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme. Kemal Mişon ile 11 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme. Fuat Veziroğlu ile 16 Kasım 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme. Erdoğan Balcılar ile 10 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

²⁸ TMT Lefkoşa Sancağı Kovanbeyi Nevzat Uzunoğlu ile 13 Temmuz 2003'te Girne'de yapılan görüşme.

kazandırmak amacıyla Volkan teşkilatının ilk bildirimleri de kamuoyuyla buluşmaya başlar.²⁹ Bu bildirimlerde öldürülen her Türk'e karşılık 5 Rum öldürüleceği söylene de Volkan'ın elinde bunu gerçekleştirecek silah gücü yoktur: Sıradan lise öğrencileri veya İngiliz Okulu'nda okuyan Türk gençlerinden oluşan Volkan'ın genç kadrosunun dönemin zorlu şartları içinde böyle bir şeyi gerçekleştirmeleri de söz konusu değildir. Volkan'ın elinde öldürülen her Türk'e karşılık 5 Rum öldürecek bir silahlı güç olmamakla beraber bu Volkan bildirisindeki sözler daha sonra Volkan ve Kıbrıs Türkleri aleyhine kullanılacaktır. Faaliyetler Volkan teşkilatı TMT'nin kurulmasıyla beraber ortadan kalkıncaya kadar geçecek sürede son derece kısıtlı bir personelle neredeyse yok denecek kadar az birkaç basit, el yapımı silahla yürütülür. Ancak bütün iyi niyetli çabalara ve özverili gayretlere rağmen yine de EOKA gibi profesyonel bir teşkilatlanma karşısında Kıbrıs Türklerinin mahalli örgütlenmeler ve amatör bir ruhla başarılı olabilmeleri mümkün görülmemektedir.³⁰ O güne kadar duvarlara yazı yazmaktan ve bazı bildirimler dağıtmaktan başka bir hareketin içine girmeyen Volkan ile ilgili olarak İngiliz idaresinin de aldığı herhangi bir tedbir söz konusu değildir. Rauf R. Denктаş'ın da belirttiği üzere TMT öncesinde Kıbrıs'ta Volkan, Dokuz Eylül gibi örgütlenmelerin sahip oldukları silahların sayısı sadece 13 olmuştur. Volkan'ın daha aktif bir rol oynaması için girişimlerde bulunan ancak bundan sonuç alınmaması veya farklı bir taktik güdülmesi neticesinde Volkan içerisinde faaliyette bulunan Kıbrıslı gençlerden bazıları daha sonra Volkan'dan ayrılarak 9 Eylül örgütünü kurarlar. Örgütün ne zaman faaliyete geçtiği de net olarak belli değildir. Bununla beraber 9 Eylül grubunda lider kadro olarak ortaya çıkan isimler Ulus Ülfet, İsmail Beyoğlu, Kubilay Altaylı ve Mustafa Ertan Celal'dir. Bu son teşkilat Volkan sonrasında kısıtlı bir dönemde ve genellikle Lefkoşa'da faal olmakla beraber dağıttığı bildirimlerde ismi 9 Eylül Cephesi olarak geçer. Ulus Ülfet'in ve arkadaşlarının Lefkoşa'da bomba yaparken meydana gelen patlamada hayatlarını kaybetmesiyle bu örgüt de bir varlık göstermeden ortadan kalkar.³¹ Bu dönemde Kıbrıs Türklerinin tamamen kendilerini savunma amaçlı olarak yaşadıkları köylerde, mahallelerde bir araya gelerek bir takım savunma mekanizmaları oluşturmaya başlamalarını esasında daha sonraki süreçte tesis edilecek olan tamamen profesyonel, Türkiye tarafından onay görmüş ve desteklenmiş TMT ile karşılaştırmak gerekir.

²⁹ KTMA, TMT Bildirimleri Koleksiyonu.

³⁰ TMT Limasol Sancağı'ndan Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

³¹ TMT Limasol kadrosundan Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de gerçekleştirilen görüşme.

TMT'nin Kıbrıs'ta Kurulma Aşaması

İngiliz idaresinin “son derece sıkı kenetlenmiş, çok sadık ve çok disiplinli” olarak nitelendirdiği³² TMT'nin kurulması ve ortaya çıkması ise Türkiye ve Kıbrıs'ta yapılan çalışmaların bir sonucudur.³³ Kara Çete, 9 Eylül ve Volkan örgütlenmelerinden sonra EOKA'ya karşı mücadele edecek daha organize, daha profesyonel ve kapsamlı teşkilatlanmanın Kıbrıs'taki ilk adımı ve Türk Mukavemet Teşkilatı'nın kurulma kararı ilk defa ve resmen 27 Temmuz 1957'de Rauf Denктаş, Dr. Burhan Nalbantoğlu ve Lefkoşa Büyükelçiliği'nde idari ataşe olarak çalışan Mustafa Kemal Tanrısevdi arasında alınır ve bu kişiler TMT'nin Kıbrıs'taki kurucuları olarak tarihe geçer.³⁴ Bu işin ancak silahla halledilebileceğine inanmış³⁵ olan ve Kıbrıs'ta Türkiye'nin hamiliğinde bir teşkilatın kurulmasının elzem olduğu konusunda arkadaşlarıyla görüş birliğine varan³⁶ Dr. Fazıl Küçük ise gerek bu dönemde, gerekse daha sonraki süreçte siyasi faaliyetlerle ilgilendiğinden TMT oluşumuyla doğrudan fazla ilgilenmez ve çok fazla ön plana çıkmaz. TMT ise ilk bildirimlerini 15 Kasım 1957 tarihinde dağıtır,³⁷

“Sayın Kıbrıs Türk Halkına,

Volkan, 9 Eylül Cephesi ve buna benzer teşkilatlar lağvedilmiştir. Bunun yerine, Kıbrıs Türk'ünün bağrından çıkmış, gerek emperyalist sömürge idaresine, gerekse Kıbrıs'ı Yunanistan'a ilhak yolunda Enosis'i temine çalışan Rum sürülerine karşı Kıbrıs Türklerini savunma görevini üstlenmek üzere yeni bir teşkilat kurulmuştur. Bu bir saldırı değil, bir savunma teşkilatıdır. Bütün Kıbrıs Türklerini bu teşkilata destek olmaya ve bu teşkilat içinde yer almaya çağırıyoruz. Türk Mukavemet Teşkilatı”

“İhaneti katiyet kesbetmedikçe hiçbir Türk'ün burnunun kanatılmasına, tek bir Türk'ten tek bir kuruş alınmasına müsaade edilmeyecektir.” parolasıyla kurulan TMT ikinci bildirisini TMT Komitesi ismiyle 13 Aralık 1957 günü dağıtır.³⁸ İlk bildirimlerden de anlaşılacağı üzere kurulan teşkilatın silahlı mücadele etme gibi bir düşüncesi yoktur. Öncelikle uygulanmak istenen pasif direnişler ve eylemlerdir. Kişilerin kendilerine ait evlerinde

³² FO.371/168967-XC.14311.

³³ Fuat Veziroğlu ile 16 Kasım 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

³⁴ KKTC'nin ilk Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş ile 8 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

³⁵ TMT Komutanı Rıza Vuruşkan'dan aktaran Manizade, *ibid.*, s. 581.

³⁶ TMT Lefkoşa Sancağı'ndan Nevzat Uzunoğlu ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

³⁷ *Avrupa*, 9 Şubat 1998.

³⁸ TMT Limasol Sancağından Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

bulunan birkaç silahlı dışında teşkilatın herhangi bir silahlı gücü veya potansiyeli de bulunmamaktadır ve bu şekliyle daha önce kurulan 9 Eylül ve Volkan teşkilatlarından çok farklı da değildir. Ancak bu yeni teşkilat daha sonra sadece bölgesel faaliyetlerin içine girmeyecek ve bütün ada sathına yayılarak bütün Kıbrıs Türkleri için mücadele edecektir.³⁹ Öncelikle Lefkoşa ve çevresinde genişleyen bu teşkilatlanma faaliyetleri daha sonra adanın farklı noktalarına da yayılmaya başlar. Kıbrıs'ta Rauf Denktaş ve arkadaşları tarafından hazırlıklar yapılırken Türkiye'de de birtakım faaliyetlere girişilir. Aralık 1957'de Seferberlik Tetkik Kurulu Başkanı olan Tümğ. Daniş Karabelen Kıbrıs'taki yeni görevle ilgili kadro oluştururken Kore'de yeraltı faaliyetleri ve gerilla hareketi konusunda uzman personelden yeni bir kadro oluşturur. Bu kişiler arasında Bnb. İsmail Tansu ve TMT'nin Kıbrıs'taki ilk Bayraktar'ı olan Yb. Ali Rıza Vuruşkan da vardır. Seferberlik Tetkik Kurulu (STK) özellikle Sovyetler Birliği ve müttefikleri tarafından yapılabilecek bir saldırı ve işgale karşı koymak üzere oluşturulmuş bir birimdir ve ilk görev alanı Kıbrıs adası olacaktır. O güne kadar Türkiye'ye yönelik olarak meydana gelebilecek bir tehlikeye karşı organize olmuş olan Seferberlik Tetkik Kurulu böylece ilk çalışma alanını ülke dışında; ancak Türklerin yaşadığı topraklarda bulacaktır. Burada özellikle vurgulanması gereken bir nokta ise gerek daha önce oluşturulan veya oluşturulmaya çalışılan bölük borchük organizasyonlardaki Kıbrıs Türklerinin bir araya getirilmesiyle Rauf R. Denktaş, K. Tanrısevdi ve Dr. Burhan Nalbantoğlu tarafından temeli atılan TMT, gerekse daha sonra Albay Rıza Vuruşkan komutasındaki askeri heyetin göreve başlamasıyla daha farklı normlara ve standartlara ulaşan teşkilat kuruluş aşamasının ilk anından TMT'nin 1976 yılında lağvedilerek KKTC Güvenlik Kuvvetleri Komutanlığı olarak ortaya çıktığı ana kadar hiçbir şekilde siyasi ve ideolojik kavga ve kaygıların içinde olmaması ve hiçbir şart altında siyasi mücadeleye girmemesidir. Bu bağlamda TMT'yi herhangi bir siyasi görüş, fikir veya parti ile ilişkilendirmek mümkün değildir.

Kıbrıs İstirdat Planı'nın Ortaya Çıkması

Askeri kanatta Kıbrıs'a yönelik olarak hazırlıklar tamamlanmış olmasına rağmen hükümet kanadından uzun bir süre ses seda çıkmaz. Esasında böyle bir konuda karar verebilmek o kadar da kolay değildir. NATO içerisinde Yunanistan ve İngiltere ile birlikte yer alan Türkiye'nin daha sonra Kıbrıs'ta garantör devlet olarak beraber anlaşmalara da imza atacağı söz konusu bu iki ülke yanında diğer NATO ülkeleri karşısında da zor duruma düşebileceği, gizlice ve yasal olmayan yollardan Kıbrıs

³⁹ KKTC'nin ilk Cumhurbaşkanı Rauf R. Denktaş ile 8 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

Türklerini silahlandırdığı suçlamasıyla karşılaşabileceği hükümet kanadını haklı olarak daha dikkatli adım atmaya sevk etmektedir. Yunanistan tarafından desteklenen Grivas yönetimindeki EOKA tedhiş örgütünün Kıbrıs'ta gemi azıya alması ve EOKA'yı desteklemeyen herkesi Rum, Türk veya İngiliz olup olmamasına bakmadan katletmeye devam etmesi adada Kıbrıs Türklerini gelecekte hiç de güzel günlerin beklemediğinin açık bir kanıtı olarak ortada durmaktadır. TMT'nin teşkil edilmesinin ardından harekete geçilmesi konusunda neden bu kadar uzun süre beklendiğini bir seferinde Kıbrıs'a sevk edilen silahlarla ilgili olarak Dışişleri Bakanı ile görüşen Bnb. İsmail Tansu'ya bizzat Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun kendisi açıklar.⁴⁰ Rauf R. Denктаş da bu bekleme dönemini '...Fatin Bey (Kıbrıs'ta teşkilatlanma fikrini) Menderes'e açıyor. Menderes karar verinceye kadar sekiz ay mı dokuz ay mı ne geçiyor. Burada olan hadiseler var, disiplinsizlikler var. O dönemde olmuştur işte ve işte en sonunda Eylül 1958'de İş Bankası'nın müfettişi olarak arkadaşlarıyla birlikte Rıza Vuruşkan geliyor ve dizginleri ele alıyorlar.'⁴¹ şeklinde izah eder. 1951 yılında Yunanistan Başbakanı Papagos'un Rumları silahlandırdığını ve adaya Grivas'ı gönderdiğini bilen Dışişleri Bakanı Zorlu, Kıbrıs meselesinin artık diplomasi ile halledilemeyeceği düşüncesindedir. Gerekli iznin alınmasıyla beraber Bnb. İsmail Tansu ve Tümgeneral Daniş Karabelen gerekli koordineyi sağlayarak Dışişleri aracılığıyla Ankara'ya davet ettikleri Dr. Fazıl Küçük ve Rauf R. Denктаş ile Kıbrıs'ta kurulacak teşkilatı ve işbirliğinin nasıl organize edileceği konusunda ilk toplantılarını 1958 Haziran ayında Ankara'da Modern Palas Oteli'nde yaparlar. Bu toplantıya katılanlar arasında Dr. Burhan Nalbantoğlu, STK'den Tümğ. Karabelen, Bnb. Tansu ve Yb. Vuruşkan da vardır ve Kıbrıs İstirdat Planı (KİP)⁴² ve adada oluşturulacak teşkilat konusunu masaya yatırır. Toplam 6 kişinin katıldığı bu toplantı Dr. Fazıl Küçük, Rauf Denктаş ve Türkiye'deki TMT görevlileri Tümgeneral Daniş Karabelen, Albay Rıza Vuruşkan ve Binbaşı İsmail Tansu'nun da ilk yüz yüze görüşmeleridir. TMT'nin temeli bu toplantıda atılır;⁴³ ancak bu ilk toplantıda adada hiçbir mukavemet örgütünün ve silahın olmadığını belirtilmesi, Bnb. İsmail Tansu'nun da belirttiği üzere bütün faaliyetlerin sıfırdan başlatılmasını gerektirir. Bnb. Tansu bu görüşmede adada birtakım örgütlerden bahsedildiğini duyduklarını, bunlardan faydalanılıp faydalanılamayacağını sorar. Bu soruya Dr. Fazıl

⁴⁰ Emekli Albay İsmail Tansu ile 18 Mart 2005 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.

⁴¹ KKTC'nin ilk Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş ile 8 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁴² "Kıbrıs'ı Geri Alma" Planı olarak bilinen bu planın ismi yüzünden tamamen savunma amaçlı bir teşkilat olmasına rağmen TMT'nin yıllar sonra adanın tamamını almaya yönelik girişimlerde bulunacağı tartışmaları da yaşanacaktır.

⁴³ Emekli Albay İsmail Tansu ile 18 Mart 2003 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.

Küçük cevap vermezken Rauf R. Denктаş adada kayda değer bir örgütlenme olmadığını, adı geçen örgütler içerisinde vatanını seven cesur Kıbrıslı Türk gençleri olmakla beraber her şeye sıfırdan başlanması gerektiğini belirtir.⁴⁴ Bu ilk görüşme sonrasında derhal işe başlanır ve Ankara’da eğitilmek üzere sağlam, güvenilir ve gönüllü Kıbrıslı gençlerin temini konusu gündeme gelir. Bu aşamada devreye Dr. Burhan Nalbantoğlu girer ve söz konusu Kıbrıslı gençlerin temini konusunu üzerine alır. TMT’de üniversite eğitimi için Türkiye’ye gelmiş olan öğrenciler arasından teşkilata faydalı olacak, ağız sıkı, sorumluluk sahibi ve gönüllülük esasına göre çalışacak gençlere ihtiyaç vardır ve ilk etapta seçilen 8 kişi TMT kuralları, gizlilik ve ketum olma üzerine yemin ettikten sonra eğitime başlanır. Bu gençlere geceleri teorik derslerin verildiği yerler arasında Kıbrıs Türk Kültür Derneği lokali de vardır. Bnb. İsmail Tansu’nun ifade ettiği gibi TMT ile ilgili çalışmalara STK’ye bu konuda dönemin hükümeti tarafından resmi yetki ve görev verilmesinin ardından hemen başlanır. Kurulacak teşkilat ile ilgili olarak Rumların ve Yunanların Enosis emellerine karşı Türklerin Kıbrıs’ı geri alması anlamına gelen “İstirdat” kelimesinden hareketle KİP-Kıbrıs İstirdat Planı hazırlanır ve Genelkurmay 2. Başkanı Orgeneral Cevdet Sunay’a arz edilir. Kıbrıs Türklerinin can ve mal güvenliğini sağlamak, Enosis doğrultusunda yapılan tedhiş ve teröre karşı direnebilmek, Rumlar ve İngilizler karşısında Kıbrıs Türklerinin haklarını savunmak ve Türkiye ile sıcak ilişkilerin devamını sağlamak suretiyle bağların kopmasını engellemek düşüncesiyle kurulan TMT hiçbir siyasi faaliyetin içerisinde bulunmaz;⁴⁵

“...TMT’nin siyasi baskısı ve yönlendirmesiyle ilgili olarak bu da söylenir ancak doğru değildir. Bunun en büyük acısını ben çektim. 1960 anlaşması yapıldı ve seçime gideceğiz. Bütün TMT mensuplarına serbestsiniz, sakın seçimlerde taraf tutmayın diye tamim yapıldı ve bu bizim muhaliflerimiz tarafından ‘İşte görüyorsunuz ya. TMT bile Denктаş’ı istemiyor.’ diye aleyhimizde kullanıldı. Netice bizim lehimize oldu ama TMT’nin siyasete karış, siyasette rol oyna, hele hele silah kuvvetini kullan ve tehdit et şeklinde bir hava yaratılmak isteniyor şimdi. Tamamen yanlıştır, tamamen gerçek dışıdır. TMT bir halk teşkilatıydı. Türkiye’nin bir teşkilatı değildi. Türkiye’den gelen bir nüfusun kurduğu teşkilat değildi. Burada halkın kurduğu, içten doğma bir mukavemet teşkilatıydı.”

Bu bağlamda TMT’nin değişmeyen esas özellikleri şu şekilde gösterilebilir;

⁴⁴ İsmail Tansu ile 15 Eylül 2007 tarihinde Ankara’da yapılan görüşme.

⁴⁵ KKTC’nin ilk Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş ile 8 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa’da yapılan görüşme.

- 1. TMT Türk halkı tarafından oluşturulan bir halk örgütüdür.**
- 2. TMT Türk halkının savunma örgütüdür.**
- 3. TMT Türk halkının Enosis'e karşı direnme örgütüdür.**
- 4. TMT Türk halkı tarafından oluşturuldu ve mücadelesinin bütün safhalarında halkla olan bağlantılarını muhafaza eder.**
- 5. TMT faaliyetlerini anavatan Türkiye ve onun halkından aldığı destekle yürütür.**
- 6. TMT Kıbrıs'ı Yunan lobisine döndürecek olan Enosis hareketine karşı direnen anti-emperyalist, kolonilere bağlı olmayan bir örgüttür.**
- 7. TMT tarafından organize edilen direnişler, faşist ve ırkçı EOKA'ya karşı insancıl hareketlerdir.**
- 8. TMT tarafından organize edilen direnişler anti-demokratik Enosis hareketine karşı demokratik bir harekettir.**

Hazırlanan planın asıl hedefi Rum saldırılarını püskürtmek üzerine kurulmuştur. Bu plana göre personel temini ile ilgili listeler hazırlanır ve öncelikle komando eğitimi almış, gerilla ve gizli harekât uzmanı olan gönüllü subaylar arasından TMT'nin Türkiye kadrosu şekillenmeye başlar. Soğuk yaklaşım usulüyle tepkisi ölçülen personele yapılacak faaliyetle ilgili bilgi verilir. Olumsuz fikir beyan edenlere ise "Gönüllü olmak esastır. Ne sen bizim teklifimizi aldın, ne de biz senin cevabını aldık." denilerek başarıya ulaşmak için arzulu, istekli ve gönülden çalışacak kadro için gerekli işlemler başlatılır ve yeni kadro oluşturulur. KİP projesi hazırlanırken yalnızca Kıbrıs Türk halkının güvenliğini sağlayacak bir savunma örgütünü kurmayı hedef almakla yetinilmez. Rumların Yunanistan'ın destek ve teşvikiyle er geç bir gün mutlaka Enosis'i gerçekleştirme girişiminde bulunacaklarına inanıldığından, planlanan örgüt Kıbrıs Türk'ünün özgürlüğü, kurtuluşu ve adanın tekrar Türk vatanına katılması için son derece gizli kurallarla yeraltında çok iyi teşkilatlanmış ve silahlandırılmış olarak kurulacak ve savaşa hazırlanacaktır. Esasında projenin adı her ne kadar Kıbrıs İstirdat Projesi olsa ve kağıt üzerinde Kıbrıs adasını geriye almak gibi iddialı bir hedef söz konusu olsa da daha başlangıçtan itibaren bir savunma örgütü olarak çalışacağını ortaya koyan TMT'nin Kıbrıs adasını alma gibi bir düşüncesinin hiçbir zaman olmadığı da kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Her ne kadar 'EOKA'nın adada Kıbrıs Türklerini topyekün ortadan kaldırmaya yönelik bir girişimi söz konusu olduğunda, ayrıca Türkiye'nin adaya Kıbrıs Türklerini koruma ve kollama gayesiyle bir harekât gerçekleştirdiğinde TMT'nin yeraltından çıkarak EOKA'ya karşı mücadele edeceği ve adayı tekrar Anadolu topraklarına dâhil edeceği' şeklinde yorumlar yapılmış olsa da bunlar tamamen hayal mahsulü

senaryolardır. Bilinmesi gereken husus ise öncelikle TMT'nin yeraltı mücadelesine uygun olarak teşkilatlanmış bir organizasyon olduğudur ve TMT için klasik cephe savaşı söz konusu değildir. Kaldı ki EOKA'nın Kıbrıs Türklerini topyekün ortadan kaldırmaya kalkıştıkları 21 Aralık 1963 döneminde bile TMT'nin böyle bir girişimi söz konusu olmamıştır. Ayrıca ve son olarak Türkiye'nin garantör devlet sıfatı ve hakkıyla 15 Temmuz 1974 Nikos Sampson darbesi sonrasında adaya yaptığı müdahale sürecinde de TMT'nin adayı işgal yönünde bir girişimi söz konusu değildir. TMT tamamen meşru müdafaaya yönelik olarak kurulmuş bir organizasyon olarak kurallara ve ilkelere sadık kalır ve bu ilkeler doğrultusunda gizli olarak Türk hükümetinin gizlice Kıbrıs'a gönderdiği silah, mühimmat ve subaylarla kurulma aşamasına gelir.⁴⁶ İlk etapta Kıbrıs'a Yb. Rıza Vuruşkan, Bnb. Necmettin Erce, Bnb. Şefik Karakurt, Yzb. Mehmet Özden ve Yzb. Rahmi Ergün'ün de içinde bulunduğu 5 muvazzaf subay ve 15 de gerilla ve gizli mukavemet eğitimi görmüş personel gönderilmesine karar verilir. Bu kadroya daha sonra başka subaylar da eklenecektir. Bu arada Yarbay Vuruşkan'a da 'yeri gelince biri birinin dizinde can verecek kadar sadık' kendi istediği 2 personeli seçme şansı da verilir.

“Kıbrıs Türk Toplumunun can ve mal güvenliğini, insani ve milli haysiyet ve varlığını koruyup geliştirmek ve Türkiye'mizin güvenliğini tehdit eder durumdaki Yunan adaları zincirine yeni bir halka daha eklenmesini önlemek” olarak özetlenebilecek Kıbrıs politikası içerisinde TMT'nin kuruluş amaçları şu şekilde sıralanabilir:⁴⁷

- 1. Kıbrıs Türklerinin can ve mal güvenliğini sağlamak.**
- 2. Enosis'e ve bu uğurda yapılan girişimlerle estirilen teröre karşı durmak.**
- 3. Türklere yapılacak saldırıları geri püskürtmek.**
- 4. Türk toplumunun birliğini ve bütünlüğünü sağlamak.**
- 5. Rumlara ve İngilizlere karşı Kıbrıs Türklerinin haklarını savunmak.**
- 6. Anavatan Türkiye ile sıcak ilişkiler ve Türk toplumunun anavatanına bağlılığını sürdürmek.**

⁴⁶ Kıbrıs Türk Barış Kuvvetleri Komutanlığı, *Sebepler ve Sonuçlarıyla 1974 Barış Harekâtı*, Girne, 1996, s. 53.

⁴⁷ Yakan Cumalıoğlu, *Mücahit dergisi "TMT Özel Sayısı"*, Lefkoşa, Kıbrıs Türk Mücahitler Derneği, 1 Ağustos 1998, s. 16.

Dr. Fazıl Küçük de TMT'yi ve kuruluş gayelerini çeşitli vesilelerle çok net bir şekilde açıklar;⁴⁸

“...TMT günahsız, masum kimseleri öldürmek için kurulmuş olmayıp çoluk çocuğu acımasız boğazlamaya kalkışanların hançerlerini elinden almak için meydana çıkmıştır. TMT ruhunu öldürmemek, hatta zayıflatmamak; ancak yarınlarımızı emniyet altında tutabilecektir. O günleri yaşayanlar bugün bir araya gelirken görevimizin sona ermediğini, ileriki günlerde bizi bekleyen dünkünden daha zor işler olduğunu akıldan çıkarmamalıyız. ...TMT katiller yuvası olmayıp insanlığa indirilecek en ağır ve en insafsız darbeleri hayatı pahasına önlemeye çalışan fedakâr ve insan hak ve hürriyetlerini koruyan bir topluluktur...”

EOKA terörü ve Enosis kampanyaları karşısında Kıbrıs Türk halkının haklarını savunmaya yönelik olarak tesis edilen TMT'nin ilk prensipleri de bu arada belli olur;⁴⁹

- 1. Kıbrıs meselesindeki gelişmeler nedeniyle, Kıbrıs'ta bir gizli teşkilat kurulması zarureti hâsıl olmuştur.**
- 2. Kurulacak örgütün adı Kıbrıs Türk Mukavemet Teşkilatı'dır.**
- 3. Kurulacak Türk Mukavemet Teşkilatı'nı, Türkiye Cumhuriyeti hükümeti gayri resmi olarak el altından bütün imkânları ile destekleyecek, her türlü silah, malzeme ve mali destek sağlayacaktır.**
- 4. TMT'nin kuruluşu dünya ve Türkiye kamuoyundan gizli tutulacak, Türkiye'de devlet kuruluşları arasında bu konuda herhangi bir yazışma yapılmayacaktır.**
- 5. TMT'nin herhangi bir sebeple ortaya çıkması halinde, uluslararası alanda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti bu faaliyetin dışında tutulacak ve TMT'yi Kıbrıs Türk toplumunun bağrından çıkmış bir güç olarak vücut bulmuş olduğuna özen gösterilecektir.**
- 6. Örgüt Ankara'da General Karabelen tarafından yönetilecektir. Yardımcısı Binbaşı İsmail Tansu'dur.**
- 7. TMT'nin Kıbrıs'taki lideri Alb. Rıza Vuruşkan, Kıbrıs'taki icraatında kendisine verilen talimat çerçevesinde tam yetkiye sahiptir ve doğrudan Karabelen Paşa'ya karşı sorumludur. TMT**

⁴⁸ *Ibid.*, s. 6-7.

⁴⁹ Emekli Albay İsmail Tansu ile 18 Mart 2005 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.

lideri, Kıbrıslı toplum liderleriyle karşılıklı güven ve samimi bir işbirliği içinde çalışacaktır. TMT lideri, Kıbrıslı liderlerin toplumsal ve siyasal faaliyetlerine karışmayacak, onlara gerektiğinde danışılacak ve önerileri dikkate alınacaktır. TMT lideri Denктаş ve Dr. Küçük TMT'nin gittikçe kuvvetlenmesi ve geliştirilmesine müştereken azami gayret göstereceklerdir. TMT'nin üst düzey kadrosunda görev alacak olan güvenilir kişileri Dr. Fazıl Küçük ve Rauf R. Denктаş, TMT liderine tanıyacaklardır.

8. Örgüt son derece gizlilik içinde kurulacak ve faaliyetini de aynı derecede gizlilikle sürdürecektir. Örgütün varlığı hiçbir şekilde belli edilmeyecek, hiçbir eylemde bulunulmayacak ve bildiri dağıtılmayacaktır.

9. Ayrı ayrı hücrelerden oluşturulacak örgüt üyeleri kendi hücreleri dışındakileri bilmeyecektir.

10. Örgüt, TMT adından söz edilmemek ve herhangi bir eylemde bulunmamak da dâhil olmak üzere, bir yeraltı teşkilatının, kendine mahsus özel kuralları çerçevesinde yönetilecektir. Bu sebeple teşkilata alınacak kişilerin bu niteliklere uygun olması gerekmektedir. Örgüte alınmadığı sürece hiçbir kimseye TMT'nin varlığından söz edilmeyecektir.

11. TMT'nin adından ancak (X) gününde 'Harekete geç.' emri verildiği zaman ve ancak izin verilmesi şartıyla söz edilebilecek ve varlığı açıklanabilecektir. (X) günü Rumların Türklere saldıracakları güne endeksli olacaktır. Bu yeraltından çıkış, yani karşı eylemlere geçiş TMT liderlerinin emri ile yapılacaktır.

12. Örgüt 18 yaşını geçmiş gençlerden başlanarak, orta yaşlılara doğru erkek, kız ve kadınlarla kurulacaktır. Örgüte alınacak bütün personel, Kıbrıs'ta veya Ankara'da özel eğitimlerden geçirilecektir.

13. Bir kısım personel 25'er kişilik gruplar halinde Ankara'ya eğitim için gönderileceklerdir. Türkiye'ye turist gibi gelecek bu personel için gerekli hazırlıklar yapılmalıdır.

14. Hedefimiz bütün adayı kapsayacak şekilde ilk etapta 5 bin, daha sonra 10 bin kişilik örgüt kurmak ve silahlandırmaktır.

15. Lüzumlu silah ve cephane temin edilmiştir. Ada buna hazır olduğunda gönderilecektir.

Kıbrıs'ta ortaya çıkan fiili durum ve EOKA'nın neden olduğu kaos ve kargaşa ortamında can ve mal emniyeti tehlikeye düşen Kıbrıs Türkleri

kendi içlerinde organize olmaya uğraşırlarken, bir yandan da kendilerine bu konuda yardımcı olacak kadroların Kıbrıs'a getirilebilmesi için çaba sarf ederler. İngiliz idaresine ve Rumlara hissettirmeden yapılacak bu faaliyetler için halk eğitimi öğretmenliği gibi bir görev tahsis edilir ve KTKF Başkanı Rauf R. Denktaş vasıtasıyla ilk adım atılır ve 16 Eylül 1958 tarihinde Maarif Müdürlüğü'ne gönderilen bir yazıyla Türkiye'den halk eğitimi öğretmeni alınacağı bildirilir ve bu tarihten sonra TMT mensupları Kıbrıs'a gelmeye başlar. Bu dönemde Rıza Vuruşkan'ın en büyük yardımcıları ise Dr. Fazıl Küçük, Rauf Denktaş, Dünder Nişancıoğlu (İş Bankası Lefkoşa Şube Müdürü), Burhan Işın (Lefkoşa Başkonsolosu) ve Vefa Besim olur.

Kıbrıs'ta İlk Adım

İş Bankası Lefkoşa şubesine müfettiş olarak atanan Ali Conan, Lefkoşa Havaalanı'na geldiğinde beyaz pardösüsü ve kasketiyle sıradan bir yolcu gibidir. Ali Conan aslında İstanbul-Lefkoşa seferini yapan THY uçağından inmesi beklenen TMT lideri Alb. Rıza Vuruşkan'dan başkası değildir. Kıbrıs'a görevli giden her subayın bir maske vazifesi ve bir kod adı vardır. TMT lideri olarak Lefkoşa'ya gelen Rıza Vuruşkan'ın maske görevi banka müfettişliği, kod adı da Ali Conan'dır. Kore'de savaşmış, gerilla savaşı konusunda bilgili ve tecrübeli, Dağ Komando Okul Komutanlığı'nda görev yapmış⁵⁰ ciddi, ağırbaşlı, sakin ve cesur bir Türk subayı olan Vuruşkan yer altı harbi konusunda uzman ve tecrübeli bir askerdir. Kıbrıs'a kâğıt üzerinde hiç olmayan büyük yetkilerle giden Alb. Vuruşkan bir yandan bankada teftiş yapıyor görünecek, bir yandan yeni teşkilatın oluşturulması faaliyetlerini yürütecektir.⁵¹ Albay Rıza Vuruşkan'la Kıbrıs'a giden yardımcısı Yzb. Mehmet Özden de İş Bankası müfettiş yardımcısı olarak ve Necdet Bayazıt ismiyle görev yapar. Bu 2 kişilik gruptan sonra 5 kişilik bir grup daha öğretmenlik maske görevleriyle Kıbrıs'a gelerek okullarda göreve başlarlar ve organizasyondaki yerlerini alırlar. Bu konuda altyapıyı hazırlayanlar arasında ise Dışişleri bakanlığı haricinde İş Bankası Genel Müdürü Bülent Osm, İçişleri Bakanı Namık Gedik, Milli Eğitim Bakanı Celal Yardımcı, Turizm, Tanıtma ve Enformasyon Bakanı Server Somuncuoğlu ve Sümerbank Genel Müdürü de bulunmaktadır. TMT'nin kuruluşundan faaliyete geçtiği güne kadar gerek Genelkurmay Başkanlığı ve gerekse hükümetten herhangi bir müdahale olmamış, bu konuda hiçbir talimat, emir veya direktif verilmemiştir.

⁵⁰ Cumhuriyet Evcil, *Yavru Vatan Kıbrıs'ta Zaferin Hikâyesi*, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1999, s. 117.

⁵¹ TMT lideri Albay Rıza Vuruşkan'ın kızları Yasemin Vuruşkan Mesci ve Ferizet Vuruşkan ile 24 Kasım 2002 tarihinde yapılan görüşme.

TMT'nin Kıbrıs'taki İlk Üyeleri

Ankara'da Ankara Palas'ta yüz yüze yapılan görüşme sonrasında Kıbrıs'ta göreve başlayan Albay Vuruşkan, Kıbrıs'a gelince evvela Rauf Denктаş'la temasa geçer ve Kıbrıs Türk toplumu lideri Rauf Denктаş'ın destek ve çabalarıyla ilk olarak adada görev yapacak subaylarla çalışacak mahalli liderler ve güvenilir kişiler seçilir ve teşkilata alınırlar. TMT'nin kurulmasıyla beraber teşkilata ilk katılanlar Kemal Şemiler, Dr. Fazıl Küçük, Rauf Raif Denктаş, Dr. Burhan Nalbantoğlu ve Osman Örek, Dr. Şemsi Kazım, Dr. Necdet Ünel, Dr. Niyazi Manyera, Dr. Orhan Müderrisoğlu, Nevzat Uzunoğlu, Baf Belediye Başkanı Halit Kazım, Necdet Hüseyin, Volkan ve İsmail Sadıkoğlu olur. Kemal Şemiler de Rauf Denктаş'ın bürosunda yapılan ilk TMT toplantısında yemin ederek teşkilata katılır; ancak bütün güvenilirliğine rağmen Albay Vuruşkan'ın son derece ihtiyatlı bir subay olması sebebiyle teşkilat liderinin yüzünü göremez ve sadece sesini duyabilir. Alb. Rıza Vuruşkan bu yemin töreni sırasında odanın ortasına gerdirdiği bir ipin üzerine battaniye örttürerek odayı ikiye böldürür ve birbirlerinin sadece seslerini duymak suretiyle yemin törenini tamamlar. Gizlilik konusunda uygulanan bu kural, TMT'nin faaliyetleri hakkında İngiliz polisine ve Rumlara en küçük bilgi sızmasını ve kuşku duyulmasını önler.⁵²

TMT'nin Teşkilatlanması ve Askeri Yapısı

“Türk bölgelerindeki halkın can ve mal güvenliğinin sağlanması, Türk toplumunun mukavemet azminin daima canlı tutulması ve bu konuda devamlı eğitilmesi, toplumun anavatana bağlılığının devamının ve güçlendirilmesinin sağlanması ve muhtemel bir harekâta adaya çıkacak Türk Silahlı Kuvvetleri'ne yardımcı olacak şekilde faaliyette bulunması görevleri ile kurulmuş olan⁵³” TMT başlangıçta coşku, heyecan ve motivasyonu pekiştirmek amacıyla Türk mitolojisine ve özelliklerine uygun olarak teşkilatlanır ve kullanılacak kod isimleri de buna uygun olarak seçer. Teşkilat daha sonra haberleşmede gizliliğin daha kolay tesis edilebilmesi için değişikliklere de gider. TMT Ankara karargâhı 1958 Mayıs ayında Ankara'da, Kıbrıs karargâhı da Lefkoşa'da Temmuz ayında kurulur. TMT'nin örgütlenme planında öngörülen ve adanın 6 bölgesinde ilk 3 yılda oluşturulan sancaklardaki toplam mücahit sayısı 5000'e kadar çıkar. Bu

⁵² TMT Limasol kadrosundan Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

⁵³ Eğitim ve Doktrin Komutanlığı (EDOK) Alınan Dersler Merkezi (KALDEM), Ankara, *Geçmişten Geleceğe Kıbrıs, Askeri ve Siyasî Gelişmeler, Anılar ve Olaylar*, 2000, s. 8.

arada Kıbrıs'ta kullanılacak her tür silah Anamur ve Mersin'de oluşturulan depolarda gönderilmeye hazır vaziyette ambalajlanmış olarak saklanmaktadır. TMT beş kişilik hücrelerden oluşan bir yeraltı teşkilatıdır. Hücre üyesi, yalnızca kendi hücresindekileri tanır, diğer hücreleri ve personelinin tanımaz. Üst kademe ile irtibatı sağlayanlar ise sadece hücre liderleridir.⁵⁴

TMT'nin 1958 yılında kurulan ilk yapısı otağ, oba ve çadır olarak üç kademeli olarak belirlenir.⁵⁵ 5 kişilik hücreler çadır, hücre üyeleri arı, otağa bağlı köyden sorumlu birim de oba idi. Ancak bu yapılanma ve verilen isimlerin politik çağrışımlar yapabileceği endişesiyle daha sonra sembollerde değişiklikler yapılır ve bunların yerine kovan, petek ve oğullar oluşturulur. Her oğul 5 arıdan oluşur ve daha sonra otağın yerine kovan, obanın yerine petek, çadırın yerine oğul getirilir. 1960 yılından itibaren TMT altı bölgede altı birlik teşkil eder ve Mağusa (Erzurum), Lefke (Akşehir), Larnaka (Hatay), Baf (İzmir), Lefkoşa (Konya), Limasol (Antalya) sancaklarında 3–4 taburdan oluşan bir askeri güç oluşturur. Her taburda 50'şer kişilik teşkilatlanmış ve eğitilmiş bir kuvvet bulunmaktadır.⁵⁶ Serdar olarak bilinen komutanların genellikle “Şahin, Atmaca” gibi kod adları vardır.⁵⁷ TMT komutanı ise Bayraktar veya “Bozkurt” adıyla tanınır ve teşkilatın en üst düzey yöneticileri haricinde hiç kimse tarafından kimliği bilinmez. Teşkilata eleman seçimi çok titiz, isabetli ve yerindedir. Gizlilik esasına dayanan bir teşkilatlanmanın en önemli ögesi olan güvenilirlik içinde, sır tutan lider olarak görev yapacak, toplumda sevilen ve tanınan kişilere ihtiyaç vardır çünkü bu tür teşkilatlara çok güvenilir, gözü pek, teşkilatın kuruluş amacına yürekten inanmış ve kendisine verilen görevi en iyi şekilde yapabilecek kişiler alınır. Herkes görev yaptığı 5 kişilik hücrenin içinde hareket eder, kurallara mutlak itaat eder, fazla soru sormaz, bilmemesi gereken şeyleri öğrenme gayreti içerisinde olmaz. Bu teşkilatlanma ve profesyonel bir düzenlemeye geçme faaliyetleri adanın diğer kazalarında da devam eder.⁵⁸ Son derece kısıtlı bir şifre sistemi üzerine kurulan TMT bu yüzden 21 Aralık 1963 Kanlı Noel'yle beraber yer üstüne kendi isteğiyle çıkıncaya kadar ne İngilizler ne de Rumlar tarafından varlığından haber alınabilen bir teşkilat

⁵⁴ KKTC'nin ilk Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş ile 8 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁵⁵ TMT Limasol Sancağından merhum Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

⁵⁶ TMT Limasol kadrosundan merhum Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

⁵⁷ KKTC'nin ilk Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş ile 8 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁵⁸ TMT Limasol Sancağından merhum Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

vasfını kazanır. 1960 tarihinde Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla beraber Kıbrıs'ta Bayraktar olarak görev yapan Kurmay Albay rütbesindeki subaylar Türk Büyükelçiliği'nde idari atışe görevindeyken Bayraktarlık görevini de sürdürür. Lefkoşa'daki Bayraktarlık bünyesinde Limasol, Mağusa, Baf, Larnaka, Yeşilirmak, Serdarlı, Boğaz, Erenköy, Lefke ve Mehmetçik Sancaktarlıkları da tesis edilir.

Eğitim Faaliyetleri

Tehlike ve güçlüklerle dolu TMT'nin eğitimleri üç ayrı kategoride görülebilir. Bunlar Ankara Zir Vadisi'nde Tarım Bakanlığı'na ait bir çiftlik arazisinde yapılan “Hasret“ eğitimi, adada Çiçeklik⁵⁹, Küçüksu, Yağmuralan, Esentepe ve Kümürlü'deki izci kamplarında yapılan eğitim ve kovanların kendi birimleri içerisinde yaptıkları eğitimlerdir. Adadaki eğitimlerde ketumiyet ve gizlilik içinde silah atışı hariç, silahın kurulması, bozulması, haber alma, istihbarat ve istihbarata karşı koyma, pusu, baskın, savunma ve köy savunmalarıyla ilgili planlar öğretilir.⁶⁰ TMT'de ayrıca “Personel, Gizli Harekât Tekniği, Pusu, Baskın⁶¹, Sabotaj ve Silahlar, Atış, Yanaşık Düzen, Kamufraj, Haberleşme, Sır saklama, İstihbarat ve İstihbarata Karşı Koyma, Hedeflere Yaklaşma ve Hedeflerden Uzaklaşma” konusunda eğitim de yapılır.⁶²

Personel ve Personel Temini

Tecrübeli bir gerilla subayı olan Grivas yönetimindeki EOKA'nın saldırılarına karşı koymak üzere kurulan TMT için seçilen kişilerin öncelikle güvenilir olması şartı aranır. Uzun bir seçim aşaması sonrasında istihbarat yapılarak ve kişi çeşitli ortamlarda denendikten sonra⁶³ bu kişilerin soğuk yaklaşımla duygu ve düşünceleri belirlenir, uygun bulunması halinde sıcak yaklaşımla TMT saflarına girmeye davet edilir ve göreve gönüllü kişiler yemin ederek teşkilata alınır.⁶⁴ Soğuk yaklaşımda kişiye itimat edilirse sıcak yaklaşım yapılır, Türk toplumunun mücadelesi anlatılır ve TMT'ye giriş sağlanır.⁶⁵ TMT'ye alınanların kabul ettikleri en önemli ve hayati özellik “Bilgi bizimle kalacak, saklanacak ve ölünce bizimle beraber öbür dünyaya

⁵⁹ KTMA, TMT Özel Arşivi, Dosya No. 1188/37 ve 298/007.

⁶⁰ TMT Lefkoşa Sancağı mensubu Erdoğan Tilki ile 10 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

⁶¹ KTMA, TMT Arşivi, Dosya No. 1188/37 ve 298/007.

⁶² TMT Lefkoşa Sancağı Kovanbeyi Nevzat Uzunoğlu ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

⁶³ Evcil, *idem*.

⁶⁴ O dönemde özellikle Dr. Fazıl Küçük'le beraber hareket eden Osman Güvenir'den alınan 20 Temmuz 2005 tarihli bilgi notu.

⁶⁵ TMT Limasol Sancağı'ndan merhum Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004'de Girne'de yapılan görüşme.

gidecek. Kısaca teşkilatla ilgili bilgiler teneşire kadar içimizde saklanacaktır.” şeklindedir. Çünkü bir TMT üyesi için “tek şeref arkada mezar taşı bile bırakmamaktır.”⁶⁶ İstihbarat konusunda ilgili birimler ve personel aracılığıyla yapılan çalışmalar gerek personel temini, gerekse silahlanma, haberleşme ve eğitim konularında olsa da esas istihbarat çalışmaları ağırlıklı olarak EOKA’ya ve Rumlara yönelik olarak yapılır. EOKA’nın ve Rumların askeri gücü, silah mevcudu, cephanelikleri, eğitim alanları, personel durumu, hastane, cephanelik, karargâh, askeri garnizonlar gibi hassas bölgeler de ayrıca devamlı mercek altına alınan, krokileri çıkartılan, mümkünse fotoğraflanan yerler arasındadır.⁶⁷ TMT üyeleri gündüz normal işlerini, geceleri de teşkilatın işlerini veya eylemlerini gerçekleştirirler. Bu nedenle yeraltı teşkilatlarında çalışanlar “gündüz külahlı, gece silahlı” olarak tanımlanırlar.

Silah, Mühimmat, İkmal ve Depolama

1958 yılından başlayarak Türkiye’den balıkçı tekneleriyle adaya küçük çaplı silahların getirildiği dönemlerde bin bir zorlukla getirilen ilk parti 8–10 bavul içindeki silahlar Rauf Denktaş’ın kendi evinde, hatta çocuklarının yatakları altında saklanır. Bu dönemde teşkilatın elinde antika denebilecek son derece eski, derme çatma silahlar, Birinci Dünya Savaşı’ndan kalma tüfekler bulunmaktadır. Bu yüzden Kırıkkale denilen atölyede su borularından el bombası, Sten tipi tüfek, direksiyon millerinden ve karyola demirlerinden piyade tüfeği imal edilir. Lefkoşa’daki silah atölyesinde A–4 makineli tüfeği ve Sten tipi silahlar üretilir. Ayrıca Limasol’da uçaksavar makineli tüfek, Lefke’de 60 ve 81 mm.lik havan, Serdarlı Sancağı’nda ağzdan dolma küçük çaplı top imal edilir. Bu silahların dışında kamyonetlerin yan kısımlarına kalın sac levhalar yerleştirmek suretiyle imal edilen 3 zırhlı araç da Boğaz Sancağı’nın ürünü olup St. Hilarion ve Boğaz bölgelerinde cephaneye taşıma görevini üstlenir. Köylerde dip ve sır çanaklarda saklanan silahlar için bulunan yerler arasında samanlıklar, çeşmeler, mezarlıklar, ağaç altları, garajlar, doğal mağaralar, tavan araları, çeyiz sandıkları da sayılabilir.⁶⁸ Öte yandan silahların dip ve sır çanaklara gömülmesi faaliyetleri en az silah temini kadar önemli, hassas ve sorumluluk isteyen bir görevdir. Bu işle ilgili görevlendirilen iki kişi faaliyetlerini son derece dikkatli yapmak zorundadırlar.⁶⁹ Silahların yerinin ilgisiz kişilerce

⁶⁶ TMT Derneği Başkanı Yılmaz Bora ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa’da yapılan görüşme.

⁶⁷ TMT Mağusa Sancağından Mert kod isimli Necmi Gençay ile 27 Temmuz 2005’de G. Mağusa’da yapılan görüşme.

⁶⁸ TMT Lefkoşa Sancağı’ndan Tilki Komutan Erdoğan Tilki ile 23 Ekim 2008 tarihinde Lefkoşa’da yapılan görüşme.

⁶⁹ KTMA, TMT Arşivi. Dosya. No. 1188/37 ve 298/007.

tespit edilmesi, EOKA veya İngiliz idaresi tarafından yakalanması, gömülen yerin konumuna göre sivil halkın bu silahları bulması pek çok kişinin sıkıntıya girmesine neden olacağı gibi aynı zamanda teşkilatın güçlüklerle temin ettiği silahlardan mahrum kalması manasına da gelmektedir. Her çanak için görevlendirilen 2 mukavemetçi gres yağı, zift ve katranlı balmumuna sarılmış silah ve cephanenin saklanması, emniyeti, zaman zaman da kontrol edilmesinden sorumludurlar. Ayrıca çanaklar Kovan Beyi tarafından aksi bir emir verilmedikçe açılmayacaktır.⁷⁰ Görevlendirilen kişiler dağarcıklama beyanını son derece dikkatli bir şekilde doldururlarken bu konuyla ilgili merkezdeki kayıtlar da aynı dikkatle yapılır.⁷¹ Bu silah ve cephanelerin teslim ve depolamasında “Dağarcıklama Beyanı ve Andı” denilen kodlu senetler kullanılır.

Anamur’dan Lojistik Destek ve Elmas’ın Batırılışı

Türkiye’den Kıbrıs’a silah sevkiyatı ve sonrasında TMT’nin silah gücünün artırılması yönünde başlatılan girişimlerde “köprübaşı vazifesi gören”⁷² Erenköy ve Erenköylülerin ayrı bir yeri vardır. Türkiye’den sandallarla ilk silah nakli ise 16 Ağustos 1958 tarihinde Vehbi ve Celal Mahmutoğlu kardeşler ile Asaf Elmaz’ın kişisel gayreti sonrasında olmuştur. Bunun hemen ardından Genelkurmay tarafından satın alınan ve Kıbrıs Türk Kültür Derneği adına kayıt yaptırılan 25 tonluk bir balıkçı teknesi devreye girer. 24 Mart 1958’den itibaren her seferde Kıbrıs’a 15–20 tonluk silah sevkiyatı yapmaya başlayan tekneye bu uğurda hayatını kaybeden Asaf Elmaz’ın anısına Elmas adı verilir. Bu teknede toplam 9 sefere çıkan ve son seferlerinde bir ihbar sonucu İngilizler tarafından yakalanan tekne personeli ise güvenilir, ağız sıkı, ketum, görevden kaçmayacak ve canını dişine takarak gerekirse ölümü de göz alarak bu görevi yapacak kişiler⁷³ olarak değerlendirilen Perşembeli Reşat Yavuz ile Ahmet Oğuz Kotoğlu ve Astsubay Ali Levent olur. Kıbrıs’a silah sevkiyatına “Bereket”, silahların ilk toplandığı yere de “Bereket Çadırları” adı verilir. Bereketçilik denilen faaliyetler önce Erenköy’den başlar, daha sonra Balalan, Akdeniz ve Ozanköy köylerindeki ikmal merkezleriyle tamamlanır.⁷⁴ 18 Ekim 1959 gününü 19 Ekim’e bağlayan gece İngilizler tarafından Balalan köyünün 8 mil açığında teknenin yakalanması üzerine tekneye silah gönderilmesine de bir süre ara verilir ve başka yollar denenmeye başlanır.

⁷⁰ *Idem.*

⁷¹ *Idem.*

⁷² Erenköy Mücahitler Derneği üyesi Kâmil Nuri’nin 8 Ağustos 2005 günü BRT’de yaptığı bir açıklama.

⁷³ TMT’nin Alev kod isimli kahramanı Ordu Perşembeli merhum Ahmet Oğuz Kotoğlu ile 1980-2009 sürecinde yapılan çeşitli görüşmeler.

⁷⁴ TMT Lefkoşa Sancağı Kovanbeyi merhum Nevzat Uzunoğlu ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne’de yapılan görüşme.

TMT'de Muhabere

TMT, Kanlı Noel olarak bilinen 21 Aralık 1963 günü Rumların topyekün imhaya yönelik olarak ve Akritas planı çerçevesinde başlattıkları saldırı gününe kadar gizliliğini korumayı başarmıştır. Bugün bile sistemin çok iyi işleminin bir sonucu olarak TMT dünyanın gizini en çok koruyan yeraltı teşkilatlarından birisidir. Faaliyetlerini çok büyük bir gizlilik içerisinde yürüten teşkilatın doktrini de bu yöndedir. Günlük faaliyetleri çerçevesinde hayatına devam eden TMT mensubunun gördüklerini görmezlikten gelmesi ancak bütün olup bitenleri çok dikkatli bir gözle takip etmesi, hiç ilgilenmiyormuş ve konuyla ilgili hiçbir bilgisi yokmuş gibi davranması istihbarat ve istihbarata karşı koyma açısından bu ilk satırda “Hem görürüm, hem görmem uykudaki göz gibi.” sözünde belirtildiği gibi gerçekleşir. TMT'nin Türkiye-Kıbrıs bağlantısı Ankara ve Lefkoşa'da oluşturulan telsiz hattıyla gerçekleştirilir. TMT'ye bağlı sancaklara da imkânlar ölçüsünde zaman içerisinde telsiz imkânı sağlanmaya çalışılır.⁷⁵ 1958 yılından itibaren varlığını bütün ada sathında hissettiren ancak kendisi hiçbir zaman ortaya çıkıp deşifre olmayan TMT'nin muhabere ve istihbarat konusunda düsturu belki de “Hem varım, hem yokum gül suyundaki koku gibi” ifadesinde saklıdır. Yazılı mesajların kuryelerle taşınması sırasında dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Yazışmaların kodlu yapılmasına dikkat edilir, Dağarcıklamada olduğu gibi son derece kısıtlı bir şifreleme ve kod sistemiyle konuşmalar ve yazışmalar yapılır.⁷⁶ Bu mesajların ulaştırılmasında canlı ve cansız postalardan istifade edilmektedir. Canlı posta uygulamasında kendisine verilen mesajı belli bir saatte ve belli bir tarihte vermesi gereken kişi daha önceden tespit edilen bir şifreyi kullanır. Böylelikle gönderilen mesajın yanlış ellere geçmesinin önüne geçilmiş olunur. Ayrıca haberleşme için kullanılan canlı postaların dışında bir de cansız postalardan istifade edilir. Buna göre mesaj bir ağaç kovuğu, bir mezarlık, bir posta kutusu, yıkık bir binanın duvarı gibi çok farklı yerlere mesajı bırakır ve görevini tamamlar.

27 Mayıs 1960 Sonrasında TMT

27 Mayıs 1960 tarihinde Türkiye'de yeni bir dönemin başlaması ile TMT için de sıkıntılı bir süreç başlar. TMT'nin ilk etapta ‘Menderes’in Kıbrıs adasındaki silahlı gücü’ olarak değerlendirilmesi ve ‘Gestapo’ olarak

⁷⁵ 1963 olaylarının başladığı dönemlerde iletişimin daha rahat sağlanması ve belgelerin ele geçmemesi için telsiz cihazı yapımına gidilir ve Bayraktarlıkta imal edilen cihazlara “Bimal”, Sancaktarlıklarda imal edilen telsiz cihazlarına ise “Simal” adı verilir. Alıcı olarak normal radyo alıcısı veya eski tip telsiz alıcısı kullanılırken alıcılar RX, vericiler ise TX olarak adlandırılırlar.

⁷⁶ TMT Limasol kadrosundan merhum Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

nitelendirilmesi sonrasında TMT darbeden en çok etkilenen kuruluş olur. O güne kadar yaklaşık 5.000 Kıbrıs Türk'ünü eğiten TMT çalışmalarını sağlıklı olarak devam ettiremez ve faaliyetler sekteye uğrar. Türkiye ve Kıbrıs'taki kadroları açığa alınan veya pasif görevlere atanan TMT uzun bir süre bocalama devresine girer. Bu dönemde TMT'nin çalışmalarını yavaşlatan ve faaliyetlerin aksayarak TMT üst yönetiminde görev yapan insanlar arasına neredeyse nifak tohumları saçan bir diğer mesele de 15 Ağustos 1960 sonrasında Emin Dırvana'nın Türkiye'nin ilk Kıbrıs Büyükelçisi olarak atanmasıyla ortaya çıkar. 1963 yılı ise Kıbrıs için kara bir yıl olacaktır. TMT Bayraktarlığı (X) gününün geldiği fikrinden hareketle 21 Aralık 1963 günü başlayan ve Kıbrıs tarihine Kanlı Noel olarak geçen tarihte bütün sancaklara harekete geçmeleri için emir verir. Her ne pahasına ve hangi şartlar altında olursa olsun Türk halkının canını, malını ve namusunu korumakla yükümlü TMT'nin bütün personeli göreve hazırdır, ancak o güne kadar çok iyi silahlanmış Rumlara karşı ellerinde etkili, vurucu gücü yüksek silahların olmaması önce sıkıntı yaratır. Bu dönem sadece Kıbrıslı Rumların ve EOKA teşkilatının değil, ayrıca Kıbrıs Türklerinin de TMT ile ilk defa karşılaştıkları bir dönem olacaktır. O güne kadar adı duyulan, varlığı hissedilen ancak somut olarak ortada görünmeyen TMT böylece kendisini ilk defa ifşa eder.⁷⁷

21 Aralık 1963 Sonrasında Kıbrıs ve TMT

Kanlı Noel haftasında Kıbrıs adasında TMT komuta kademesi ise Bayraktar Kenan Çoğun (Kemal Coşkun), Lefkoşa Sancaktarı Remzi Güven (Remzi Bey), Lefkoşa Serdarı Kemal Şemiler, Mağusa Sancaktarı Turgut Sökmen (Avni Bey), Mağusa Serdarı Hasan Güvener, Larnaka Sancaktarı Turgut Giraybudak (Turgut Bey), Larnaka Serdarı Hüseyin Necdet, Limasol Sancaktarı Eftal Akça (Eftal Bey), Limasol Serdarı Ziya Rızıkı, Baf Sancaktarı Kemal Karakullukçu (Kemal Bey) ve Baf Serdarı Aziz Altay'dan oluşmaktadır. Albay Rıza Vuruşkan'ın 27 Mayıs 1960 tarihinde görevini tamamlayarak adadan ayrılması sonrasında Lefkoşa Büyükelçiliği Askeri Ataşesi Kemal Coşkun olarak göreve başlayan TMT'nin ikinci komutanı ve Bayraktarı Kemal Coşkun kod isimli Albay Kenan Çoğun da 3 Ekim 1962 günü başladığı görevini 24 Şubat 1967 tarihinde tamamlar ve Türkiye'ye döner.

TMT'nin Günümüze Yansımaları ve Yanlış Bilinenler

Bugün gelinen noktada TMT gerek Türkiye'de bazı kesimler ve gerekse Kıbrıs'ın her iki tarafında bazı çevreler tarafından "tu kaka" olarak nitelendirilmektedir. EOKA'yı ve başındaki eski asker Grivas'ı adeta

⁷⁷ Osman Güvenir'den alınan 3 Haziran 2005 ve 20 Temmuz 2005 tarihli bilgi notu.

göklere çıkartan veya en azından faaliyetleri konusunda tek satır söz etmeyenler TMT'nin hayal dünyalarının sınırlarını da zorlamak suretiyle akıl ve izan duygusuyla ifade edilemeyecek bir şekilde sokmaya çalışıyorlar. Öncelikle bilinmesi gereken husus Kıbrıs'ta TMT tarafından verilen mücadelenin Kıbrıs adasındaki Türklerin Kuvayı Milliye mücadelesi olduğudur. Öte yandan “vazifesi Türkiye'nin Kıbrıs'taki hak ve menfaatlerini, Kıbrıs Türk toplumunun can ve mal emniyetini korumak, Türkiye'nin müdahale harekâtı esnasında müdahale kuvvetlerine azami yardımı sağlamak ve adadaki Türk mukavemetinin devamını mümkün kılmak olan” Türk Mukavemet Teşkilatı, Seferberlik Tetkik Kurulu tarafından faaliyetleri yürütülen bir organizasyon olmasına ve Seferberlik Tetkik Kurulu da Türkiye Cumhuriyeti devletinin meşru hükümeti tarafından anayasa ve kanunlara uygun olarak tesis edilmiş, Genelkurmay Başkanlığı bünyesinde ve doğrudan Genelkurmay İkinci Başkanı'na bağlı yasal bir devlet kurumu olarak faaliyette bulunmasına rağmen farklı tartışmaların içine çekilmektedir. Söz konusu birimin komutanlığını da yapmış bulunan Orgeneral Kemal Yamak da Türk Silahlı Kuvvetleri'ne özel harp çerçevesinde verilen görevin “gayri nizami harp” olduğunu; ancak ayırt edilmesi gereken en önemli hususun ise bunun “gayri kanuni harp” olmadığını. Ayrıca “gayri nizami askeri kuvvetler” ifadesiyle kastedilen de “gayri kanuni askeri kuvvetler” değildir. Buna göre “gayri nizami harp” olarak bilinen ifade, “Seferde düşman gerisinde kalarak veya çeşitli usullerle düşman gerisine sızarak, düşman gerisinde kalan halkla beraber silahlı kuvvetlerin harekâtını desteklemek veya mukavemeti tek başına üstlenerek kurtuluşu sağlamak maksadıyla yapılan ve uygulamada özellikleri olan bir harp türüdür.”⁷⁸ Emekli Orgeneral Kemal Yamak tarafından özellikle üzerinde durulan husus ise “özel olarak eğitilmiş gayri nizami harp unsurlarının gerektiğinde eğitilmesi, yönetilmesi, teşkilatlandırılması dâhil her konuda uzmanlaşmış, teknik ve özel görevleri bilfiil yapacak şekilde yetişmiş askeri personelden kurulu birliklerdir.”⁷⁹ Dolayısıyla bu birlikler “gayri nizami veya kanun, kural dışı birlikler” değildir. Söz konusu askeri teşkilatlanmayla ilgili olarak Emekli Orgeneral merhum Kemal Yamak tarafından altı çizilen bir başka önemli nokta ise “bu personelin barışta gördüğü özel eğitim ve tatbikatlar dışında hiçbir yetki, görev ve sorumluluğu yoktur. Kendilerine hiçbir malzeme, silah ve mühimmat verilmez. Herhangi bir ödeme yapılmaz.” hususudur.⁸⁰

⁷⁸ Kemal Yamak, *Gölgede Kalan İzler ve Gölgeleşen Bizler*, İstanbul, Doğan Kitap, Ocak 2006, s.246.

⁷⁹ *Idem*.

⁸⁰ *Ibid.*, s. 247.

KAYNAKÇA

A-Arşiv Kaynakları

1- Kıbrıs Türk Milli Arşivi (KTMA)

KTMA, EOKA Bildirileri Dosyası No.1318 ve 1319.

KTMA, TMT Bildirileri Koleksiyonu.

KTMA, TMT Özel Arşivi, Dosya No. 1188/37 ve 298/007.

2- İngiliz Dışişleri Arşivi (Foreign Office)

FO.371/168967-XC.14311.

B- Basılı Kaynaklar

AUGUST, Friedrich; *Modern Irregular Warfare*, New York, 1986.

BİLGE, Suat; *Le Conflit De Chypre Et Les Cypriotes Turcs*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1961.

BYGM; *Kıbrıs Meselesi*, No. 253, Ankara, Aralık 1954, s. 105.

BYGM, *Olayların Takvimi, Kıbrıs Meselesi*, No. 249, Ankara, Ağustos 1954, s. 181.

DEMİRRAĞ, Hasan; *Kıbrıs; Onlar ve Biz*, Lefkoşa, Ekim 2003.

DENKTASH, R. R.; *The Cyprus Triangle*, Lefkoşa, 1982.

DRUŞOTİS, Makarios; *Karanlık Yön EOKA*, Lefkoşa, Galeri Kültür Yayınları, 2005.

EĞİTİM VE DOKTRİN KOMUTANLIĞI (EDOK) Alınan Dersler Merkezi (KALDEM); *Geçmişten Geleceğe Kıbrıs, Askeri ve Siyasî Gelişmeler, Anılar ve Olaylar*, Ankara, 2000.

EMILIANYDES, Achille; *Histoire De Chypre*, Paris, 1963.

EVCİL, Cumhur; *Yavru Vatan Kıbrıs'ta Zaferin Hikâyesi*, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı, 1999.

FOLEY, Charles; *Guerrilla Warfare and EOKA Struggle; General Grivas*, Londra, Longman, 1964.

FOLEY, Charles; *The Memoirs of General Grivas*, Londra, Longman, 1964.

GOVERNMENT OF CYPRUS; *Review of Events In Cyprus 1955–1957*, Lefkoşa, 1958.

JONES, Byford and Georgios Th Gribas; *Grivas and The Story of EOKA*, London, Robert Hale, 1959.

KIBRIS TÜRK BARIŞ KUVVETLERİ KOMUTANLIĞI; *Sebeup ve Sonuçlarıyla 1974 Barış Harekâtı*, Girne, 1996.

- MANİZADE, Derviş; *Kıbrıs Dün Bugün Yarın*, İstanbul, 1975.
- MAZOWER, Mark; *Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*, çev. Mehmet Moralı, 2. Basım, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- ÖZAD, Murad Hüsnü; *Baf ve Mücadele Yıllarım*, İstanbul, Temmuz 2002.
- ÖZKARABEKİR; Cengiz, Her Cephede Savaşık, İstanbul, Doğan Kitap Yayınları, Ekim 2005.
- SADRAZAM, Halil; *Kıbrıs'ta Varoluş Mücadelemiz, Şehitliklerimiz ve Anıtlarımız*, İstanbul, 1990.
- TANSU, İsmail; *Aslında Hiç Kimse Uyumuyordu*, Ankara, Minpa Matbaacılık.
- TOLGAY, Ahmet; *Fırtına ve Şafak*, Lefkoşa, KTMD Yayınları, 1998.
- VANEZİS, PN; *Cyprus Crime Without Punishment*, Hong Kong, Regal Printing Ltd., 2000.
- YAMAK, Kemal; *Gölgede Kalan İzler ve Gölgeleşen Bizler*, İstanbul, Ocak 2006.

C- Makaleler

- CUMALIOĞLU, Yakan; *Mücahit dergisi "TMT Özel Sayısı"*, Kıbrıs Türk Mücahitler Derneği, Lefkoşa, 1 Ağustos 1998, s. 16.
- ÖZSARUHAN, Hami; "Emektar Üyelerimiz", *Kıbrıs Mektubu Dergisi*, No.5, Ankara, Kasım 1998, s. 36.
- TAMÇELİK, Soyalp; "Türk Mukavemet Teşkilatı'nın Bilinmeyen Bazı Yönleri", *Türk Yurdu*, Sayı 71, Temmuz 1993, İstanbul.

C- Süreli Yayınlar

Cumhuriyet
Halkın Sesi
Ortam
Zafer

Ç- Sözlü Tarih Çalışmaları

- 1- Aydın Samioğlu ile 29 Kasım 2004 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.
- 2- KTKD İzmir Şubesi Başkanı Mustafa Tunçalp ile 18 Ekim 2002'de yapılan görüşme.
- 3- TMT Derneği Başkanı Yılmaz Bora ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.
- 4- Kemal Mişon ile 11 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

- 5- Fuat Veziroğlu ile 16 Kasım 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.
- 6- Erdoğan Balcılar ile 10 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.
- 7- TMT Lefkoşa Sancağı mensubu Erdoğan Tilki ile 18 Ağustos 2000 ve 10 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.
- 8- TMT Lefkoşa Sancağı Kovanbeyi Nevzat Uzunoğlu ile 13 Temmuz 2003'te Girne'de yapılan görüşme.
- 9-TMT Limasol Sancağı mensubu Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.
- 10- KKTC'nin ilk Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş ile 8 Temmuz 2003 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.
- 11- TMT Türkiye Sorumlusu Emekli Alb. İsmail Tansu ile 18 Mart 2005, 18 Eylül 2007 ve 15 Eylül 2007 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.
- 12- TMT Limasol Sancağı mensubu Aydın Aygın ile 20 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.
- 13- TMT Limasol lider kadrosundan merhum Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003'de Girne'de yapılan görüşme.
- 14- TMT Mağusa Sancağı mensubu Mert kod isimli Necmi Gençay ile 27 Temmuz 2005 tarihinde Gazi Mağusa'da yapılan görüşme.
- 15- Naciye Vardar ile 15 Ocak 2003 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme.
- 16- TMT'nin Alev kod isimli üyesi Ordu Perşembeli merhum Ahmet Oğuz Kotoğlu ile 1980-2009 sürecinde yapılan çeşitli görüşmeler.
- 17- TMT lideri Albay Rıza Vuruşkan'ın kızları Yasemin Vuruşkan Mesci ve Ferizet Vuruşkan ile 24 Kasım 2002 tarihinde yapılan görüşme.

D-Televizyon, İnternet ve Raporlar

- 1- Erenköy Mücahitler Derneği üyesi Kâmil Nuri'nin 8 Ağustos 2005 günü BRT'de yaptığı bir açıklama.
- 2- KKTC Lefkoşa'da Osman Güvenir'den alınan 20 Temmuz 2005 tarihli bilgi notu.
- 3- Kıbrıs'taki İngiliz idaresi tarafından basılan yıllık rapordan (Annual Report) istifade edilerek hazırlanmış 3 yıllık değerlendirme raporu. Government of Cyprus, Review of Events In Cyprus 1955-1957, Lefkoşa, 1958.
- 4- Osman Güvenir'den alınan 3 Haziran 2005 ve 20 Temmuz 2005 tarihli bilgi notu.

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE VE ABD ARASINDAKİ SORUNLU ALANLAR

Yrd. Doç. Dr. Gökhan Özkan, Yalova Üniversitesi İİBF Uluslararası
İlişkiler Bölümü

GİRİŞ

Türk-Amerikan ilişkileri, 18. yüzyılın sonlarında Akdeniz’de yapılan karşılıklı ticaret ile başlamış, 1830 yılında imzalanan Dostluk ve Ticaret Anlaşması iki devlet arasındaki ilk resmi anlaşma olmuştur. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında oldukça sınırlı kalan ilişkiler, 1. Dünya Savaşı esnasında ABD’nin Almanya’ya savaş ilan etmesiyle kesilmiş, diplomatik ilişkiler ABD ile Türkiye Cumhuriyeti arasında 1927’de kurulabilmiştir.¹ Türk-Amerikan ilişkileri, 2. Dünya Savaşı’ndan sonra oluşan iki kutuplu uluslararası sistemde stratejik bir boyut kazanmıştır. Bu çalışmada, Soğuk Savaş süresince Türkiye ile ABD arasındaki ilişkiler incelenecek, ilişkilerdeki sorunlu alanlar analiz edilecektir.

Türkiye, 2. Dünya Savaşı başlamadan önce siyasi olarak Alman karşıtı devletler grubuna dahil olmuşsa da savaş süresince mümkün olduğunca tarafsız kalmaya çalışmıştır.² 2. Dünya Savaşı’nın son evrelerinde, SSCB’nin 1925 yılında imzalanan Dostluk Antlaşması’nı yenilemeyi reddederek Türkiye’den toprak talebinde bulunmasından, Boğazlar’da üs istemesinden ve Montreux’nün yeniden gözden geçirilmesini talep etmesinden sonra Türkiye ile 2. Dünya Savaşı’ndan iki süper güçten biri olarak çıkan ABD arasındaki ilişkiler gelişmeye başlamış, Türkiye Batı Bloku’na yakınlaşmaya başlamıştır. SSCB lideri Krushev, 1955 yılında yaptığı bir konuşmada, Rus tarafının “uygunsuz beyanlarının” Türk-Rus ilişkilerini zayıflattığını kabul etmiştir.³ Çok katı bir iki kutuplu sistemde orta büyüklükte bir devletin,

¹ Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, İmge Yayınları, 2001, s. 6.

² Mustafa Aydın, “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945”, Baskın Oran (der.), *Türk Dış Politikası Cilt I*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 424.

³ Artiom A. Ulunian, “Soviet Cold War Perceptions of Turkey and Greece, 1945-58”, *Cold War History*, Cilt No: III, Sayı 2 (Ocak 2003), s. 44.

özellikle de jeostratejik konumu her iki kutbun lider ülkesinin çıkarlarını yakından ilgilendiriyorsa, bloklardan bağımsız politika sürdürmesinin “gerçekçi ve mümkün” olmaması olarak tanımlanan “Aron Paradigması”, Türkiye için anlamlı hale gelmiştir.⁴

Potsdam Konferansı sonrasında SSCB ile arasındaki çıkar çatışmaları gittikçe daha fazla belirginleşen ABD, Türkiye’ye Boğazlar ve toprak talebi konularında daha fazla destek vermeye başlamıştır. Yunanistan’da komünist ayaklanmanın batı yanlısı rejimi tehdit etmeye başlaması ve Sovyetler Birliği’nin İran’daki askeri birliklerini çekmek istememesi ABD tarafından Sovyetler Birliği’nin etkinliğini artırma çabaları olarak algılanmış ve ABD’nin Türkiye’ye olan desteği artmıştır.⁵ Doğu Avrupa ülkelerinin Sovyet nüfuzuna girmeye başlamaları ABD’nin endişelerini daha da arttırmıştır. Aralık 1945’te düzenlenen Moskova Konferansı’nda, ABD Başkanı Truman, Sovyetler Birliği’nin Bulgaristan ve Romanya’da izlediği politikayı eleştirmiş, SSCB’nin Türkiye’yi işgal etmek ve Boğazlar’ın kontrolünü ele geçirme niyeti olduğunu söylemiş ve Sovyetlere bebek bakıcılığı yapmaktan yorulduğunu belirtmiştir.⁶ Türkiye’nin jeostratejik konumunu da göz önüne alan ABD, Türkiye’nin Boğazlar konusunda Sovyetler Birliği’ne karşı aldığı pozisyonu daha fazla desteklemeye başlamıştır. Ağustos 1946’da ABD Genelkurmay Başkanlığı, Türkiye’nin Doğu Akdeniz ve Orta Doğu’daki en önemli askeri faktör olduğu ve ABD’nin Sovyetleri defetmesi için Türkiye’ye askeri yardım yapması gerektiği sonucuna varmıştır.⁷

Truman Doktrini, Türkiye-ABD ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuş, Türkiye’nin Kore Savaşı’ndaki desteğinden sonra NATO’ya tam üye olarak kabul edilmesi ilişkilere stratejik boyut kazandırmıştır. Leffler, Türkiye’nin Sovyetler Birliği’ne karşı yapılacak savaşta potansiyel yararından dolayı, ABD planlamacılarının Truman Doktrini’nin ilan edilmesi öncesinde Türkiye’yi araştırmakla meşgul olduklarını ifade etmektedir.⁸ ABD’nin

⁴ Raymond Aron, *Peace and War, A Theory of International Relations*, New York, Anchor, 1973, ss. 125-7, Baskın Oran (der.), *Türk Dış Politikası Cilt I*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 30.

⁵ Barın Kayaoğlu, “Cold War in the Aegean: Strategic imperatives, Democratic Rhetoric: The United States and Turkey, 1945–52”, *Cold War History*, Cilt No: IX, Sayı 3 (Ağustos 2009), s. 325.

⁶ Süleyman Seydi, “Making a Cold War in the Near East: Turkey and the Origins of the Cold War, 1945–1947”, *Diplomacy and Statecraft*, Sayı 17 (2006), s. 123.

⁷ Paul Kubicek, “Turkey’s Inclusion in the Atlantic Community: Looking Back, Looking Forward”, *Turkish Studies*, Cilt No: IX, Sayı 1 (2008), s. 24.

⁸ Melvyn P. Leffler, “Strategy, Diplomacy and the Cold War: The United States, Turkey and NATO, 1945-1952”, *Journal of American History*, Cilt No: LXXI, Sayı 4 (Mart 1985), p. 814.

Ankara’da görev yapan bir halkla ilişkiler uzmanının 1954 yılında yaptığı değerlendirmeye göre, yabancıların kendisine anti-Komünist olmasını söylemesinden hoşlanmayan ama zaten belki de dünyanın en anti-Komünist ülkesi olan Türkiye⁹ NATO’nun kanat ülkesi olmasının da verdiği jeostratejik önemden dolayı ABD açısından bölgede en önem verilen ülkelerden biri haline gelmiştir.

Soğuk Savaş süresince Türkiye-ABD ilişkileri stratejik önemini sürdürmüştür. Bununla beraber, iki ülke arasındaki yoğun askeri ve siyasi işbirliğine rağmen farklı konularda görüş ayrılıkları ve çıkar çatışmaları gözlenmiştir. NATO’nun kitlesel karşılık stratejisinin Türkiye ve bazı Avrupa ülkelerinin muhalefetine rağmen ABD’nin çıkarları doğrultusunda esnek karşılık stratejisine dönüştürülmesi; ABD ile Sovyetler Birliği arasında çıkan Küba Krizi esnasında ABD’nin Türkiye’ye danışmadan Sovyetler Birliği’nin Küba’daki füzeleri geri çekmesi karşılığında Türkiye’deki Jüpiter füzelerini geri çekmeyi kabul etmesi; 1963 ve 1964 yıllarında Kıbrıslı Rumların Türklere yönelik saldırılarının ardından, ABD’nin, Türkiye’nin müdahalesini, ABD Başkanı Johnson’un mektubu ile engellemeye çalışması; Türkiye’nin 1974 yılında gerçekleştirdiği Kıbrıs Barış Harekati’nin ardından ABD’nin silah ambargosu uygulamaya başlaması; Türkiye’nin Yunanistan’ın NATO’ya dönüşünü veto etmemesi karşılığında Ege’deki FIR hattının yeniden düzenlenmesini öngören Rogers Planı’nın Yunanistan tarafından uygulanmamasına rağmen ABD’li yetkililerin verdikleri “asker sözünü” tutmaması bu sorunlardan bazılarıdır.

Bu çalışmada Soğuk Savaş dönemi Türkiye-ABD ilişkilerindeki sorunlu alanlar ve bunların Türk Dış Politikasına yansımaları analiz edilecektir. Birinci bölümde NATO’nun kitlesel karşılık stratejisinin esnek karşılık stratejisine dönüştürülmesi ve bunun Türk-Amerikan ilişkilerine yansımaları, ikinci bölümde Küba Krizi’nin iki ülke arasındaki ilişkilere etkileri, üçüncü bölümde Johnson Mektubu’nun ve Kıbrıs Barış Harekati’nin ardından ABD’nin koyduğu silah ambargosunun Türk-Amerikan ilişkilerine yansımaları, dördüncü bölümde ise Ermeni ve afyon ekimi sorunlarının ve Rogers Planı’nın uygulanmamasının ikili ilişkilere etkileri ele alınacaktır.

⁹ James Vaughan, “Cloak Without Dagger:How the Information Research Department Fought Britain’s Cold War in the Middle East, 1948-56”, *Cold War History*, Cilt No: IV, Sayı 3 (2004), s. 72.

NATO'nun Kitlemel Karşılık Stratejisinin Esnek Karşılık Stratejisine Dönüştürülmesi ve Türk-Amerikan İlişkilerine Etkileri

Soğuk Savaş dönemi Türk-Amerikan ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen sorunlardan biri NATO tarafından 1954 yılında kabul edilen kitlemel karşılık stratejisinin esnek karşılık stratejisine dönüştürülmesidir. Esnek karşılık stratejisi, üye ülkelerden birinin konvansiyonel saldırıya uğraması durumunda ilk aşamada konvansiyonel silahlarla karşılık verilmesini, bu yeterli olmaz ise taktik nükleer silahların kullanılmasını, anlaşmazlık yine de çözülmezse toptan nükleer savaşa girilmesini öngörmüştür.¹⁰ Esnek karşılık stratejisine, ön cephede bulunan ülkelerde yıkıma yol açacağı için Türkiye ve benzer durumdaki ülkeler tarafından karşı çıkmıştır. Bu sorun, Fransa'nın 1966 yılında NATO'nun askeri kanadından ayrılmasına yol açmış, Türkiye ise stratejiyi en son kabul eden ülkelerden biri olmuştur.

1957 yılında SSCB'nin Sputnik'i uzaya fırlatmasının ardından, SSCB'nin ABD topraklarını vurabilecek kıtalararası füze yapabilecek teknolojik seviyeye ulaştığı anlaşılmıştır. Nükleer teknolojiye ve silahlara sahip olan SSCB'nin ABD topraklarını vurabilecek kapasiteye ulaşması, kitlemel karşılık doktrininin ABD'de tartışılmaya başlanmasına sebep olmuştur. ABD'nin çevre ülkelerde ne şekilde ve nerede mücadele etmesi gerektiği, çevredeki istikrarsızlığın iki süper güç arasındaki ilişkilerde krize dönüşmesinin nasıl önlenebileceği sorularına cevap aranmış; sonuçta çevreleme (*containment*) politikası değiştirilmiş ve "esnek karşılık", "yumuşama (*detente*)", "İkinci Soğuk Savaş (*Second Cold War*)" ve "statüko artı (*status quo plus*)" gibi stratejiler uygulanmaya başlamıştır.¹¹

1962 yılında Kennedy yönetimi Esnek Karşılık Doktrini'ni resmen hayata geçirmiştir. Esnek Karşılık Doktrini başta Fransa olmak üzere birçok NATO üyesinde endişe yaratmıştır. ABD'nin nükleer silahlara başvurmayı en son çare olarak görmesi, ABD'nin NATO üyesi ülkelerin savunması ile ilgili niyetinin sorgulanmasına yol açmıştır. Türkiye de bu yeni doktrine uzun süre muhalefet etmiş ve yeni doktrini kabul eden en son ülkelerden biri olmuştur. Bunun sebebi, yeni doktrinin, Türkiye gibi kanat ülkelerinin konvansiyonel silahlarla yapılacak bir savaşta büyük zarar görmelerine yol açabilecek olmasıydı. ABD'nin nükleer silahlara hedef olma ihtimalini ise

¹⁰ Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", Baskın Oran (der.), *Türk Dış Politikası Cilt I*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 570.

¹¹ Alan P. Dobson ve Steve Marsh, *U. S. Foreign Policy since 1945*, London ve New York, Routledge, 2000, s. 30.

azaltılıyordu. Esnek karşılık doktrini, bazı durumlarda tehlikeyi olabildiğince ABD topraklarından uzak tutmayı garanti etmiştir.¹²

Türkiye'nin SSCB'den gelecek konvansiyonel saldırı karşısında NATO'nun nükleer silahları tarafından korunması hususunda oluşan belirsizlik Türkiye'de güvenlik endişelerine yol açmış; Türkiye, NATO'nun ülke savunması açısından güvenilirliğini sorgulamaya başlamıştır. Nükleer silahların kullanılıp kullanılmayacağına dair kararın ABD tarafından verilecek olması Sovyetler Birliği'nden gelecek bir saldırı karşısında Türkiye'nin güvenliği hususunda belirsizlikleri arttırmıştır. SSCB'den gelecek konvansiyonel bir saldırının bölgesel bir çatışma olarak değerlendirilmesi halinde Türkiye'nin belirli bir süre de olsa NATO'nun desteğinden yoksun olarak SSCB ile mücadele etmesi ve büyük zarar görmesi söz konusu olabilmekteydi.

NATO'nun esnek karşılık stratejisini benimsemesi Türkiye'nin güvenliğini olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye ve bazı Avrupa ülkelerinin muhalefetine rağmen ABD'nin bu konuda ısrarcı olması, Türkiye açısından ABD'nin kendi ulusal çıkarları söz konusu olduğunda Türkiye'nin çıkarlarını göz ardı edebileceği hususunda ilk ciddi işaret ve uyarılardan biri olmuştur.

Küba Krizi ve Türk-Amerikan İlişkilerine Yansımaları

Soğuk Savaş esnasında Türkiye ile ABD arasındaki ilişkileri gerginleştiren bir diğer sorun 1962 yılında ABD ile SSCB arasında yaşanan Küba Krizi'nde ABD'nin izlediği politikalar olmuştur. ABD, 1962 yılında SSCB'nin Küba'ya ABD'yi vurabilecek kapasiteye sahip füzeleri konuşlandığı tespit etmesinden sonra, Küba'ya füze parçaları taşıyan gemileri engellemek amacıyla Küba'yı ablukaya almıştır. Bu durum ABD ve SSCB arasında krize neden olmuş; SSCB, Küba'daki füzelerin çekilmesi karşılığında ABD'nin Türkiye'deki füzeleri çekmesini talep etmiştir.¹³ ABD ise Küba'daki füze rampalarının sökülmesi halinde Küba'ya uygulanmakta olan ablukanın kaldırılmasını kabul etmiş, Türkiye'deki füzelerle ilgili olarak ise kesin bir ifade kullanmamakla birlikte olumlu bir tutum sergilemiştir.

ABD, Küba Krizi'nden önce de Türkiye'ye Jüpiter füzelerinin çekilmesini teklif etmiş, Türkiye bu önerileri olumsuz karşılamıştır. ABD

¹² Paul Rogers, *Losing Control: Global Security in the Twenty-First Century*, London, Pluto Press, 2000, s. 21.

¹³ Thomas G. Paterson, *Kennedy's Quest for Victory: American Foreign Policy, 1961-1963*, New York, Oxford University Press, 1989, s. 146.

Dışışleri Bakanı Dean Rusk, 1961 Nisan'ında Türkiye Dışışleri Bakanı Selim Sarper ile füzelerin çekilmesini görüşmüş; Sarper, bunun Türk hükümeti için utanç verici olacağını, çünkü hükümetin Jüpiter füzelerinin masraflarına katılım için Meclis'te yeni karar çıkarttığını ifade etmiştir. Taraflar, füzelerin çekilmesinin Polaris denizaltılarının gelebileceği 1963 baharına kadar mümkün olmadığında hemfikir olmuşlardır.¹⁴ Jüpiter füzeleri 22 Ekim 1962 tarihinde Türk tarafına devredilmiştir. Aynı gün, ABD, SSCB'den Küba'daki SS-4 füzelerini geri çekmesini istemiştir.¹⁵

Türkiye, Küba Krizi esnasında SSCB'nin yaptığı teklifi öğrendiği zaman sorunun NATO'da görüşülmesini ve silahsızlanma çerçevesinde ele alınması gerektiğini savunmuştur. Türkiye, ayrıca Küba'daki füzeler ile Jüpiter füzelerinin karşılaştırılmasının yanlış olduğunu; Küba'daki füzelerin saldırıya yönelik oldukları için statükoyu değiştirebilecek nitelikte olduklarını, buna karşın Jüpiter füzelerinin savunmaya yönelik olduklarını savunmuştur.¹⁶

ABD ise SSCB ile yapılan pazarlıklarda Jüpiter füzeleri ile ilgili somut bir şey söylememekle birlikte olumlu yaklaşmıştır. Türkiye'ye Türkiye'nin görüşü alınmadan füzeler ile ilgili bir karar alınmayacağını ifade etmiş, bununla beraber SSCB ile pazarlıkları gizli olarak devam ettirmiştir.

ABD ile SSCB arasında yapılan pazarlıkların sonucunda SSCB, Küba'daki füzelerin söküleceğini ifade etmiş, Jüpiter füzeleri konusuna ise hiç değinmemiştir. İddialara göre, ABD Başkanı'nın kardeşi ABD Adalet Bakanı Robert Kennedy, SSCB'nin Washington büyükelçisiyle pazarlık yapmış; ABD, iki ülke arasında anlaşma sağlanmasından sonra Türkiye'deki Jüpiter füzelerinin çekilmesini önermiştir.¹⁷ ABD, bu ödünü Kruschev'in kamuoyuna böyle bir anlaşmadan bahsetmemesi şartıyla vermiştir.¹⁸ ABD Başkanı Kennedy'nin Ulusal Güvenlik Danışmanı McGeorge Bundy, anılarında, Batı'nın güvenliğini korumak için müttefiklerini kandırdıklarını söylemiştir.¹⁹

ABD yetkilileri, Küba Krizi'nin ele alınış biçiminin, esnek karşılığın ders kitabına konulabilecek uygulamalı bir örneği olduğunu ifade

¹⁴ Richard N. Lebow, *We All Lost the Cold War*, New Jersey, Princeton University Press, 1995, s. 44.

¹⁵ Paterson, *ibid.*, s. 143.

¹⁶ Faruk Sönmezoğlu, *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, İstanbul, Der Yayınları, 2006, s. 65.

¹⁷ *Ibid.*, s. 147.

¹⁸ Dominic Johnson ve Dominic Tierney, "Essence of Victory", *Security Studies*, Cilt No: XIII, Sayı 2 (2010), s. 373.

¹⁹ *Ibid.*, s. 374.

etmişlerdir.²⁰ Siyasi, ekonomik, askeri, psikolojik ve diplomatik güç kullanılarak kontrollü ve aşamalı bir şekilde düşmanın üzerindeki baskının artırılması yöntemi diğer sorunlarda da kullanılabilir bir model olarak görülmeye başlanmıştır.²¹

Türkiye'deki Jüpiter füzeleri 1963 Nisan ayı itibariyle tümüyle sökülmüştür. Türkiye'ye Jüpiter füzeleri demode olduğu için Polaris denizaltılarıyla ikame edileceği söylenmiştir. 1964 yılında Ankara'daki SSCB Büyükelçiliği, ABD ile SSCB arasındaki anlaşmayı basına sızdırmış, Türk ve Amerikan hükümetleri anlaşmayı yalanlamış, anlaşma 25 yıl sonra kanıtlanmış ve "Thirteen Days" isimli Hollywood filmine konu olmuştur.²² Sönmezoğlu'na göre:

"ABD'nin gerektiğinde kendi çıkarlarını gerçekleştirmek yolunda Türkiye'nin çıkarlarını dikkate almadan bazı eylemlere girişebileceği konusunda öncü uyarılardan biridir bu olay aslında... Bu olay Türkiye'ye, süper güç ABD'nin de sonuçta kendi çıkarları doğrultusunda politika izleyen bir devlet olduğunu, her zaman iki ülke çıkarlarının örtüşmeyebileceğini ve bu durumda ABD'nin de sonuçta kendi çıkarları doğrultusunda gerektiğinde Türkiye üzerinden pazarlık sayılabilecek bazı ilişkiler içinde olabileceğini göstermiştir... Bu olay bir bakıma 1964 Johnson Mektubu'nun bir habercisi olmuştur."²³

Küba Krizi, stratejik saldırı silahlarının herhangi bir ülkeyi öncelikli hedef haline getirebileceğini, Türkiye'deki ABD üsleri sebebiyle de Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden gelecek bir nükleer saldırının hedefi olabileceğini göstermiştir. Türkiye, kendi iradesi dışında böyle bir çatışmanın içine sürüklenmemek için Sovyetler Birliği'nin tehlikeli bulduğu silah sistemlerinin Türkiye'deki durumunu tartışmaya başlamıştır.²⁴

Füzelerin pazarlık sebebiyle söküldüğünün anlaşılmasından sonra Türkiye, Washington'un izlediği politikaların Türkiye'nin güvenliğini tehdit edebileceğini ve ABD'nin kendi ulusal çıkarları için Türkiye'nin çıkarlarını tehlikeye atabileceğini görmüştür. ABD'nin güvenilir bir müttefik olduğu kanısı zayıflamış, Türkiye'nin çok yönlü dış politika izlemesi gerektiğini savunan görüşler artmıştır.

²⁰ John Lewis Gaddis, *Strategies of Containment : A Critical Appraisal of American National Security Policy During the Cold War*, New York, Oxford University Press, 2005, s. 230.

²¹ *Idem*.

²² Aylin Güney, "Anti-Americanism in Turkey: Past and Present", *Middle Eastern Studies*, Cilt No: XLIV, Sayı 3 (Mayıs 2008), s. 472.

²³ Sönmezoğlu, *ibid.*, s. 66.

²⁴ Mustafa Aydın, "Determinants of Turkish Policy: Changing Patterns and Conjunctures during the Cold War", *Middle Eastern Studies*, Cilt No: XXXVI, Sayı 1 (2000), s. 123.

Kıbrıs Sorunu ve İki Ülke İlişkilerine Etkileri

Soğuk Savaş esnasında, özellikle 1960'lı yılların başından itibaren Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerde en sorunlu alanlardan biri Kıbrıs olmuştur. Aslında ABD, 1950'li yıllarda uzun süre Kıbrıs'ın esas olarak İngiltere'nin sorunu olduğu konusunda ısrar etmiş, büyük ekonomik taahhütlerde bulunmaktan kaçınmış, Birleşik Krallığın egemenliği altındaki topraklardaki üsleri konusunda Birleşik Krallığa bel bağlamıştı.²⁵ İngiltere'nin 1960 öncesi Kıbrıs'a bakış açısı ise İngiltere Dışişleri Bakanı Eden'in ağzından şöyle özetlenebilir:

“Kıbrıs yoksa petrol arzımızı koruma olanağımız da yoktur. Petrol yoksa İngiltere'de işsizlik ve açlık baş gösterir. Bu, bu kadar basittir”²⁶

Eden, Kıbrıs'ın Cebelitarık Boğazı gibi İngiliz toprağı olarak kalması gerektiğini düşünmekteydi. İngilizlerin iki üs bulundurma hakkı saklı tutularak Kıbrıs'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra ise İngiltere'nin adaya bakış açısı değişmiştir. ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı'nın deyişle İngiltere, Kıbrıs'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra Kıbrıs'taki sorumluluklarından yakasını kurtarmaya çalışmıştır.²⁷

Kıbrıs sorunu çerçevesinde Türkiye ile ABD arasındaki ilişkileri gerginleştiren en önemli olaylardan biri Johnson Mektubu olmuştur. Makarios'un Kasım 1963'te Kıbrıs Anayasası'nda on üç maddelik değişiklik öneren memorandumunu Türk tarafının reddetmesinin ardından Rumlar 23 Aralık'ta Kıbrıslı Türklere karşı saldırıya geçmiş, olaylar tarihe Kanlı Noel olarak geçmiştir. Türkiye diplomatik girişimlerde bulunmuş, 25 Aralık'ta Türk jetleri ada üzerinde ihtar uçuşu yapmışlardır. Krizin ilk aşamasında ABD yönetimi bu konuda tarafsız kalacağını deklare etmiş, sadece Askeri Yardım Programı çerçevesinde Türkiye ve Yunanistan'a verilmiş olan askeri teçhizatın ABD'nin onayı olmadan çatışmalarda kullanılmaması yönünde her iki ülkeye uyarıda bulunmuştur. Türkiye'nin ABD'nin adadaki duruma ilişkin garanti vermemesi halinde duruma müdahale edeceğini söylemesinden sonra ABD on bin kişilik bir NATO gücü oluşturmasını öngören bir plan hazırlamış, plan Türkiye ve Yunanistan tarafından kabul edilmesine rağmen Makarios tarafından reddedilmiştir. ABD Dışişleri Bakanı George Ball, 16 Şubat 1964'te ABD Başkanı Lyndon Johnson ve Dışişleri Bakanı Dean Rusk'a Rum tarafının niyetini şöyle ifade etmiştir:

²⁵ James E. Miller, *United States and the Making of Modern Greece: History and Power, 1950-1974*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2009, s. 86.

²⁶ L. Carl Brown, *Diplomacy in the Middle East : The International Relations of Regional and Outside Powers*, London, I.B. Tauris, 2004, s. 38.

²⁷ *Ibid.*, s. 38

“Kıbrıslı Rumlar, barış yapıcı bir güç istemiyorlar, onların tek istediği Kıbrıslı Türkleri öldürmek için yalnız bırakılmak.”²⁸

ABD ve İngiltere'nin planı değiştirmesine rağmen Makarios planı kabul etmemiş, daha sonra BM Güvenlik Konseyi'nde BM Barış Gücü kurulması kararı alınmıştır. BM Barış Gücü çatışmaları sona erdirememiş, 1 Haziran'da Rum tarafının bir ordu kurma ve silahlanma kararını almasının ardından Türkiye, 2 Haziran'da adaya müdahale kararı almış, 4 Haziran'da bu kararını ABD'ye bildirmiştir. ABD ise 5 Haziran'da tarihe Johnson Mektubu olarak geçen mektubu Türkiye'ye iletmiştir. Mektubu, dönemin ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı George Ball “hayatımda gördüğüm en kaba diplomatik metin” olarak değerlendirmiştir.²⁹

Mektupta, Türkiye'nin müdahalesinin her ikisi de NATO üyesi olan Türkiye ve Yunanistan arasında savaşa yol açabileceği ve bunun kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir. SSCB'nin duruma müdahalesi halinde NATO'nun Türkiye'yi savunmakta isteksiz olabileceği ve çekimser kalabileceği ima edilmiş ve Türkiye'nin ABD'nin Türkiye'ye askeri yardım kapsamında verdiği askeri teçhizatın Kıbrıs'ta kullanılmayacağı ifade edilmiştir. ABD'nin girişimleri Johnson Mektubu ile sınırlı kalmamıştır. NATO Kuvvetler Komutanı Türkiye'ye gelerek Türkiye'nin müttefiklerine danışmadan müdahalede bulunmaması gerektiğini ifade etmiştir. Türkiye bu gelişmeler üzerine Kıbrıs'a müdahaleyi ertelediğini duyurmuştur.

13 Haziran'da Türkiye ABD'ye cevap mektubu yazmıştır. Cevap mektubunda Kıbrıs Rum kesiminin silahlanması, Anayasa'yı çiğnemesi ve Kıbrıslı Türklere saldırılarını arttırması sebebiyle Türkiye'nin ABD'yi uyarmasına rağmen ABD'nin herhangi bir adım atmadığı ifade edilmiş, Johnson Mektubu'nun yazılış tarzı ve içeriği bakımından son derece hayal kırıklığı yaratıcı olduğu ifade edilmiştir. Müttefiklerin antlaşmalardan doğan yükümlülüklerini istedikleri zaman reddetmelerinin ittifakın varlığının sorgulanmasına sebep olacağı ve saldırgan tarafın iddialarına kapılacak bir NATO'nun tedaviye muhtaç olduğu ifade edilmiştir.

ABD mektup sebebiyle bozulan ilişkileri onarmak için İnönü'yü ABD'ye davet etmiştir. ABD, Yunanistan Başbakanı Papandreou'yu da davet ederek iki ülke arasında müzakereler yaptırmak istediye de, Papandreou bu teklifi reddetmiş ve iki Başbakanın ziyaretleri ayrı ayrı gerçekleşmiştir. 19 Haziran 1964 tarihinde CIA tarafından yapılan Ulusal İstihbarat Tahmini'ne (*National Intelligence Estimate*) göre, Kıbrıs'ta Türk

²⁸ H.W. Brands, Jr., “America Enters the Cyprus Tangle”, *Middle Eastern Studies*, Cilt No: XXIII, Sayı 3 (1987), s. 348.

²⁹ Sönmezoğlu, *ibid.*, s. 72.

ve Rum tarafları arasında işbirliği umuduna dayanan çözüm, karşılıklı düşmanlık sebebiyle mümkün değildi.³⁰

Diplomatik üslup bakımından son derece sert, kaba ve tehditkar; içerik bakımından ise iki ülke arasındaki güveni zedeleyici bulunan Johnson Mektubu, iki ülke arasındaki ilişkilere uzun vadeli zararlar vermiştir. Mektup, Türkiye'nin dış politikasını gözden geçirmesine yol açmıştır. Türkiye, iki kutuplu uluslararası sistemde orta büyüklükte bir devlet olarak bağımsız politika izlemesinin güçlüklerinin farkında olarak çok yönlü politikalar izleme arayışına girmiştir.

Mektup 1966 yılında Türk kamuoyuna yansıdığı zaman büyük infiale sebep olmuş, Türk kamuoyunda ABD karşıtlığı dramatik bir şekilde yükselmiştir.³¹ Mektup, Türk-Amerikan ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak yorumlanmıştır. Türkiye, ulusal çıkarları ABD'nin ulusal çıkarları ile örtüşmediği zaman ABD ve NATO tarafından yalnız bırakılabileceğini ve hatta engellenebileceğini anlamıştır. “Kıbrıs’a yapılacak bir askeri müdahale Sovyetler Birliği’nin meseleye doğrudan doğruya karışmasına yol açabilir. NATO müttefiklerinizin tam rıza ve muvafakatleri olmadan Türkiye’nin girişeceği bir hareket neticesinde ortaya çıkacak bir Sovyet müdahalesine karşı Türkiye’yi müdafaa etmek mükellefiyetleri olup olmadığı...” ve “Türkiye’nin Kıbrıs’a yapacağı bir müdahalede Amerika tarafından temin edilmiş olan askeri malzemenin kullanılmasına Birleşik Devletler’in muvafakat edemeyeceği...” ifadelerinin Türk Dış Politikasında uzun vadeli sonuçları olmuştur.³²

Mektubun ardından Türkiye ve ABD’nin iki ülke arasındaki ilişkileri algılamadaki farklılıkları ortaya çıkmıştır. ABD, ikili ilişkileri karşılıklı çıkarlar bağlamında değerlendirirken Türkiye, karşılıklı çıkarların ötesinde ortak değerlere de önem atfetmiş; algılamadaki bu farklılık Johnson Mektubu ile sonuçlanmıştır. Johnson Mektubu, Türkiye’de anti-Amerikanizmin artmasına sebep olan faktörlerden biri olmuştur.³³

Johnson Mektubu’nun Türk-Amerikan ilişkilerine diğer olumsuz yansımaları Türkiye ile ABD arasındaki ikili anlaşmalar ve askeri üs ve tesisler konularında olmuştur. Johnson Mektubu’nun hem hükümet, hem muhalefet, hem kamuoyu, hem de orduda yarattığı hoşnutsuzluk Türkiye ile

³⁰ Claude Nicolet, “The Development of US Plans for the Resolution of the Cyprus Conflict in 1964: ‘The Liits of American Power’ ”, *Cold War History*, Cilt No: III, Sayı 1 (Ekim 2002), s. 103.

³¹ Douglas A. Howard, *History of Turkey*, Westport, Greenwood Press, 2001, s. 145.

³² Sönmezoğlu, *ibid.*, s. 74.

³³ Aylin Güney, “Anti-Americanism in Turkey: Past and Present”, *Middle Eastern Studies*, Cilt No: XLIV, Sayı 3 (Mayıs 2008), s. 474.

ABD arasında yapılan anlaşmaların tekrar düzenlenmesi taleplerinin ortaya çıkmasına sebep olmuş, Türkiye'nin yaptığı girişimlerden sonra 1967 yılında iki ülke arasında görüşmeler başlamıştır. Sonuçta 1968 yılında ABD Personelinin Görev ve Yetkileri konusunda bir anlaşma, 1969 yılında ise Savunma ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması (SEIA) imzalanmıştır. İlk anlaşma ile özellikle 1960'lı yıllardan itibaren iki ülke arasında çeşitli sorunlara yol açan Türkiye'deki ABD personelinin ayrıcalıkları konusunda yeni düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan anlaşmaya rağmen Türk tarafı ABD askeri personelinin ayrıcalık ve bağımsızlıklarının ancak Türkiye'nin onayı ile mümkün olabileceğini düşünürken, ABD tarafı son sözün hala kendilerinde olduğunu düşünmekteydi.³⁴

İkinci anlaşma konusunda ise Türkiye'ye göre, Türkiye'nin toprakları üzerindeki "ortak savunma tesislerinde" Türkiye'nin onayı olmadan hiçbir şey yapılamayacağı, Türkiye'nin bu üslerde tam ve kesin bir denetim hakkına sahip olduğu ve bu tesislerin NATO faaliyetleri ile sınırlı olduğu anlaşmada kabul edilmiştir. ABD ise konuyu "Türklerin, kendilerinin askeri faaliyetleri üzerinde diğer NATO ülkelerinden daha fazla söz sahibi olma girişimleri" olarak görmüştür.³⁵ Pentagon, ABD personelinin dinleme ve haberleşme merkezlerinin faaliyetleri gibi konularda insiyatife sahip olmasında ısrarlı olmuştur.³⁶

Üslerle ilgili olarak iki ülke arasındaki ilişkileri gerginleştiren diğer bir olay Türkiye'nin bilgisi dışında İncirlik Üssü'nden kalan bir ABD keşif uçağının 1965 yılında Karadeniz'in uluslararası hava sahasında düşmesi olmuştur. Türkiye, kendisini uluslararası platformlarda zor duruma düşüren bu uçuşların durdurulmasını talep etmiş, ABD uçuşların devam etmesi için yoğun baskı yapmış, Johnson Mektubu'nun yarattığı koşullar sebebiyle uçuşlar durdurulmuştur.

Üslerle ilgili Türkiye ile ABD arasındaki ikinci kriz, 1967 Arap-İsrail Savaşı sırasında ABD'nin İncirlik Üssü'nü İsrail'e yardım etmek amacıyla kullanmak istemesi ile çıkmış, Türkiye üssün kullanılmasına izin vermemiştir. Yine 1969 yılında Lübnan'daki karışıklıklara müdahale etmek için İncirlik Üssü'nün ABD tarafından kullanılmasına Türkiye karşı çıkmıştır.

Kıbrıs sorunu 1960'larda ve 1970'lerde iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkileyen bir sorun alanı olmaya devam etmiştir. 1960'lı ve 70'li yıllarda ABD'nin temel amacı NATO ittifakının zayıflamasına yol açacak, Sovyetler Birliği'nin müdahalesini tetikleyerek 3. Dünya Savaşı'nı

³⁴ Sönmezoğlu, *ibid.*, s. 223.

³⁵ *Ibid.*, s. 224.

³⁶ *Ibid.*, s. 225.

başlatabilecek Türkiye ve Yunanistan arasında bir savaşın çıkmasını önlemek olmuştur.

Kıbrıslı Türklerin lideri Rauf Denktaş anılarında, Türkiye'yi ziyaret eden Bulgar heyetinin bir notla Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale edip etmeyeceğini sorduğuna değinmiştir.³⁷ Denktaş, Bulgar yetkililerin, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale etmesi halinde 3. Dünya Savaşı çıkacağını tahmin ettiklerini ifade ettiklerini söylemiştir.

1967 yılında 1950'lerden itibaren CIA için çalıştıkları iddia edilen albayların³⁸ Yunanistan'da gerçekleştirdiği askeri darbe Türk-Yunan ilişkilerinin daha da gerginleşmesine sebep olmuş, ABD'nin bölgede istikrarı koruma çabaları güçleşmiştir. ABD Dışişleri Bakanı Kissinger, bu darbeye göz yummakla suçlanmıştır. Darbeden üç ay sonra Çin Dışişleri Bakan Yardımcısı Qiao Guanhua'nın Kissinger'a darbenin gerçekleşmesinden önce mutlaka bir şeyler olacağını bilmesine rağmen neden önlemek için adım atmadığı sorusuna Kissinger, kendisinin o esnada Moskova'da olduğunu ve adamlarının bu tip raporlar geçmişte de birçok defalar kendilerine geldiği ve üç ayda bir muhtemel darbe söylentileri ortaya çıktığı için ciddiye almadıklarını söylemiştir.³⁹ Askeri cunta, yönetimi ele geçirdikten sonra ABD'nin çıkarlarıyla paralel politikalar izlemiştir. İçerde anti-komünist, dışarda batı yanlısı politikalar izlemiştir; 1967'de, 1970'de ve 1973'te Orta Doğu'da yaşanan kriz ve savaşlarda Yunan hava sahası ve karasuları ABD'ye açılmıştır.⁴⁰

Yunanistan'da gerçekleşen askeri darbe bu yıllarda gergin olan Türkiye-Yunanistan ilişkilerini daha da gerginleştirmiştir. Kasım ayında Kıbrıslı Türklerin yaşadığı iki köye yapılan saldırılardan sonra Türkiye, adaya müdahaleyi değerlendirmeye başlamıştır. İngiliz istihbarat birimi *Government Communication Headquarters* (GCHQ)'a bağlı Ayios Nikolaos istasyonunun, Türkiye'nin donanmasını Kıbrıs'a göndermeyi planladığını gösteren haberleşme istihbaratı elde ettiği iddia edilmektedir.⁴¹ Bölgeden gelen bilgileri değerlendiren ABD, iki NATO ülkesi arasında çatışma olasılığının arttığını tespit ederek devreye girmiştir. ABD'nin

³⁷ Cihat Göktepe, "The Cyprus Crisis of 1967 and its Effects on Turkey's Foreign Relations", *Middle Eastern Studies*, Cilt No: XLI, Sayı 3 (Mayıs 2005), s. 442.

³⁸ John Sakkas, "The Greek dictatorship, the USA and the Arabs, 1967-1974", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Cilt No: VI, Sayı: 3 (Aralık 2004), s. 245.

³⁹ Ivar-Andre Slengesol, "A Bad Show? The United States and the 1974 Cyprus Crisis", *The Mediterranean Quarterly*, Cilt No: XI, Sayı 2 (Bahar 2000), s. 105.

⁴⁰ Sakkas, *ibid.*, s. 256.

⁴¹ David Easter, "GCHQ and British External Policy in the 1960s", *Intelligence and National Security*, Cilt No: XXIII Sayı 5 (2008), s. 690.

arabuluculuğunun neticesinde, Grivas'ın adadan uzaklaştırılması ve on iki bin Yunan askerinin adadan çekilmesiyle Türkiye müdahaleden vazgeçirilebilmiştir.

15 Temmuz 1974 tarihinde, Yunanistan'daki cunta tarafından desteklenen Ulusal Muhafızlar'ın Kıbrıs'ta darbe yapmasının ve Kıbrıs Rum Yönetimi lideri Makarios'u iktidardan indirmesinin ardından Türkiye, Garanti Antlaşması'ndan doğan haklarını kullanmış ve Kıbrıs Barış Harekâtı'nı düzenlemiştir.

Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesinin ardından Yunan Lobisi harekete geçmiş ve 1975 Şubat'ında ABD Temsilciler Meclisi'nde ve Senato'da kabul edilen yasa tasarısının Başkan tarafından onaylanmasından sonra Türkiye'ye silah ambargosu uygulanmaya başlanmıştır.⁴² Yasaya göre, 5 Şubat 1975'ten itibaren geçerli olmak üzere Türkiye'ye yapılan askeri yardımlar durdurulmuş ve silah satışı yasaklanmıştır.

Türkiye, ambargo kararının alınmasına sert tepki göstermiştir. Dönemin hükümeti ABD ve NATO ile ilişkilerin gözden geçirileceğini ifade etmiş, savunma alanında işbirliği anlaşmalarının anlamını yitirdiğini savunmuştur. 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kuruluşu ilan edilmiş; Türkiye, NATO kış tatbikatlarına katılmayacağını ilan etmiştir. Ambargonun devam etmesi halinde Türkiye'deki ABD askeri üslerinin ve tesislerinin kapatılacağı ifade edilmiştir. Türkiye'de Amerika karşıtlığı artmış, Türkiye'nin ABD'ye güveni tümüyle kaybolmuştur.⁴³

Ambargonun devam etmesi üzerine Türkiye, 25 Temmuz 1975'te, 1969 yılında imzalanan SEİA'yı feshetmiş, İncirlik Üssü'nün NATO faaliyetleri çerçevesinde kullanılması hariç ABD'nin İncirlik'teki ve diğer üslerdeki faaliyetlerini durdurmuş ve üslerin Türk Silahlı Kuvvetleri'nin denetimine bırakılmasına karar vermiştir. Türkiye, üslerin ve tesislerin tümüyle kapatılıp ABD askeri personelinin üsleri ve tesisleri boşaltmasını talep etmeyerek açık kapı bırakmıştır.⁴⁴

Türkiye'nin ambargoya tepkisi SEİA'nın feshedilmesi ve üslerin faaliyetlerinin durdurulması ile sınırlı kalmamış, silah ambargosu Türk Dış Politikası'nda köklü değişikliklere yol açmıştır. Türkiye, dış politikasının tek boyutluluğunun ve ABD askeri yardımına ne kadar bağımlı olduğunun

⁴² Robert McDonald, "Alliance Problems in the Eastern Mediterranean—Greece, Turkey and Cyprus: Part II Prospects for Security in the Mediterranean," *Adelphi Papers*, Sayı 229 (1988), s. 61.

⁴³ Aylin Güney, "Anti-Americanism...", s. 475.

⁴⁴ Sönmezoğlu, *ibid.*, s. 263.

farkına varmıştır.⁴⁵ Kalaitzaki'ye göre hem Türkiye, hem de Yunanistan, ABD'nin her iki ülkenin hayatı çıkarlarından çok kendi stratejik çıkarlarını göz önüne alarak hareket ettiğini anlamışlardır.⁴⁶

İki kutuplu uluslararası sistemin iki lider ülkesi arasındaki ilişkilerin nispeten yumuşaması sebebiyle Türkiye gibi orta büyüklükte ülkelerin manevra alanının genişlemiş olması ve kendi politikalarını izleyebilme olanaklarının artmış olması, Türk Dış Politikası'nda yeni yönelimlere olanak sağlamıştır. Türkiye, Batı Bloku ile ilişkilerini sorgulamaya başlamış, çok boyutlu dış politika izlenmesi gerektiği savunulmaya başlanmıştır. Komşularla ilişkileri geliştirmek, üçüncü dünyacılık, Orta Doğu ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi, tarafsızlık politikası izleme gibi alternatifler tartışılmaya başlanmış; Türkiye, silah ithal kaynaklarını çeşitlendirmeyi ve yerli bir silah sanayisi kurmayı stratejik öncelikleri olarak belirlemiştir.⁴⁷

1964 olaylarından sonra zaten belirli ölçüde gelişen Türkiye-SSCB ilişkileri daha da ileri seviyelere taşınmıştır. Aralık 1975'te SSCB Başbakanı Türkiye'yi ziyaret etmiş, 1977 yılında Türkiye Dışişleri Bakanı, 1978 yılında ise Türkiye Başbakanı Moskova'yı ziyaret etmiştir. 1978 yılında ekonomik boyutu olan ve iki ülke arasındaki komşuluk, dostluk ve işbirliğini geliştirmeye yönelik bir anlaşma imzalanmıştır.

Sovyetler Birliği ile ilişkilerin geliştirilmesine paralel şekilde Müslüman ülkelerle de ilişkiler geliştirilmiştir. Türkiye, İslam Konferansı Örgütü içinde aktif rol almış, 1976 yılında örgütün toplantısı İstanbul'da yapılmıştır. Yine 1976 yılında Filistin Kurtuluş Örgütü resmen tanınmıştır.

1979'da İran'da Şah rejiminin devrilmesinin, yerine ABD karşıtı bir rejimin gelmesinin ve SSCB'nin Afganistan'ı işgalinin ardından bölgedeki dengeler ABD aleyhine dönmüş, Türkiye'nin ABD açısından önemi artmış ve 1980'de yeni SEİA imzalanmıştır.⁴⁸

Afyon Ekimi, Ermeni Sorunu, Rogers Planı ve

Türk-Amerikan İlişkileri

1960'lı ve 70'li yıllarda Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine yol açan bir başka sorunlu alan Türkiye'deki afyon dikimi

⁴⁵ Aylin Güney, "An Anatomy of the Transformation of the US-Turkish Alliance: From "Cold War" to "War on Iraq", *Turkish Studies*, Cilt No: VI, Sayı 3 (2005), s. 343.

⁴⁶ Theodora Kalaitzaki "US Mediation in Greek-Turkish Disputes since 1954", *Mediterranean Quarterly*, Cilt No: XVI, Sayı 2 (Bahar 2005), s. 116.

⁴⁷ Güney, "An Anatomy...", s. 343.

⁴⁸ *Idem*.

olmuştur. 1960'lı yıllarda ABD'de uyuşturucu kullanımının artması üzerine ABD hükümeti, uyuşturucu yapımında kullanılan afyonun üretimini yapan ülkelere baskı yaparak afyon üretiminin, uyuşturucu arzının ve uyuşturucu kullanımının azaltılabileceğini düşünmüştür. ABD'nin baskı yaptığı ülkelerden biri de Türkiye olmuştur. ABD Narkotik Bürosu, New York sokaklarındaki eroinin yüzde sekseninin orijininin Türk afyon tarlaları olduğunu iddia etmiştir. 1960'ların başlarından itibaren ABD'nin Türkiye'ye yaptığı baskılar sonucunda Türkiye, afyon üretiminde sınırlamaya gitmiş, uyuşturucuyla mücadele etmek için bütün uluslararası anlaşmaları imzalamış ve ilgili uluslararası örgütlere katılmıştır.

1970 yazında ABD, Türkiye'yi afyon üretimine devam ettiği takdirde yaptığı yardımları kesmekle tehdit etmiş, bu tavır Türk siyasetinde ve kamuoyunda infiale sebep olmuştur.⁴⁹ Demirel hükümetinin askeri müdahale ile devrilip yerine teknokratlardan oluşan Erim hükümetinin gelmesinden sonra, Haziran 1971'de Türkiye'de afyon ekiminin yasaklandığı ilan edilmiş, bunun karşılığında ABD yönetimi Türkiye'nin zararlarının karşılanması için bir fon ayırma sözü vermiştir. Bununla beraber, afyon, Türkiye'de yaygın olarak ekildiği ve ekildiği bölgeler için ekonomik olarak çok önemli bir ürün olduğu için yasaklanmasının ardından kamuoyunda yasağın kaldırılması yönünde baskılar oluşmaya başlamıştır. ABD'nin söz verdiği yardım programında ise aksamalar olmuştur. Temmuz 1974'te Ecevit hükümeti yedi ilde afyon üretimine başlanacağını açıklamış, aynı zamanda sıkı bir denetim mekanizmasını da yürürlüğe koymuştur.

ABD Temsilciler Meclisi ve Senatosu, Başkan'a, Türkiye'nin kararını geri almaması durumunda, ABD Dış Yardım Kanunu gereğince Türkiye'ye yapılan yardımın durdurulması çağrısı yapmıştır. Bu sorun Türkiye'nin Kıbrıs Barış Harekâtı'nı düzenlemesinden sonra ABD Temsilciler Meclisi ve Senatosu'nda silah ambargosu konulması yönünde yapılan çalışmalarda destekleyici unsur olarak kullanılmıştır. 1976 yılı itibariyle ise Temsilciler Meclisi'ndeki en şahin isimler ve uyuşturucu hakkında kampanya yürütenler bile Türk afyonunun kaçak yollarla ticaretinin yapılmasının bir problem teşkil etmediğini kabul etmek zorunda kalmışlardır.⁵⁰ Robins ise afyon sorununun iki ülke arasında bu kadar ciddi problem yaratmasının ardında yatan en önemli sebeplerden birinin Türk elitinin ve halkının ulusal

⁴⁹ Philip Robins, "The Opium Crisis and the Iraq War: Historical Parallels in Turkey-US Relations", *Mediterranean Politics*, Cilt No: XII, Sayı 1 (Mart 2007), s. 22.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 23.

egemenliğe verdiği önem ve afyon meselesinin egemenlik haklarına bir müdahale olarak görülmesi olduğunu savunmaktadır.⁵¹

1980'li yıllarda iki ülke arasındaki ilişkilerde uluslararası konjonktürün de etkisiyle iyileşme gözlenirse de birçok sorun yaşanmıştır. 1980'lerde iki ülke arasındaki ilişkileri gerginleştiren sorunlardan biri Rogers Planı'dır. Rogers Planı, Türkiye ve Yunanistan arasında Ege'deki FIR hattı konusundaki anlaşmazlığın çözülmesi için ABD generali Bernard Rogers tarafından hazırlanmış bir plandır.

FIR hattı, 1974'ten itibaren Türkiye ve Yunanistan arasında sorun teşkil etmeye başlamıştır. 1974 Ağustosunda gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekatı'ndan sonra Türkiye, Türk hava sahasına yaklaşan tüm uçakların Ege'deki medyan çizgisine ulaştıklarında pozisyonlarını rapor etmeleri ve uçuş planı göndermeleri gerektiğini ifade eden NOTAM 714'ü yayınlamıştır. Yunanistan bunu protesto etmiş ve gerginlik 1980'e kadar devam etmiştir. Rogers Planı'nda, Türkiye'nin Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına dönmelerini kabul etmesinin karşılığında Ege'deki FIR hattının yeniden düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Rogers, Kenan Evren'in, Yunanistan'ın NATO'ya dönüşünün onaylanmasından sonra Yunanistan'ın üzerinde uzlaşılan adımları atıp atmayacağı yönündeki endişelerini "asker sözü" vererek gidermeye çalışmıştır.

Yunanistan ve Türkiye tarafından yetkili bir temsilcinin olmadığı bir anlaşma uluslararası hukuk açısından bir bağlayıcılık taşımamış ve sadece "asker sözü"ne dayanmıştı. Neticede, 1981'de Yunanistan Hükümeti anlaşmayı tanımadığını açıklamış, Türkiye bu konuda hiçbir şey yapamamıştır. Ege Denizi üzerindeki FIR Hattı sorunu, Rogers Planı'ndan günümüze kadar çözülememiş ve Türkiye ve Yunanistan arasında problem teşkil etmeye devam etmiştir. Yunanistan, bir FIR hattının uluslararası sınırları belirlemesi mümkün olmamasına rağmen, FIR sınırlarını Türkiye'nin bölgede deniz sınırlarının var olduğunu kabul ettiğinin bir kanıtı olarak göstermektedir.⁵² Türkiye, Ege'deki FIR hattı sorumluluk alanlarının eşitlik ve ulusal güvenlik temelinde yeniden düzenlenmesini talep etmekte ve Yunanistan'ın FIR sorumluluklarını sanki egemenlik hakları içeriyor gibi kullanmasını ve Türk savaş uçaklarının uçuş planlarını Yunanistan'a vermesini talep etmesini reddetmektedir.⁵³

⁵¹ *Ibid.*, s. 24.

⁵² Jon M. Van Dyke, "An Analysis of the Aegean Disputes under International Law", *Ocean Development & International Law*, Sayı 36 (2005), s. 87.

⁵³ Mustafa Aydın, "Crypto-optimism in Turkish-Greek Relations. What is Next?", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Cilt No: V, Sayı 2 (Ağustos 2003), s. 230.

1980'li yıllarda Türk-Amerikan ilişkilerindeki sorunlu alanlarından bir diğeri Ermeni sorunu olmuştur. Bu yıllarda Ermeni teröristlerin Türk diplomatlarına karşı saldırıları devam etmekteydi. Türkiye, diplomatları katledilirken, Ermeni lobisinin ABD Kongresi'nde 24 Nisan'ı "Soykırım Günü" olarak kabul ettirme çabalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Ermeni teröristler tarafından işlenen cinayetlerin ABD Kongresi'ndeki Ermeni Lobisi'nin bazı üyeleri tarafından meşru görülmesi Türkiye'de sert tepkiyle karşılanmıştır. ABD Yönetimi, Kıbrıs sorununda ve silah ambargosunda olduğu gibi ABD siyasal sistemindeki yürütme ve yasama arasındaki dengeleri bahane göstermiş, Temsilciler Meclisi'ndeki temsilcilerin değerlendirmelerinin ABD'nin dış politikasına doğrudan etki etmeyeceğini savunmuştur. Bu argümanlar Türkiye'yi tatmin etmemiş, dönemin Cumhurbaşkanı Kenan Evren 1987 yılında gerçekleştireceği ABD gezisini iptal etmiştir. 1984, 1985, 1986 ve 1987 yıllarında sözde Ermeni soykırımının kabul edilmesi yönünde gösterilen çabalar 1989'da yasa tasarısının Adalet Komisyonu'ndan geçmesi ile ciddi bir hal almış; bunun üzerine Türkiye, İncirlik üssünden gerçekleşen uçuşların yasaklanması, askeri ilişkilerin askıya alınması ve Türk-ABD Savunma Konseyi Toplantıları'nın askıya alınması gibi birtakım önlemleri gündeme getirmiştir.

SEİA'da ABD'nin verdiği sözleri yerine getirmemesi, ABD'nin KKTC'yi 1983'te tanımaması, tanımak isteyen ülkeleri de baskı yaparak vazgeçirmesi 80'li yıllarda ikili ilişkileri gerginleştiren diğer gelişmeler olmuştur.

Sonuç

II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası sistem iki kutuplu bir yapı kazanmıştır. 1945 yılında ABD, SSCB ve İngiltere arasında düzenlenen Yalta ve Potsdam Konferansları esnasında ve sonrasında iki blok arasında görüş ayrılıkları ortaya çıkmış, Truman Doktrini'nin kabul edildiği 1947 yılına kadar İran, Yunanistan, Türkiye ve Almanya gibi ülkelerde meydana gelen gelişmeler iki blok arasındaki görüş ayrılıklarını derinleştirmiştir. Daha sonraki yıllarda meydana gelen gelişmeler uluslararası sistemin iki kutuplu yapısını kuvvetlendirmiştir. Bu yapıda Türkiye gibi orta büyüklükte ülkelerin denge politikası izlemesi mümkün olmamıştır.

Türkiye, hem Balkanlar hem de Kafkasya'da SSCB ve SSCB'ye yakın ülkeler tarafından kuşatılma endişesi içerisinde olduğu için II. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan iki kutuplu sistemde SSCB'den gelecek tehditlere karşı denge oluşturmak için Batı Bloku içerisinde yer almıştır. 1947 yılında ABD'nin Truman Doktrini'ni kabul etmesi ve bu çerçevede Türkiye'ye askeri yardım kararı alması, daha sonrasında ise Marshall Planı çerçevesinde Türkiye'ye mali yardım yapılması iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmiştir.

1952 yılında Türkiye'nin NATO'ya üyeliği kabul edildikten sonra ise ilişkiler stratejik bir boyut kazanmıştır.

2. Dünya Savaşı'ndan sonra meydana gelen iki kutuplu uluslararası sistemde jeostratejik olarak her iki blok için de çok önemli bir konumda olan Türkiye, orta büyüklükte bir devlet olarak, özellikle de bir bloğun baskıları sebebiyle Batı Blokuna yakınlaşmıştır. İlerleyen yıllarda ise orta büyüklükte bir devletin askeri, ekonomik ve siyasi olarak bloklardan birinin lider ülkesine bağımlılığının artmasının ve tek yönlü bir dış politika izlemesinin olumsuz sonuçları Küba Krizi'nde, NATO'nun Esnek Karşılık Doktrini tartışmalarında, Kıbrıs sorununda, afyon ekimi sorununda, Rogers Planı tartışmalarında ve Ermeni sorununda açıkça görülmüştür. Uluslararası sistemin süper güçlerinden biri olan ABD, kendi çıkarları söz konusu olduğunda Türkiye'nin ulusal çıkarlarını göz ardı edebilmiş, hatta Türkiye'nin ulusal çıkarlarına aykırı politikalar izleyebilmiştir.

Kaynakça

- ARON, Raymond; *Peace and War, A Theory of International Relations*, New York, Anchor, 1973.
- AYDIN, Mustafa; “Determinants of Turkish Policy: Changing Patterns and Conjunctures during the Cold War”, *Middle Eastern Studies*, Cilt No: XXXVI, Sayı 1 (2000), s. 103-139.
- AYDIN, Mustafa; “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1939-1945”, (ed.) Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Cilt I*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 399-475.
- AYDIN, Mustafa; “Crypto-optimism in Turkish–Greek Relations. What is Next?”, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Cilt No: V, Sayı 2 (Ağustos 2003), s. 223-240.
- BRANDS, H.W. Jr.; “America Enters the Cyprus Tangle”, *Middle Eastern Studies*, Cilt No: XXIII, Sayı 3 (1987), s. 348-360.
- BROWN, L. Carl; *Diplomacy in the Middle East : The International Relations of Regional and Outside Powers*, London, I.B. Tauris, 2004.
- DOBSON, Alan P. ve Marsh, Steve; *U. S. Foreign Policy since 1945*, London ve New York, Routledge, 2000.
- EASTER, David; “GCHQ and British External Policy in the 1960s”, *Intelligence and National Security*, Cilt No: XXIII Sayı 5 (2008), s. 681-706.
- ERHAN, Çağrı; *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, İmge Yayınları, 2001.
- ERHAN, Çağrı; “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, (ed.) Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Cilt I*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 522-575.
- GADDIS, John Lewis; *Strategies of Containment : A Critical Appraisal of American National Security Policy During the Cold War*, New York, Oxford University Press, 2005.
- GÖKTEPE, Cihat; “The Cyprus Crisis of 1967 and its Effects on Turkey’s Foreign Relations”, *Middle Eastern Studies*, Cilt No: XLI, Sayı 3 (Mayıs 2005), s. 431-444.
- GÜNEY, Aylin; “An Anatomy of the Transformation of the US-Turkish Alliance: From “Cold War” to “War on Iraq””, *Turkish Studies*, Cilt No: VI, Sayı 3 (2005), s. 341-359.
- GÜNEY, Aylin; “Anti-Americanism in Turkey: Past and Present”, *Middle Eastern Studies*, Cilt No: XLIV, Sayı 3 (Mayıs 2008), s. 471-487.
- HOWARD, Douglas A.; *History of Turkey*, Westport, Greenwood Press, 2001.
- JOHNSON, Dominic ve Tierney, Dominic; “Essence of Victory:”, *Security Studies*, Cilt No: XIII, Sayı 2 (2010), s. 350-381.

- KALAITZAKI, Theodora; "US Mediation in Greek-Turkish Disputes since 1954", *Mediterranean Quarterly*, Cilt No: XVI, Sayı 2 (Bahar 2005), s. 106-124.
- KAYAOĞLU, Barın; "Cold War in the Aegean: Strategic imperatives, Democratic Rhetoric: The United States and Turkey, 1945–52", *Cold War History*, Cilt No: IX, Sayı 3 (Ağustos 2009), s. 321-345.
- KUBICEK, Paul; "Turkey's Inclusion in the Atlantic Community: Looking Back, Looking Forward", *Turkish Studies*, Cilt No: IX, Sayı 1 (2008), s. 21-35.
- LEBOW, Richard L.; *We All Lost the Cold War*, New Jersey, Princeton University Press, 1995.
- LEFFLER, Melvyn P.; "Strategy, Diplomacy and the Cold War: The United States, Turkey and NATO, 1945-1952", *Journal of American History*, Cilt No: LXXI, Sayı 4 (Mart 1985), s. 807-825.
- McDONALD, Robert; "Alliance Problems in the Eastern Mediterranean—Greece, Turkey and Cyprus: Part II Prospects for Security in the Mediterranean," *Adelphi Papers*, Sayı 229 (1988), s. 72-89.
- MILLER, James E.; *United States and the Making of Modern Greece: History and Power, 1950-1974*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2009.
- NICOLET, Claude; "The Development of US Plans for the Resolution of the Cyprus Conflict in 1964: 'The Limits of American Power' ", *Cold War History*, Cilt No: III, Sayı 1 (Ekim 2002), s. 95-126.
- ORAN, Baskın (ed.); *Türk Dış Politikası Cilt I*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001.
- PATERSON, Thomas G.; *Kennedy's Quest for Victory : American Foreign Policy, 1961-1963*, New York, Oxford University Press, 1989.
- ROBINS, Philip; "The Opium Crisis and the Iraq War: Historical Parallels in Turkey-US Relations", *Mediterranean Politics*, Cilt No: XII, Sayı 1 (Mart 2007), s. 17-38.
- ROGERS, Paul; *Losing Control: Global Security in the Twenty-First Century*, London, Pluto Press, 2000.
- SAKKAS, John; "The Greek Dictatorship, the USA and the Arabs, 1967-1974", *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Cilt No: VI, Sayı: 3 (Aralık 2004), s. 245-257.
- SEYDİ, Süleyman; "Making a Cold War in the Near East: Turkey and the Origins of the Cold War, 1945–1947", *Diplomacy and Statecraft*, Sayı 17 (2006), s. 113-141.
- SLENGESOL, Ivar-Andre; "A Bad Show? The United States and the 1974 Cyprus Crisis", *The Mediterranean Quarterly*, Cilt No: XI, Sayı 2 (Bahar 2000), s. 96-129.

- SÖNMEZOĞLU, Faruk; *II. Dünya Savaşı'ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, İstanbul, Der Yayınları, 2006.
- ULUNIAN, Artiom A.; "Soviet Cold War Perceptions of Turkey and Greece, 1945-58", *Cold War History*, Cilt No: III, Sayı 2 (Ocak 2003), s. 35-52.
- VAN DAYKE, John M.; "An Analysis of the Aegean Disputes under International Law", *Ocean Development & International Law*, Sayı 36 (2005), s. 63-117.
- VAUGHAN, James; "Cloak without Dagger: How the Information Research Department Fought Britain's Cold War in the Middle East, 1948-56", *Cold War History*, Cilt No: IV, Sayı 3 (2004), s. 56-84.

**SİYASİ TARİH AÇISINDAN LOZAN KONFERANSI GÜNLERİNDE
HÜSEYİN RAUF BEY İLE İSMET PAŞA ARASINDAKİ
YAZIŞMALARDAN BİR KESİT (1922-1923)**

Dr. Bilâl N. Şimşir, E. Büyükelçi

Siyasi Tarih alanında ülkemizin en seçkin akademisyenlerinden Sayın Prof. Dr. A. Halûk ÜLMAN'a ithaf edilmek üzere bir şeref kitabı yayınlanacağı haberini büyük sevinçle karşıladım. Kadirbilirce kararlarından dolayı Fakültemiz Dekanı Sayın Prof. Dr. Yalçın KARATEPE'ye ve Siyasi Tarih Anabilim Dalı Başkanı Sayın Prof. Dr. Ömer KÜRKCÜOĞLU'na tebriklerimi ve takdir duygularımı sunarım.

Gençliğimde yanında birkaç yıl mutlulukla görev yapmış oluşum değerli büyüğüm Halûk ÜLMAN Hocamıza karşı derin saygı ve yarım asırlık dostluk duyguları beslemekteyim; onun için yayınlanacak kitaba benden de yazı istenmesinden onurlandım ve bir makale hazırlamayı görev bildim. Yürekten teşekkür ediyorum.

Sayın Halûk ÜLMAN Hocamıza en iyi dileklerle birlikte içten saygılarımı yineliyorum. - BNŞ.

Giriş

1922-1923 Lozan Barış Konferansı günlerinde **Hüseyin Rauf Bey (Orbay)** Ankara'da Heyet-i Vekile Reisi, yani Başbakan ve aynı zamanda Dışişleri Bakan vekilidir. **İsmet Paşa (İnönü)** Lozan'da, Dışişleri Bakanı ve Heyet-i Temsiliye Reisi'dir; yani Konferansta Türkiye Başdelegesidir.

Lozan Barış Konferansı telgraflarla yürütülmüştür. Konferans boyunca, **Hüseyin Rauf Bey** ile **İsmet Paşa** arasında yoğun bir telgraf trafiği yaşanmış, iki dönemde, karşılıklı olarak 1600 kadar telgraf çekilmiştir; bunların yaklaşık yarısı Ankara'dan, diğer yarısı da Lozan'dandır. Bu belgeler, siyasi tarihimiz bakımından birinci derecede önem taşımakta ve

aynı zamanda iki seçkin Türk devlet adamı **Hüseyin Rauf Bey** ile **İsmet Paşa** arasındaki ilişkilere de ışık tutmaktadır.

Bu ilişkilerde ilk görüş farklılığı, geçiş dönemi sorunlarından kaynaklanmıştır.

I. Geçiş Dönemi Sorunları

Lozan günleri, Türkiye için bir geçiş dönemidir. Türkiye, savaştan barışa; Osmanlıdan Türkiye Cumhuriyetine, çok milletli İmparatorluktan Türk ulus devletine geçmektedir. Geçerken birçok çetin sorunla karşılaşmakta, bu sorunlara tez elden çözüm bulmaya çalışmaktadır.

Âcil çözüm bekleyen sorunlardan biri, **yurt dışındaki Osmanlı diplomatik teşkilatı** sorunudur. TBMM 1 Kasım 1922'de Saltanatı kaldırdı, Osmanlı Devleti tarih oldu, deriz. Hatta, TBMM'nin, 16 Mart 1920 tarihinde, yani İstanbul'un resmen işgal edildiği tarihte sona ermiş olduğunu ilân etmiş olduğunu belirtiriz; fakat, nasıl geçmiştir sorusunu kendimize pek sormayız.

Evet, 1 Kasım 1922'de saltanat kaldırılmıştı. TBMM de Osmanlı Devleti'nin 16 Mart 1920 tarihinde (yani İstanbul'un işgal edildiği gün) zaten sona ermiş olduğunu ilân etmişti. 4 Kasım 1922'de son Sadrazam **Tevfik Paşa** istifa etmiş, böylece İstanbul Hükümeti tarihe karışmıştı. **Rafet Paşa**, Ankara'dan İstanbul'a gönderilmiş, Babiâli'yi, yani Osmanlı merkez teşkilâtını teslim alıp Ankara Hükümetine bağlamıştı.

Peki Osmanlı Devleti'nin dış teşkilâtı yok muydu?. Yabancı ülkelerde Osmanlı elçilikleri, konsoloslukları, temsilcilikleri yok muydu? Vardı. Cami yıkılmışsa da minberi kalmıştı. Onlar ne oldu? Biraz açalım.

Yurt Dışında Son Osmanlı Diplomatik Teşkilâtı

Osmanlı diplomatik teşkilâtı Avrupa odaklıydı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Devletinin toplam 18 elçiliği ve büyükelçiliği vardı ve bunların tamamına yakını Avrupa kıtasında kümelenmişti. Avrupa dışında yalnız Washington'da ve Tahran'da Osmanlı büyükelçilikleri vardı, geri kalan 16 elçilik ve büyükelçilik Avrupa'da idi.

Birinci Dünya Savaşı'nda, savaş yüzünden, 8 Osmanlı elçiliği ve büyükelçiliği kapandı. Bunlar, düşman devletlerdeki misyonlardı: **Atina, Belgrat, Bükreş, Londra, Paris, Petersburg, Roma** ve **Washington** elçilik ve büyükelçilikleri idi.

Mütarekede, mütareke anlaşmaları gereğince, Osmanlı devleti ile müttefikleri Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile diplomatik ilişkileri de kesildi, yasaklandı. Dolayısıyla Osmanlı Devletinin **Berlin, Sofya** ve **Viyana** elçilikleri de kapandı.

Savaş ve mütareke dönemlerinde yalnız tarafsız ülkelerdeki Osmanlı Elçilikleri açık kalmıştı. Tarafsız, yani Birinci Dünya Savaşına girmemiş olan ülkelerdeki Osmanlı elçilikleri açıktı. Bunlar; **Bern (İsviçre)**, **Brüksel (Belçika)**, **Kopenhag (Danimarka)**, **Lahey (Hollanda)**, **Madrid (İspanya)** ve **Stokholm (İsveç)** elçilikleri idi.¹

Sevr Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, 1920 yılında, **Paris** ve **Roma**'da, daha sonra da **Londra**'da birer Osmanlı mümessilliği açılmıştı. Barış antlaşması yürürlüğe girmediği için bunlar resmen birer elçilik statüsünde değildi, birer mümessillik konumunda idiler. Bunların başında Londra'da **Mustafa Reşit Paşa** (1858-1924) (Koca Mustafa Reşit Paşa ile karıştırılmasın);² Roma'da **Osman Nizami Paşa** ve Paris'te **Mehmet Nabi Bey** vardı. Bunlar kıdemli Osmanlı diplomatlarıydı, **M. Reşit Paşa** ve **Nabi Bey** Hariciye Nazırlığı da yapmış olan kimselerdi; her üç temsilcilik Paris, Roma ve Londra'daki Osmanlı elçilikleri binalarına yerleşmişlerdi.

Roma ve Paris'te TBMM Hükümeti Temsilcilikleri

Kurtuluş Savaşı içinde Ankara Hükümeti de önce Roma'da bir diplomatik mümessillik açmıştı. Buraya ilk olarak **Cami Bey (Baykut)**, sonra **Celâlettin Arif Bey** atanmıştı.

Sakarya Zaferi üzerine, Fransa ile yapılan Ankara Anlaşmasının (20 Ekim 1921) ardından Ankara Hükümeti Paris'te de bir diplomatik temsilcilik açtı ve buraya hükümette Maliye Vekilliği de yapmış olan milletvekili **Ahmet Ferit (Tek)** Beyi atamıştı. Londra'da Ankara Hükümetinin herhangi bir resmi temsilciliği yoktu.

Türkiye'de iki hükümet bulunduğu gibi, Kurtuluş Savaşının son yılında Paris ve Roma'da da ikişer Türk diplomatik temsilciliği vardı. Bunlara "mümessillik" deniyordu. Paris'te Osmanlı Temsilciliğinin Fransızca ismi "*Délégation Ottomane*" idi. Sanki Sèvres Antlaşmasını imzalamak için Paris'e gitmiş olan Osmanlı Delegasyonu orada kalmış ve elçilik binasına yerleşmiş de günlük siyasi işleri yürütüyormuş gibiydi. Paris'teki Ankara Hükümeti temsilciliğinin Fransızca ismi ise *Mission Diplomatique Turque* (*Türk Diplomatik Misyonu*) idi. Biri **Osmanlı**, diğeri **Türk** adını kullanıyordu. Osmanlı temsilciliği, daha önce açılmış ve Osmanlı

¹ Hamid Aral, *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, Ankara: 1968, s.844, 849, 864, 867, 875, 879, 886, 899, 910, 916, 919, 924, 940, 943 ve Bilâl N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996, 137 vd.

² Geniş bilgi için bkz: H. Basri Danişman, *Artçı Diplomat: Son Osmanlı Hariciye Nazırlarından Mustafa Reşit Paşa*, İstanbul, Arba Yayınları, 1998.

Büyükelçiliği binasına kurulmuştu. Türk Diplomatik Temsilciliği ise hemen Osmanlı temsilciliğinin yanında bir bina kiralayıp oraya yerleşmişti.³

Osmanlı Saltanatının kaldırılması üzerine, Paris'teki Osmanlı temsilcisi **Mehmet Nabi Bey**, oturmuş olduğu Osmanlı Büyükelçiliği binasının anahtarlarını getirip Ankara Temsilcisi Ahmet Ferit Bey'e teslim etti. Roma'da **Celâlettin Arif Bey** de oradaki Osmanlı Büyükelçiliğini **Osmanlı Nizami Paşa**'dan teslim aldı. Böylece bu devlet binaları TBMM Hükümetine geçmiş oldu. Bu iki merkezde sorun kalmadı.

Londra'da ve tarafsız ülkelerdeki Osmanlı temsilcilikleri ise âcil çözüm bekleyen askıda birer sorundu.

Hariciye Teşkilatında "Devrim"

Lozan Konferansının açılışı 13 Kasım'dan 20 Kasım'a ertelenince, **İsmet Paşa** bu süreyi değerlendirerek Paris'e bir ziyarette bulunmuş ve orada bazı görüşmeler ve basın toplantıları yapmıştı.

İsmet Paşa, iki gün Paris'te görüşmeler yapmış, demeçler vermişti. Bu çalışmalarında hep barış konferansına odaklanmış ve dolayısıyla onun Başdelegelik sıfatı öne çıkmıştı. Fakat o tarihte Paşa, aynı zamanda Türkiye Dışişleri Bakanı idi, o zamanki adıyla Türkiye Hariciye Vekili. Ve Hariciye Teşkilâtının da kendi sorunları vardı, âcil çözüm bekleyen sorunları. Gerçi Paşa'nın kendisi yurt dışında olduğu için Ankara'da Hariciye Vekâletine Başvekil **Hüseyin Rauf Bey** vekâlet ediyordu. Yine de Hariciye'nin sorunları ya da davası İsmet Paşa'nın omuzlarındaydı. Özellikle Hariciye'nin dış teşkilâtı ivedi çözüm bekleyen bir sorundu. Paşa, Paris'te iken, 16 Kasım günü bu soruna da eğildi

³ Osmanlı Temsilciliği, Paris'in 16. bölgesinde **Villejuste** (bugünkü adı **Paul Valérie**) sokağındaydı. Ankara Hükümeti temsilciliği, o binanın hemen yakınında ve Osmanlı temsilciliğini gören bir yerde, **Victor Hugo** caddesinde idi. İki bina arasındaki mesafe 200 metre kadardır. Ankara Temsilcisi **Ferit Bey** ile yardımcısı **Hüseyin Ragıp (Baydur) Bey**'in, koskoca Paris'te, bula bula Osmanlı temsilciliğinin burnunun dibindeki bu binayı bulup kiralamış olmalarının şu gibi nedenlerden ileri geldiği anlaşılmaktadır: Ankara temsilciliği, gözü önündeki İstanbul temsilciliğini kolaylıkla tarassut altında tutabilmiş, İstanbul temsilciliğine gireni çıkan gözetleyebilmiştir. İstanbul temsilciliğindeki başkâtip **Mehmet Bey (M. Emin Âli Türkgeldi)**, gizlice Ankara hesabına da çalışıyordu ve iki bina arasındaki yakınlık Ankara temsilciliğine haber akışını kolaylaştırmıştır. **Ferit Bey**'in Paris'e giderken yanında götürmüş olduğu ve 1960'larda hâlâ Paris Büyükelçiliğimizde çalışmakta olan Kayserili **Numan Çavuş**'un bana anlattığına göre, Ankara temsilciliği, İstanbul temsilciliğinin bazı imkânlarından da gizlice yararlanmıştı. **Ferit Bey** resmi bir yemek vereceği zaman, İstanbul temsilciliğinin ayyıldızlı yemek takımı gizlice Ankara temsilciliğine taşınıyor, yemeğin ardından aynı gece takımlar yıkanıp temizlenerek yine gizlice yerine götürülüp yerleştiriliyormuş. İstanbul temsilcisi **Nabi Bey**, bu gizli operasyonu fark etmiyormuş! (Fark etmiyor görünüyormuş, diyelim) Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 137 vd.

İsmet Paşa, Dışişleri Bakanı sıfatıyla, 16 Kasım günü, Paris Mümessili **Ferit (Tek) Bey** ile birlikte, çözüm bekleyen Osmanlı temsilcilikleri sorunu üzerinde çalıştı. Londra'da ve tarafsız ülkelerdeki Osmanlı devletinin elçilik ve konsolosluk binaları, demirbaş eşyaları, arşivleri vs. vardı. Bunları teslim alma işini **İsmet Paşa**, pragmatik ve kestirme bir kararla çözüme bağladı: Çeşitli ülkelerde yarım düzineyi aşan eski Osmanlı temsilciliğini, geçici olarak, Paris Mümessili **Ferit Bey'e** (Tek) bağladı. Bundan böyle bu temsilcilikler ve oralardaki görevliler Ferit Bey'den sorulacaktı. Oralardaki görevliler Ferit Bey'e bağlı olacak, ona hesap vereceklerdi...

Avrupa'daki son Osmanlı temsilciliklerinin, Türkiye'nin Paris Temsilciliğine bağlanması, Ankara Hükümetine bağlanması demektir. Ankara Hükümeti, Paris Mümessilliği aracılığıyla, Osmanlı dış teşkilâtını teslim alıyor ya da düpedüz yutuyordu. Bu, bir bakıma bir ihtilâldi, ya da silahsız, kansız bir sivil darbeydi. O gün **Ahmet Ferit Bey'in** Paris'teki pozisyonu, **Refet Paşa'nın** İstanbul'da ve Trakya'daki durumunu andırıyordu. Refet Paşa payitahttaki Osmanlı merkez teşkilâtını, Ferit Bey de yurt dışındaki Osmanlı teşkilâtını teslim alıyorlardı.

Ferit Bey, 17 Kasım Cuma akşamı **İsmet Paşa'yı** Paris'ten Lozan'a uğurladıktan sonra, Avrupa'daki Osmanlı temsilciliklerine ilk talimatını verdi. **Madrid, Stockholm, Kopenhag, Lahey, Brüksel, Bern** ve **Londra'daki** Osmanlı Elçiliklerinde görevli ikinci ya da üçüncü sıradaki memurların adlarına bir genelge yazı gönderdi. **İsmet Paşa'nın**, bir kısım elçilik ve konsoloslukların geçici idaresine kendisini görevlendirdiğini bildirdi. Elçiliğin günlük işlerini yürütmeye Zatiâlinizi memur eyledim, dedi. Bir dizi soru sıraladı. 24 saat içinde bunlara cevap verilmesini istedi...⁴

Dikkati çeken bir nokta da şudur: Genelge yazı, o temsilcilikteki üst düzey görevliler atlanarak genç memurların isimlerine gönderilmiş ve Osmanlı temsilcilikleri bu gençler aracılığıyla teslim alınmıştır.. Örneğin Son Osmanlı Hariciye Nazırlarından **Mustafa Reşit Paşa** (1858-1924), "Mahsus Delege" unvanıyla Londra'da bulunuyordu. Yazı Reşit Paşa'ya değil, onun başkâtibi **Şefik Bey'e** gönderildi. **Ferit Bey**, genç diplomatlara, "*Sefaretin günlük işleri için sizi görevlendirdim, bundan böyle doğrudan bana bağlı olacaksınız*" diyor. Yani Londra'daki Başkâtip artık emirleri **Reşit Paşa'dan** değil, Paris'teki **Ferit Bey'den** alacak, Londra sefaretini artık Başkâtip **Şefik Bey'den** sorulacaktır. Bir askeri darbede teğmenlerin karargâhtaki generali teslim almaları gibi, burada da başkâtipler ya da ikinci kâtipler elçilikleri teslim almışlardır.

⁴ **PBA** (T.C. Paris Büyükelçiliği Arşivi) - K. 272/1: Ferit Bey'den Madrid, Stockholm (Kopenhag), Lahey (Brüksel), Bern ve Londra Sefaretleri görevlilerine yazı, 21.11.1922.

Bir başka örnek: Bern'deki Osmanlı Elçiliğinin başında o tarihte başkâtip **Reşat Nuri Bey** vardı. Osmanlı maslahatgüzarı konumundaydı. **Ferit Bey**, Bern Elçiliğinin günlük işlerini yürütmek için başkâtibi değil, İkinci Kâtip **Numan Bey'i (Menemencioğlu)** görevlendirdi. Resmi yazıyı doğrudan ikinci kâtibe gönderdi. Başkâtibe de nazikçe özel bir mektup gönderdi: Her elçilikte, geçici olarak, yalnız bir memur bırakılmasının kararlaştırıldığını, Bern Elçiliğinin günlük işlerini yürütmek için İkinci Kâtip **Numan Bey'** in görevlendirildiğini bildirdi. Ama elçiliklerin düzenlenmesi işinin pek uzamayacağını, kendisi (başkâtip) arzu ederse, bir ay kadar Bern yakınlığında bir yerde kalarak, kesin sonucu bekleyebileceğini sözlerine ekledi.⁵

İsmet Paşa'nın kararından sonra, Avrupa'daki Osmanlı Elçiliklerinin, geçici olarak, Türkiye'nin Paris Temsilciliğine ve dolayısıyla Ankara'ya bağlanması işi iki haftada tamamlandı. Bu temsilcilikler, ondan sonra, Paris Mümessilliğine bağlı olarak çalışmaya, emirleri Paris'ten almaya; yazılarını, raporlarını da oraya göndermeye başladılar. Paris Mümessilliği, kendisine bağlı bu elçiliklerden pek çok bilgi topladı. Bu temsilciliklerin buldukları ülke hükümetleriyle ilişkileri, binaları, demirbaşları, personeli, personelin dereceleri, maaşları, ücretleri; elçiliklere bağlı konsolosluklar ve fahri konsolosluklar vb. gibi birçok konuda birçok bilgi toplanıp Dışişleri Bakanlığına rapor edildi. Bu bilgilere dayanılarak, Osmanlı Devleti'nden kalan binalar, demirbaşlar ve personel yeniden gözden geçirilecekti. Eski Osmanlı Hariciye memurları da süzgeçten geçirilecek, bunların bir bölümü açığa çıkarılacak, diğer bir bölümü ise "cevaz-ı istihdam" notuyla yeniden Dışişleri kadrosuna alınacaktı. Böylece, Dışişlerindeki devrimin ya da reformun birinci aşaması tamamlanacaktı. İkinci aşama, genç Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri teşkilatının kurulması olacaktı.⁶

İsmet Paşa ile Rauf Bey Arasında Bir Görüş Ayrılığı

Askıdaki sorunlar pratik olarak çözüme bağlanmış, başkâtip, ikinci kâtip derecelerindeki gençler Osmanlı'dan devralınan Elçilik binalarının, demirbaşlarının, arşivlerinin muhafazasını geçici olarak üstlenmişlerdi ve günlük işleri yürütmekte idiler. Ama Osmanlı saltanatının kaldırılması üzerine bunların maaşları da kesilmiş bulunuyordu.

İsmet Paşa, 12 Ocak 1923 günü Lozan'dan Başbakanlığa şu şifre telgrafi çekti (sadeleştirildi):

⁵ *Ibid.*, Ferit Bey'den Reşat Nuri Bey'e mektup, 21.11.1922 & Bilâl N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996, s.169.

⁶ Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 170.

"Sorumluluğu bize geçen elçilik ve konsolosluklarda görev verdiğimiz kâtiplerle tercüman ve hademeler maaş alamadıklarından dolayı yakınmaktadırlar. Kendilerine görev verdiğimiz günden beri işleyen maaşlarına mahsup edilmek üzere, şimdilik, bir miktar avans gönderilmesi gerekli görüldüğünden tezelden yirmi bin İsviçre Frangının emrime gönderilmesini rica ederim."⁷

İsmet Paşa, ertesi gün Başbakan **Hüseyin Rauf Bey**'den şu cevabı aldı:

"Cevap: 12/1/39 ve 221 numaraya:

"16 Mart 36 (1920) tarihinden sonra İstanbul Hükümetince yapılan tayin ve nasıbları (atama ve görevlendirmeleri), özel kanun hükümlerine göre, kanunen tanıma imkânı yoktur. Bu konuda ayrıntılı yazı postadadır Efendim."⁸

Başbakanlık, **İsmet Paşa**'nın, **Ferit (Tek) Bey** ile birlikte, pratik ve pragmatik olarak, yapmış oldukları düzenlemeyi, görevlendirmeleri tanııyordu. Paşanın tez elden gönderilmesini istemiş olduğu 20 bin İsviçre Frangını, "tez elden" değil, hiç gönderemiyordu. Çünkü özel kanun buna engeldi.

Rauf Bey'in telgrafında sözü edilen ayrıntılı yazı da 12 Ocak 1923 tarihliydi ve şuydu (sadeleştirilmiştir):

"Madde 1: 16 Mart 1920 tarihinden sonra İstanbul Hükümetince yapılan bütün atamalar ve teşkilatlar yasal sayılmadığından hükümetimizce tanınmayan elçilik ve konsoloslukların da, özel yasa hükümlerine göre, hukuki bakımdan tanınması ihtimali yoktur. Dolayısıyla sorumluluğu bize geçen elçilik ve konsolosluklardaki görevlilerin, bütçemiz içinde olmadıkları için, almakta oldukları maaş ve ödenekleri doğal olarak kesilmiştir. Bunlardan işten çıkarılma (mazuliyet) ve emeklilik maaşına hak kazanmış olanlara 16 Mart (1920) tarihinden önceki maaşlarına göre maaş bağlanması mümkün olduğundan, bunların, gerekli dilekçelerini göndermeleri lâzımdır.

Madde 2 - Bu suretle lağvolunan elçilik ve konsoloslukların (demirbaş) eşyasının, evrak ve belgelerinin korunması gerekli olduğundan, Bakanlar Kurulu kararına uygun olarak, Bütçe Komisyonuna sunulan bütçe gereğince, en küçük memurlardan birer muhafız bırakılmıştır. Bunların maaş ve ödenekleri bizim bütçemize ve usulümüze göre gönderilecektir. Bu konudaki

⁷ Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları: Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı Cilt I (Kasım 1922 - Şubat 1923)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1990, s. 371, No. 331: İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, 12.1.1923, No. 221.

⁸ *Ibid.*, s. 374, No. 335: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, 13.1.1923, No. 249.

listeler, ilgililere duyurulmak üzere, Paris ve Roma mümessilliklerine gönderilmiştir.

Madde 3 - Hiçbir yerde maslahatgüzar ve diğer isimle memur bırakılmış değildir: Kanun ve bütçe ve Meclis, yukarıda anılan listedeki en küçük memurlara ait kadroyu henüz kabul etmediği ve onaylamadığı için, paralarının gönderilmesi gecikecektir efendim."⁹

İsmet Paşa'nın elçiliklerde görevlendirmeyi uygun gördüğü başkâtip, ikinci kâtip düzeyindeki memurlar bu görevlerden alınmışlar, onların yerlerine muhafız olarak en küçük birer memur görevlendirilmesi öngörülmüştür.

İsmet Paşa ile **Hüseyin Rauf Bey** arasında ortaya çıkan belki ilk görüş ayrılığı, buydu. Geçiş döneminin sıkıntılarında kaynaklanmış bir görüş ayrılığı gibi görünmektedir. Sırf yasanın metnine bakarak **Rauf Bey**'in tutumu haklı görünüyordu; fakat istenseydi, soruna pratik ve pragmatik geçici bir çözüm bulunabilir, **İsmet Paşa'nın** düzenlenmesi onaylanabilir ve istediği ödenek de gönderilebilirdi. Düzenleme onaylanmamış, ödenek de gönderilmemiştir.

II. Batı Trakya'da Plebisit Konusunda Görüş Ayrılığı

Trakya Sınırı Sorunları

İsmet İnönü, *Hatıralar*'ında Lozan'da Trakya Sınırı sorununa şöyle giriyor:

" Törenler bittikten, usul ve şekil meseleleri tespit edildikten sonra Lozan Konferansı Uşi Şatosunda, 22 Kasım'da çalışmaya başladı. Hudutlara, askerliğe ve Boğazlara ait işlere bakacak Birinci Komisyon, **Lord Curzon**'un başkanlığında toplandı. **Lord Curzon**, toplantıyı açarak Trakya hudutlarının konuşulacağını söyledi.

Trakya hudutları meselesinin en acele ve en önemli kısmı Mudanya mütarekesine girerken ve mütareke esnasında hallolunmuştu. Mütarekeden sonra Şarki (Doğu) Trakya boşaltılmış ve Türk idaresi Şarki Trakya'da yerleşmişti...

Trakya hudutları meselesinde ilk sözü ben aldım. Trakya hudutları olarak 1913 hududunu ve **Garbi Trakya için plebisit istedim**. Yani Balkan Harbi'nden sonra Bulgarlarla yaptığımız muahede ile tespit edilen hududu istedim. Bu muahedeye göre Edirne, Dimetoka'ya kadar bütün hinterlandı ile

⁹ Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, s. 370-371, No. 330: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya yazı, 12.1.1923.

bize kalıyordu. Şimdi ben **(Batı) Trakya için de plebisit yapılmasını ileri sürdüm**. Halkın oyuna müracaat olunacak ve ona göre nereye ilhak edilmek istediklerini halk tayin edecekti. Misakı Millinin hükmü de bu idi. Şarki Trakya'nın ve Trakya sınırlarının emniyeti için Garbi Trakya'da intizam ve sükunun hüküm sürmesi zaruretini ileri sürüyordum.

Müttefik devletlerin mütareke görüşmeleri için bize gönderdikleri 23 Eylül 1922 tarihli notalarında ve Mudanya görüşmelerinde, Edirne şehrinin bize bırakılacağı ve Edirne şehri derken Meriç'in öbür yakasındaki Karağaç'ın birlikte kastedildiği taahhüt edilmişti. Demek ki Trakya hududu meselesinde ben fazla bir şey istemiş değilim. Konuşurken Meriç'in karşı sahilindeki ve Garbi Trakya'daki halkın büyük çoğunluğunun Türk olduğunu da belirtmiştim. Sözlerim bittiği zaman, **Lord Cuzon** bana Meriç'in garbında büyük kısmı Türklerle meskûn dediğim yerlerle nereleri kastettiğimi sordu. Ben kesin cevap vermedim, mütehasıslarla görüştükten sonra söyleyeceğim, dedim." ¹⁰

Evet, 22 Kasım günü yapılan görüşmede ilk sözü **İsmet Paşa** aldı. Bu ilk görüşmeler Konferansın resmi tutanağına şöyle geçti (Kısaltılarak aktarıldı):

"**İsmet Paşa**, Karadeniz'den Meriç ağzına kadar Trakya sınırının, 29 Nisan 1913 tarihli İstanbul Andlaşması'nın 7. maddesinde belirtilen sınır olması gerektiğini söyledi. Batı Trakya için de bir plebisite başvurulmasını istedi.

Lord Curzon, Türk Temsilci Heyetinin, bu isteklerini tarihi, coğrafi, siyasal ve etnik dayanaklarla desteklemek isteyip istemediğini sordu...

İsmet Paşa, aşağıdaki nedenlerle, Meriç'in batısındaki ufak bir toprak parçasını Trakya sınırı içinde bırakmak gerektiği cevabını verdi:

1. Müttefik Devletler, 24 Eylül 1922 günlü Notaları ve Mudanya Sözleşmesi ile Doğu Trakya'nın, Edirne'yi de kapsamak üzere, Türkiye'ye geri verilmesini kabul etmişlerdi... Notada, Edirne'nin özel olarak anılmış olması, hiç şüphesiz, Edirne istasyonunun, Karağaç dış mahallelerinin, Edirne ile bu mahallelerde oturanların mülkiyetinde bulunan ve geçimlerini sağlayan toprakların da, aynı zamanda Türkiye'ye geri verilmesi gerektiği anlamına gelmektedir. TBMM Hükümetinin de anladığı budur.

2. Öte yandan, Edirne Türkiye'ye döndüğüne göre, Edirne'yi İstanbul'a bağlayan demiryolunun Kuleli-Burgaz-Mustafa Paşa kesiminin bulunduğu

¹⁰ İsmet İnönü, *Hatıralar* (Yayıma Hazırlayan: Sabahattin Selek), Ankara, Bilgi Yayınevi, 2006, s. 333.

toprak parçasının da Türkiye'ye geri verilmesi zorunludur. Edirne ile bu demiryolunun güvenliğini sağlamak ve Türkiye'nin komşularıyla güvenlik ve dostluk içinde ilişkiler sürdürebilmesi bakımından, sınırın, gerektiği ölçüde, Edirne şehrinden ve demiryolundan uzak geçmesi zorunluluğu vardır.

3. Meriç'in batısında istenilen toprakta yaşayan halkın büyük çoğunluğu Türktür...

Lord Curzon, Türk iteklerinin iki noktaya ilişkin bulunduğunu belirtti: Bir yandan, Doğu Trakya için 1913 sınırının elde edilmesi, öte yandan da Batı Trakya'da plebisite başvurulması.

İsmet Paşa, istediği topraklarda, Dimetoka bölgesinde, Balkan Savaşlarından önce de sonra da, Türklerin çoğunlukta bulduklarını bildirdi..."¹¹

İsmet Paşa'nın Trakya sınırına ilişkin isteklerine Yunan, Yugoslav ve Romen delegeleri karşı çıktılar. Meriç sınırı üzerinde ısrar ettiler, Türkiye'nin Meriç'in batısına taşmamasını istediler.

İsmet Paşa, Trakya sınırı konusunda 22 Kasım günü yapılan görüşmeleri aynı gün Ankara'ya özetle şöyle bildirdi:

*"Konferans Komisyon halinde toplandı. Doğu Trakya için 1913 sınırını ve **Batı Trakya için plebisit istedim**. Venizelos, kabul edemeyeceğini söyledi. Bulgarlar, Ege denizine çıkış istediler. Ben, önerilerin hepsine gelecek toplantıda cevap vereceğimi söyledim. Curzon ile tartıştık. Kendi görüşlerini açıkladı. Meriç'e kadar bir sınır ve bir de askersiz tarafsız bölge öngörüyorlar. Curzon, Devletlerin birlik olduklarını söyledi. Fransız ve İtalyan delegeleri onu doğruladılar. Karağaç'ın kurtarılabilceğini sanıyorum. Ama **1913 sınırını kurtarmak ve Batı Trakya'da plebisit yaptırmak zordur. Her ne olursa olsun kesin red karşısında bu yüzden konferansın kesilmesine meydan vermeyeceğim**. Zaruri olan şekli kabul edeceğim. Tarafsız ve askersiz bölge kabul edilemez gibi görünmüyorsa da bunun ayrıntıları alt komisyonda çalışıldıktan sonra açıkça anlaşılacaktır."*

Trakya Sınırı, Son Defa görüşülüyor

Lozan Konferansı Birinci Komisyonu, 25 Kasım günü Trakya sınırı sorununu tekrar görüştü. İsmet Paşa, Batı Trakya'nın Yunan işgali altındaki

¹¹ Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar Belgeler, Takım I, Cilt I, Kitap 1, s. 20-21.

¹² Şimşir, Lozan Telgrafları I, s.120-121, No. 19: İsmet Paşa'dan Başbakanlığa şifre tel, 22.11.1922, No. 15-16.

bölümü için **plebisit** isteğini yineledi. Plebisitin "Batı Trakya'da oturanların kaderlerini kendileri saptamaları hakkı uyarınca, memleketlerinin geleceği üzerinde isteklerini açıklamağa izin vermekten başka amaç gütmeyi" belirtti. Müttefikler ve Balkan ülkeleri plebisite şiddetle karşı çıktılar.

Sırp delegesi **Ninçic**, plebisit, Batı Trakya Türk nüfusunun azınlık haklarını korumak için isteniyorsa bu yersizdir; yok eğer plebisit ile özerklik ya da benzer bir siyasal rejime dayanak amaçlanıyorsa bu sakıncalıdır, diye konuştu. "*Plebisit, Balkanlarda barış için tehlikeli olacaktır... Özerklik sözü Balkanlarda ağza alınmamalıdır*" dedi.¹³

Lord Curzon, hem Batı Trakya'da plebisit yapılmasına, hem de Edirne'ye sadece 4 kilometre mesafedeki Karaağaç istasyonunun Türkiye'ye geri verilmesine tekrar şiddetle karşı çıktı. Curzon, **İsmet Paşa'yı** isteklerinden caydırmak için, kabaca gözdağı vermeyi de ihmal etmedi. Bu defa yalnız Müttefiklerin birleşik cephesi değil, Balkan blokunun da topyekûn Türkiye'nin karşısında bulunduğunu belirtti. Barış yapılmayıp da savaş yeniden başlarsa Türkiye'nin bütün müttefikleri ve bütün Balkan ülkelerini topyekûn karşısında bulacağını ima etti. Curzon'un konuşması resmi tutanağa şöyle geçti:

*"Lord Curzon, gerek meslektaşlarının, gerekse kendisinin birçok defa savunmak zorunda kaldıkları düşünceleri yeniden belirtmek istediğini söyledi. Bu görüşlerin, Türk Temsilci Heyetine karşı, yalnız Büyük Devletlerce değil, fakat burada bulunan bütün Balkan Devletleri temsilcilerince savunulmuş olması gerçekten çok dikkat çekici bir olaydır. Tarihte, belki de ilk defa –kendi anılarına göre şüphesiz ilk defa – olmak üzere, böylesine karmaşık bir sorun, yalnız Büyük Devletlerin değil, bütün Balkan Devletlerinin desteklediği bir çözüme bağlanmış olmaktadır. Bu ne demektir? Burada, Müttefiklerin kendi aralarında birleşmiş olmalarından öteye bir şey daha vardır; o da, bu birleşmenin değerini ve önemini kabul etmek istemeyeceklerin ne yaman bir tehlikeyle karşılaşmış olacaklarıdır. Bu birleşmeye meydan okuyacak ve buna karşı savaşa girecek olanların, kendileri için en ufak bir başarı umudu olmayan bir mücadeleye yol açmış olacaklarına şüphe yoktur."*¹⁴

¹³ Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar Belgeler, T. I, C. 1, K. 1, s.88

¹⁴ *Ibid.*, s. 93. Curzon'un bu son cümlelerinin Konferans resmi tutanaklarındaki Fransızca aslı şudur: "...Il y là autre chose qu'une manifestation de l'union des Alliés; c'est une risque terrible pour ceux qui refuseraient de reconnaître la valeur et l'importance de cette union. Sans aucune doute, ceux qui déferraient cette union et qui engageraient la lutte contre elle provoqueraient un conflit dans lequel ils ne pourraient avoir aucun espoir de succès." (Ministères des Affaires Etrangères, Documents Diplomatiques. Conférence de Lausanne.

Lord Curzon, Edirne'nin 4 kilometre ötesindeki Karağaç'ı dahi geri vermemek için Türkiye'yi yeni bir Haçlı Seferi ile tehdit ediyordu!

İsmet Paşa, Lord Curzon'a cevap verme hakkını saklı tutacağını belirtti. Ankara'ya çektiği telgrafta da, özetle, "*Komisyonunda Trakya sorunu görüşüldü. Curzon, Karağaç istasyonunu vermeyeceklerini söyledi. **Batı Trakya'da plebisiti reddettiler. Sonra adalar işine geçildi. Curzon kapitüler devletleri konferansa çağırmış. Onlarla görüşmeyeceğimi duyurdum***" dedi.¹⁵

Başbakan Hüseyin Rauf Bey'den İki Telgraf

İsmet Paşa, daha önce, "*Karağaç'ın kurtarılabilceğini sanıyorum. Ama 1913 sınırını kurtarmak ve Batı Trakya'da plebisit yaptırmak zor*" demişti.¹⁶ Hükümet, bu görüşü uygun gördüğünü 26 Kasım günlü bir telgrafta İsmet Paşa'ya şöyle bildirmiş idi: "*...Garbi Trakya'daki re'y-i âmmün (halkoylamasının) temininin müşkil olduğu hakkındaki iş'arınız Heyet-i vekilece muvafık görülmüştür Edendim.*"¹⁷

Bu telgraftan bir gün sonra, Meriç sınırı ve Batı Trakya sorunu daha da sarpa sarıp noktalandığı bir sırada, Başbakan **Hüseyin Rauf Bey**, **İsmet Paşa**'ya 27 Kasım günlü bir kapalı telgraf daha gönderdi. Bu defa, Batı Trakya'da plebisit kabul ettirilemezse, Misakı Milli'nin birinci maddesinde, Osmanlı Devleti'nden ayrılan Arap ülkeleri için öngörülen halkoyuna başvurma hükmünün de düşeceği ve bunun Türkiye için sakıncalı olacağını söylemiştir. Rauf Bey bu son telgrafında aynen şöyle yazmıştır:

"...İtilaf Devletleri Balkan Hükümetinin da iştirakiyle Garbi Trakya'da ârây-ı umumîye müracaatı (halkoyuna başvumayı) reddettirmeğe muvaffak olurlarsa, şimdiden Misak-ı Millimizdeki madde-i malume ile Türkiye'den infikak edecek (ayrılacak) memalikteki ahalinin serbest beyân-ı rey etmeleri kayd-ı sarihi de hükümden iskat etmiş olacaklardır. Buna da muvaffak olurlarsa bizden infikakları Misak-ı Millimizle işaret edilen ve fakat hâlen ma'nen, âtiyen de maddeten bize müzaheretleri elzem olan milel-i mazlume-i islamiyeye karşı vaziyetimiz pek müşkül olacaktır..."

Tome premier, 21 Novembre 1922-1er Février 1922, Paris Imprimerie Nationale, MDCCCXXIII, p.76

¹⁵ Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, s. 9, 130, No. 31: İsmet Paşa'dan Başbakanlığa ş. Tel. 26.11.1922, No. 29, 30.

¹⁶ Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, s.121, No. 19.

¹⁷ *Ibid.*, s. 133, No. 34: Başbakan Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya şifre tel, 26/27.11.1922, No. 19.

"Re'y ve mütâlaamı bâlâda arzettim. Aynı nikad hakkındaki intibaat ve mütâlaat-ı devletlerinin âcilen iş'arını sûret-i mahsûsada rica ederim Efendim. - **Hüseyin Rauf.**"¹⁸

Özel nitelikte gibi görünen, fakat resmi kayıt görmüş olan bu son telgrafında **Hüseyin Rauf Bey**, Batı Trakya'da plebisit kabul ettirilemezse Arap ülkeleri için de kabul ettirilemez ve dolayısıyla İslam ülkeleri karşısında zor durumda kalırız, demektedir ve İsmet Paşa'nın bu konudaki görüşünü sormaktadır. İsmet Paşa'nın bu telgrafa verdiği cevabı Lozan telgrafları arasında bulamadım.

Cevabı ne olursa olsun, bu telgraf, **Hüseyin Rauf (Orbay)** ile **İsmet (İnönü)** arasında, ileride derinleşebilecek olan görüş ayrığının ilk habercisi olarak görülebilir, sanıyorum.

Yine 27 Kasım tarihli bir diğer telgrafında da Başbakan **Rauf Bey**, **İsmet Paşa**'ya, son telgraflarının Bakanlar Kurulunda incelendiğini ve Karaağaç gibi konularda karar vermeden önce Hükümete bilgi vermesinin uygun görüldüğünü bildiriyordu:

"...Telgraflar(ımız) Heyet-i Vekilede mütâlea ve tetkik edildi. Karaağaç meselesi gibi hususâta karar vermeden evvel müzakerâtın alacağı şekli-i umumi ve netice hakkındaki iş'arınıza intizâr muvafık görüldü Efendim-**Hüseyin Rauf.**"¹⁹

Bu da gereksiz bir telgraftı. **İsmet Paşa**, Hükümete haber vermeden hiçbir konuda bir taahhüt altına girmiyor, yapılan görüşmeleri günü gününe ve aynı gün Ankara'ya Başbakanlığa telleniyordu. Böyle olduğu halde, "hükümete haber vermeden sakın bir şey kabul etmeyin" anlamına gelen bir telgraf anlamsızdı ve İsmet Paşa için can sıkıcıydı, denilebilir.

III. Nüfus Mübadelesi ve Ermenilerin Mübadelesi Konusu

Lozan Konferansının ilk haftalarında ele alınan konulardan biri de Türkiye'deki Rumlarla Yunanistan'daki Türklerin mübadelesi konusu oldu.

Lozan'a giderken **İsmet Paşa**'ya verilen 14 maddelik Hükümet talimatında mübadele konusu sadece üç kelimelikti ve aynen şu idi:

9 –*Ekalliyet: Esası mübadeledir.*²⁰

¹⁸ Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, s. 138-139, No. 41: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya ş. Tel, 27/28.11.1922, No.20, 21, 22.

¹⁹ *Ibid.*, s. 136, No. 30: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya şifre tel, 27.11.1922, No. 34

²⁰ 14 maddeden oluşan ve o zamanki bütün bakanların imzalarını taşıyan Hükümet talimatının tam metninin tıpkıbasımı için bkz: Bilâl N. Şimşir, *Lozan Telgrafları: Türk Diplomatik*

Yani, azınlıklar karşılıklı olarak değiş-tokuş (mübadele) edilecekti. Ama hangi azınlıklar, neredeki azınlıklar, kimlerle mübadele edilecekti? Belirtilmemişti. Herkes zaten biliyor, diye düşünölmüş de olabilir. "Mübadele" deyince öncelikle Türkiye'deki Rum azınlığı akla geliyordu ve Ermenilerden hiç söz edilmiyordu. Batı Anadolu'da ve Doğu Trakya'daki Rumların önemli bir bölümü zaten Yunanistan'a gitmişti ve gitmekteydi. Bu gidenlere karşılık Yunanistan'daki Türkler de Türkiye'ye gönderilecekti. Bu konudaki anlaşma da Lozan'da imzalanacaktı. Düşünölen mübadele buydu.

Lozan'da, konferansın ilk günlerinde Rumların mübadelesi düşüncesi yayılmaya başlanınca, acaba Ermeniler de mübadele edilecek mi sorusu akıllara takıldı. Bu konuyu ilk merak edenler Lozan'daki İngilizler ve özellikle Amerikalılar oldu. Acaba Türkler, Türkiye'deki Ermenilerin mübadelesini de isteyecekler miydi? Merak ettikleri buydu. Aslında Türk heyeti Ermenilerin mübadelesini düşünmüyordu, o günlerde Türk Hükümetinin de Ermenileri mübadele etmek gibi bir politikası yoktu, sanıyorum. Lozan'da, Ermenilerin mübadelesi fikrini Türklerin aklına Amerikalılar getirmiş, görünüyor:

İsmet Paşa, 25 Kasım günü Ankara'ya Başbakanlığa şunları yazmıştır:

"Azınlıkların mübadelesi fikri tarafımızdan yayınlanmakta ve telkin edilmektedir. Gerek İngiliz ve gerek özellikle Amerikalılar, Ermenilerin kimlerle ve nasıl mübadele edileceğini ileri sürmektedir. Amerikan delegesi benimle temas aramakta olup bu sorunu söz konusu edeceğinden dolayı (görüşmeyi) erteliyorum. Benim fikrimce Ermenilerin memleket dışına çıkarılmasını dünyaya karşı ortaya atmak (âleme karşı irâd etmek) mümkün değildir. Rumların mübadelesinden haklı olarak bahsedebiliriz. Türk Ortodokslarının dışarı gönderilmesinden söz etmek ise zaten olmaz (esasen caiz değildir). Bu görüşlerimi onaylayan görüşlerini makine başında beklemekteyim. Dışarıdan bir zorlama olmazsa Amerikan delegesiyle, Ermeni heyetiyle bu esasa göre temas etmek ve Rumları yalnız bırakmak ihtiyacındayım. Bir de Anadolu'da bu sırada yeniden göç ettirme ve sürgün (tehcir ve teb'îd) yapılmamasını kesin olarak istid'â ederim. Acele olduğundan (bu telgrafi) üç kat para ile çektiriyorum."²¹

Bu telgrafa hemen bir cevap gelmedi, cevap yerine bir Ermeni heyeti Lozan'da İsmet Paşa'ya ziyarete geldi.

Belgelerinde Lozan Barış Konferansı, Cilt II (Şubat-Ağustos 1923), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 1994, Tıpkıbasım 1-3.

²¹ Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, s. 124-125, No. 23: İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, 25.11.1922, No. 22.

Ermeniler için Türkiye'den Toprak İsteniyor...

26 Kasım günü **İsmet Paşa**, "*Bir Ermeni heyeti geldi. Dışarıda kalan 700000 Ermeni için yer istedi. Sadakatlerinden dolayı Anadolu'da kaldıkları halde bu defa çıkarılan Ermenilerin durumlarından ve terkedilen mülklerinden şikâyet etti. Konferansta olağanüstü yaygara yapacaklardır*" diyordu.²²

Lozan'a giderken **İsmet Paşa**'ya verilmiş olan 14 maddelik hükümet talimatının 1. maddesi işte bu konuyla ilgiliydi ve aynen şöyleydi:

"Şark hududu: (Ermeni Yurdu) mevzu-ı bahs olamaz. Olur, ise inkıta-i müzakereyi mucip olur."

Yani:

"Doğu sınırı: Ermeni yurdu söz konusu olamaz. Olursa görüşmeleri kesmek gerekir." Hükümetin kararı bu kadar kesindir.

Yani: Lozan Konferansı'nda "Ermeni yurdu" diye bir konu resmen gündeme getirilirse, görüşmeler kesilir. Görüşmelerin kesilmesi, Mudanya mütarekesinin artık geçersiz sayılması ve yeniden savaşa başlanmasına kadar varabilecek bir süreç başlatabilir.

Demek ki, Türkiye'deki Ermenileri mübadele etmek ya da dışarı göndermekten söz edilirken, tam tersine dışarıdan 700 bin Ermeni Türkiye'ye gelmek istiyormuş. İlginçtir, 1915'te öldürüldüler diye propagandası yapılan Ermeniler meğerse sağ imişler ve şimdi geri dönmek için bekliyorlarmış!

Ermenilerin Mübadelesi İşi Gündeme Geliyor

O günlerde Ankara ile Lozan arasında telgraf haberleşmesinde bazı teknik sorunlar vardı. Gönderilen bazı şifre telgraflar gecikiyor, bozuk çıkıyor, tekrarlanıyor, zaman kaybediliyordu. Bu yüzden olacak, İsmet Paşa'nın, "makine başında" beklediği çok acele telgrafının cevabı da üç gün gecikmeyle, 28 Kasım'da çekilmişti ve şuydu:

"C. 25 Kasım, 22 numaralı şifreye:

*"Bakanlar Kurulu, Türkiye'deki Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesi, Türk Ortodoksların ayrıcalıklı (mümtaz) bir hak iddia etmemek şartıyla memlekette kalmaları fikir ve kararındadır Efendim."*²³

²² *Ibid.*, s.131- 132, No. 31: İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, 26.11.1922, No. 30.

²³ Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, s. 143, No. 50: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, 28.11.1922, No. 38.

Bu şifre telgrafın da zamanında Lozan'a ulaşmadığı, ya da açılmadığı anlaşılmaktadır, çünkü **İsmet Paşa** 2 Aralık günü yeni bir telgrafla “*Ahali mübadelesi hususunda yazdığım telgraflara cevap istirham ederim*” demiştir.²⁴

Bu defa **Hüseyin Rauf Bey** 4 Aralık günlü, 51 sayılı şu telgrafla şöyle cevap vermiştir:

“C. 2 Aralık 49 sayılı telgrafla

*Ahali mübadelesi meselesi hakkındaki iş'arınıza 3 Aralık akşamı cevap çekildi. Yerli Ermeniler ve Ortodoks Rumlar hakkında da 28 Kasım telgrafla Vekiller Heyetinin görüşü bildirilmişti. Yerli Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesi ve Türk Ortodoksların ayrıcalıklı (mümtaz) bir hak iddia etmemek şartıyla memlekette kalmaları fikrindeyiz.”*²⁵

İşte bu telgrafla, Türkiye'deki Ermenilerle Ermenistan'daki Türklerin mübadele edilmesi düşüncesi resmen Lozan'daki Türk Heyetinin önüne gelmiştir.

Ve Konu Kapanıyor

İsmet Paşa, “*Benim fikrimce Ermenilerin memleket dışına çıkarılmasını dünyaya karşı ortaya atmak (âleme karşı îrâd etmek) mümkün değildir*” demiş idi. Hükümet ise bu görüşü hiç dikkate almamıştı ve Türkiye yerlisi Ermenilerin de mübadele edilmesi düşüncesinde olduğunu bildiriyordu. Ermenistan'daki soydaşlar Türkiye'ye alınacak, Türkiye'deki Ermeniler de Ermenistan'a gönderilecekti. Hükümetin fikri buydu. İlk bakışta bu, akla yakın bir fikirmiş gibi görünüyordu. Ama işin bir de “ama”sı vardı; Hükümet bunu sanki dikkate almamıştı.

İsmet Paşa'nın bu hükümet talimatına verdiği 6 Aralık tarihli ve 64 sayılı şifreli cevap, çok dikkate değer önemli bir diplomatik belgedir. Biraz sadeleştirilmiş olarak okuyalım:

“C. 51.

“Yerli Ermenilerin Ermenistan'daki Türklerle mübadelesini kimle görüşeyim? Ermenistan Hükümeti ile bir mübadele işini müttefik devletler ile açmak, (Türkiye'nin) doğu sınırlarını ve Moskova andlaşmasını onlarla mevzu-ı bahs etmektir. Ruslarla görüşmek ise o da Boğazlardan başka sorunlarımıza onların katılmalarına ve bu vesile ile Moskova Antlaşmasının tekrar görüşülmesine imkân vermektir. Her ikisi yapılamaz ve onun için

²⁴ *Ibid.*, s. 159, Np. 68: İsmet Paşa'dan Başbakanlığa şifre tel, 2.12.1922, No. 49.

²⁵ *Ibid.*, s. 162-163, No. 73: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya şifre tel. 4.12.1922, No. 51.

Ermenilerin mübadelesini söz konusu edebilecek bir muhatap yoktur. Ve bu halde kendi istekleriyle memleketimizde kalacak Ermenilerin bu isteklerini kabul etmekten (rüy-i kabul göstermekten) başka bir çözüm şekli maddeten yoktur. Binaenleyh Rumların mübadelesi ve diğerlerinin memlekette kalmasından başka azınlıklar için yapılacak başka bir şey göremiyorum.

*Amerika'nın bütün misyonerleri ve bütün Ermeni cemaatları buradadırlar. Benim fikrim onlara vatandaş yüzü göstermektir. Ermeni yurdu ve mümkünse azınlıklar hukuku fikirlerini onlara redd ve ilân ettirmek niyetindeyim. Cevaplarını makine başında bekliyorum."*²⁶

Evet, Ermenilerin mübadelesi işini Lozan Konferansı'nda resmen açmak çok sakıncalı olacak, durup dururken Türkiye'nin başına yeni sıkıntılar açılacaktı. Daha açıkçası: Ermenilerin mübadelesi konusu konferansın önüne konursa, Türkiye'nin Kafkas sınırları tartışma konusu yapılabilecekti. Bu sınırlar, 1920-1921 yıllarında Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmalarıyla çizilmiş ve kesinleşmiş bulunuyordu. Bu sınırlar, Lozan Konferansından önce çizilmiş ve kapanmış bir konu idi. Lozan Konferansı programında Türkiye'nin doğu sınırları diye bir konu yoktu ve olmayacaktı. Türk heyeti, Ermenilerin mübadelesi işini Lozan Konferansına getirirse, çok yanlış bir iş yapmış olacaktı: Türkiye'nin doğu sınırlarını yeniden tartışmaya açmış, hatta "Ermeni yurdu" iddialarının tekrar resmen ortaya atılmasına fırsat vermiş olacaktı. Bu bakımdan İsmet Paşa, yerli Ermenilerin mübadelesi işi konferansta açamayacağını kesin bir dille Ankara'ya bildirmiş ve çok acele olarak Hükümetten yeni talimat istemiştir.

Hüseyin Rauf Bey, İsmet Paşa'nın telgrafını alır almaz, hemen bir ara cevap verdi: "Ermenilerin Türklerle mübadelesine dair mütalaa Heyeti-i Vekile'nin kararıdır. Şahsen, zât-ı devletleri ile hemfikir idim ve bugün de hemfikirim. Bugün Heyet-i Vekile içtimaında tekrar mevzu'-i bahs ederek müzakerelerin neticesini derhal arzedeceğim" dedi.²⁷

Aynı gün Hükümetin şu cevabı Lozan'a yetiştirildi:

"C. 6 Aralık, 64 sayılı acele telgrafa

*"Ermenilerin mübadelesi meselesini Heyet-i Vekilede tekrar mevzu-i bahs ettim. Bi'n-netice teklif-i devletleri veçhile hareket tasvib edildi Efendim-Hüseyin Rauf."*²⁸

²⁶ *Ibid.*, s. 172, No. 86: İsmet Paşa'dan Başbakanlığa ş. tel., 6.12.1922, No. 64.

²⁷ *Ibid.*, s. 174, No. 90: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, 7.12.1922, No. 70.

²⁸ *Ibid.*, s. 176, No. 93: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, 7.12.1922, No. 73.

Böylece, Türkiye'deki Ermenilerin mübadelesi işi, Hükümet ile Lozan'daki Delegasyon arasında kısa bir süre görüş ayrılığı yaratmış ve yazışma konusu olmuş, fakat Lozan Konferansı'nda hiç açılmadan kapanmıştır. İsmet Paşa bu konuda Hükümetten daha sağlıklı, isabetli ve doğru değerlendirme yapmış ve Hükümeti de buna ikna etmiştir. Böylece Türkiye'deki Ermeniler ve Ermenistan'daki Türkler yerlerinde kalmışlardır.

Türkiye'deki azınlıklardan yalnız Rumlar, Yunanistan'daki Türklerle mübadele edilecektir.

IV. Diplomasinin Ağırlık Merkezi Lozan'a mı Kaymış?

Lozan günlerinde, bir ara, **Hüseyin Rauf Bey** ile **İsmet Paşa** uzaktan uzağa kapışmışlardır. Zirvedeki bu sürtüşmenin bir nedeni Türkiye'nin Paris Temsilcisi **Ahmet Ferit (Tek)** imiş gibi görünmektedir. Paris Temsilciliği o günlerde Türkiye'nin Avrupa'daki bir numaralı diplomatik misyonudur. Adı mümessillik olmakla birlikte tam bir Büyükelçilik gibi iş görmektedir. Bunun da başında, bakanlık yapmış, diploması deneyimi de olan mebus **Ahmet Ferit (Tek)** bulunuyordu.

Ankara'da Dışişleri Bakanına vekâlet etmekte olan Başbakan **Hüseyin Rauf Bey**, tam Lozan Konferansı arifesinde **Ferit Bey**'e kısa bir talimat gönderdi. Ankara'ya gönderilmekte olan önemli siyasi raporların Lozan'da **İsmet Paşa**'ya da iletilmesini istedi. Aynen şöyle dedi:

*“Merkeze tebliğ olunan mühim istihbarat-ı siyasiyenin doğruca Lozan Heyet-i Murahhasa Riyasetine de iblağı hususuna itina olunması mercudur.”*²⁹

Ferit Bey, Rauf Bey'in bu talimatına cevap verirken, o günlerde diplomasinin ağırlık merkezinin Lozan'a kaymış olduğunu, siyasi işlerin Lozan'da yoğunlaştığını da söylemek gafletinde bulundu! Dedi ki:

*“Mesail-i siyasiyenin Lozan'daki Heyet-i Murahhasamızda temerküzü hasebiyle evvelce muntazaman maruz ahbar-ı siyasiye bir müddetten beri arzedilmektedir. Mamafih mesail-i harbiye ile beraber Fransa hakkında mühim ve lüzumlu görülen istihbarat-ı siyasiyenin arzedileceği maruzdur.”*³⁰

Bu telgrafi alınca Başbakan Rauf Bey kuşkulandı ve öfkeleni. **Ferit Bey** raporlarını doğrudan İsmet Paşa'ya gönderiyor da Rauf Bey'i devre dışı mı bırakıyordu? Ne demektir “Siyasi işler Lozan'da yoğunlaştı” demek?!

²⁹ Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği Arşivi **PBA-K. 371/1**: Hariciye Vekâletinden Paris Mümessilliğine tel, 19.11.1922 ve Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 154.

³⁰ **PBA-K. 371/1**: Paris Mümessilliğinden Hariciye Vekâletine tel, 23.11.1922, No. 1026 & Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 155

Hükümetin dış politikası Ankara'dan yürütülüyordu, Lozan'dan değil! Rauf Bey, Ferit Bey'e sert bir uyarıda bulundu, âmiyane tabiriyle bir zılgıt çekti:

*"Mesail-i siyasiyenin Lozan'da temerküz etmesine rağmen, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin siyaset-i hariciyesi Hariciye Vekâletince tedvir edildiğine nazar-ı dikkat-i âllerini celbe müsaadenizi rica eylerim. Mesail-i mühimmeyi tesrihan İsmet Paşa Hazretlerine bildirmekle beraber memleketin alakadar olduğu her hususun Hariciye Vekâletine iş'arını lazim eden görürürüm efendim."*³¹

Aslında o sırada diplomasinin ağırlık merkezinin Lozan'a kaymış olduğu yanlış değildi. Ankara'da topu topu üç elçilik vardı: Biri Afganistan elçiliği idi ki, bunun Lozan'la pek ilgisi yoktu; ikincisi Azerbaycan elçiliği ki, bunun da Rus elçiliğinden pek farkı yoktu. Geriye Rus Elçisi **Aralov** kalıyordu ki, onun da patronu **Çiçerin** Lozan'da idi. Ankara'da bir de Mougın adında bir Fransız albay vardı, yarı resmi mümessil gibiydi. Hepsisi bu kadardı. Lozan'a gelince, Türkiye, İngiltere, Sovyet Rusya, Yugoslavya, Romanya, Yunanistan Dışişleri Bakanları ordaydı; Fransa ve İtalya'nın önde gelen diplomatları da Lozan'daydı. Türkiye'nin Avrupa ülkelerinde elçilikleri de açılmamıştı henüz. Konferans gündemi dışında kalan çeşitli konulardaki diplomatik girişimler Lozan'da yapılıyordu.

Diplomasinin ağırlık merkezi Lozan'daydı ama bunu Rauf Bey'e hatırlatmaya da gerek yoktu. **Rauf Bey**, Ferit Bey'in dikkatini çekiyordu: "Unutma, hükümet benim!" diyordu. Sezilen odur ki, asıl mesaj İsmet Paşa'ya idi sanki.

Ferit Bey, Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında kalmıştı. Rauf Bey'e saygılı bir yazı gönderdi. Kendisi (Ferit Bey) tabiatıyla Dışişleri Bakanlığına bağlıydı. Sadece Lozan Konferansı ile ilgili bilgileri **İsmet Paşa**'ya gönderdiğini bildirdi. Önceki telgrafi yanlış anlaşılmalıydı. Belki yanlış açılmıştı. Bunun bir örneğini tekrar gönderdi. Şöyle yazdı:

*"...Memleketin alakadar olduğu kâffe-i hususat kemafissabık (eskiden olduğu gibi) ve doğrudan doğruya Vekâlet-i Celileye arzedilmekte ve ancak bunlardan Lozan Konferansının cereyani ile alakadar görülenlerin birer sureti Heyet-i Murahhasa Reisi **İsmet Paşa** hazretlerine dahi arz kılınmaktadır."*³²

Bu saygılı yazıya rağmen **Rauf Bey** ile **Ferit Bey**'in arası düzelmedi.

³¹ **PBA-K. 371/1:** Hariciye Vekâletinden Paris Mümessilliğine tel, 7. 12. 1922, ve Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 155.

³² **PBA-K. 371/1:** Paris Mümessilliğinden Hariciye Vekâletine yazı, 7. 12. 1922, No. 1126 ve Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 155.

Ahmet Ferit (Tek) Lozan Konferansında

Lozan Konferansı'nda üçüncü delege **Hasan Bey (Saka)**, Lozan konferansı hakkında Hükümete ve Meclise bilgi sunmak üzere, 1922 yılı Aralık sonunda Ankara'ya geldi. Onun yokluğunda Lozan Konferansında mali ve iktisadi işlere bakmak üzere, **Ferit Bey** Paris'ten Lozan'a çağırıldı. İsmet Paşa, konferansta mali ve iktisadi konuları doğrudan savunabilmesi için **Ferit Bey'e** "yedek üye" statüsü ve yetkisi verilmesini istedi. Başbakanlığa şunu yazdı:

*"Hasan Bey'in avdetine kadar Ferit Bey'in komisyonlarda ve konferans içtimalarında ladelicap söz alarak mesail-i maliyeyi resen müdafaa ve münakaşa edebilmesi icabedecektir. Bunun için müşarünileyhin murahhas (delege) unvan ve mevkiini haiz olması muktazi olduğundan diğer heyet-i murahhasalarda emsali olduğu veçhile müşarünileyhe **délégué suppléant** (yedek delege) mevki ve salahiyeti itasını istirham ederim"* dedi.³³

Bu, haklı, gerekli ve doğru bir istektir. Yedek delege statüsüyle konferansa katılacak Ferit Bey, müzakerelerde doğrudan söz alabilecek, Türkiye'nin görüşlerini bizzat savunabilecekti. Özellikle Osmanlı borçları görüşülürken buna ihtiyaç vardı.

Fakat **Rauf Bey**, bu konuda da hem **İsmet Paşa**'ya, hem **Ferit Bey'e** tavır koydu. Olmaz dedi. İsmet Paşa'nın haklı isteğini reddetti. 30 Aralık 1922 günü İsmet Paşa'ya, "Zâta mahsus" kaydıyla şu cevabı verdi:

*"Ferit Beyefendinin yedek murahhas tayini mes'elesini Heyet-i vekilece görüştüğümüzden sonra hasıl olan zarûrete ve Meclis'e intikal lüzumuna binên azim müşkilâtı mucip olacağını anladım. **Gazi Paşa** ile de görüştim. Müşarünileyhi murahhas tayinine lüzum göstermeden istifade ve vaziyeti idare buyurmanızı daha faydeli gördük Efendim"*³⁴

Ferit Bey, yedek delege statüsü olmaksızın, Lozan delegasyonumuzda çalışmaya başladı.

Fransızların Ferit Bey'e Saldırıları

Osmanlı borçları konusu görüşülüyordu. Ferit Bey, Fransız alacakları vekilleriyle müzakere ediyordu. Bu sırada Fransız temsilcisi, Mondros Mütarekesinin hemen ardından Müttefiklerin istedikleri şartları Türklere hemen dayatmak gerektiğini ileri süren bir konuşma yapmış. Yani Mustafa

³³ Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, s. 285, No. 219: İsmet Paşa'dan Başbakanlığa ş. tel., 27.12.1922, No. 147 ve Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 156.

³⁴ Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, s.295, No. 228: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel. Zata mahsus, 30.12.1922, No.170 ve Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 156.

Kemal'in zuhuruna, Türklerin toparlanmalarına fırsat vermeden Türkiye'yi ezmek gerektiği yolunda sözler sarf etmiş. Ferit Bey de hemen gereken cevabı vererek Fransız'ın nasırına basmış. Bunun üzerine, öteden beri Türkler aleyhine sistematik yayın yapan *Journal des Débats* adlı Fransız gazetesi Ferit Bey aleyhine sert bir yazı yayınlamak kampanya başlatmıştır.³⁵

İsmet Paşa bu olayı 14 Ocak 1923 günü Başbakanlığa şöyle rapor etmiştir (sadeleştirildi):

"İngilizler gerek mali sorunlarda ve gerek diğer sorunlarda bize karşı yeniden sert bir tutum alıyorlar ve alacaklardır... Diğer taraftan müttefikler kişisel hücumlarla heyeti yıldırma ve itibardan düşürme stratejisindedirler: Bunun en saldırgan şeklini, buradaki Fransız heyeti **Ferit (Tek) Bey** aleyhine yaptılar.

Meselenin esası, **Ferit Bey**, Osmanlı Borçları Fransız alacaklıları vekili ile müzakere ederken, Fransızların Almanlarla meşgul ve barışa mecbur ve İngilizlerin zaten başkalarını savaşa sürmeyi huy edinmiş ve İtalyanların ise önemsiz (ehemmiyetten âri) olduğunu ve bu mealde söylemiş. Hâlbuki Fransız, müttefiklerin mütarekenin (Mondros mütarekesinin) ardında şartlarını dikte etmemek hatasını yapmalarına teessüf etmekle söze başlamıştı. Her ne ise bu konuşmayı Fransızlar kendi aralarında Fransa'ya hakaret telakki ederek **Ferit Bey**'le ilişkilerden vazgeçtiler. Müttefiklere mübalağalı şekilde yetiştirerek genişlettiler.

Asıl sebep, **Ferit Bey**'in iyi niyetle yaptığı müzakereleri ve teklifleri idi: İlişkilerle ilgili bölümü müdahale ederek bertaraf etmiş isem de düşmanlıkla meşhur olan **Débats** gazetesi gayet saldırgan bir makale yazarak tartışma ve saldırı açtı. Diğer gazetelerin henüz ne vaziyet alacağı bilinmiyor.

Eğer Fransızlar meramlarını yerine getirmek için şahsa saldırı yoluna girerlerse bundan son derece düş kırıklığına uğrayacağımı **Mougen** vasıtasıyla ihsas eylemek uygun olur."³⁶

Journal des Débats adlı Paris gazetesinin Lozan'daki muhabiri **Pierre de Lacretelle**, o günlerde sürekli olarak Türkiye aleyhinde yazılar yazmaktaydı. **Ferit Tek Bey**'e saldırı yazısını kaleme alan da aynı gazeteci

³⁵ Bu yazının tam metnini daha önce yayınladım. Bkz: Bilâl N. Şimşir, *Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi, Cilt I 1922-1924: Bir Laik Cumhuriyet Doğuyor*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981, s. 196-198, No.76: "La Conférence de Lausanne. Le rôle de Férid Bey et l'abdication d'Ismet Pacha. L'insolence turque dans la question de la dette".

³⁶ Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, s. 385, No. 346: İsmet Paşa'dan Başbakanlığa rapor, 14.1.1923, No. 228 ve Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 157.

olmuş ve yazı gazetenin 14 Ocak 1923 günlü sayısında yayınlanmıştı. Bunun üzerine Ferit Bey gazete Müdürüne ayrıntılı bir şikâyet mektubu göndermiş, bu mektup da gazetenin 17 Ocak 1923 günü sayısında çıkmıştır. Bu mektubun Fransızca aslını tam olarak daha önce yayınladım.³⁷

İsmet Paşa, Ankara'daki Fransız temsilcisi Albay **Mougin**'in Bakanlığa çağırılarak şahsa saldırının durdurulması için girişimde bulunulmasını istiyordu.

Hüseyin Rauf Bey, iki gün sonra cevap vermiş: "Teklif-i devletleri üzerine **Mougin**'e vaziyeti ehemmiyetle izah ettim. Acele telgrafla **Poincaré**'ye yazdı" demiştir.³⁸

Rauf Bey, Ferit Bey'i Görevden Almaya Kararlı

Başbakan ve Dışişleri Bakan Vekili **Hüseyin Rauf Bey**, 22 Ocak 1923 günü, **Ahmet Ferit (Tek)** hakkında İsmet Paşa'ya şunları yazdı:

"Şahsi. İsmet Paşa Hazretlerine mahsustur.

"Ferit Bey olayı dolayısıyla Albay Mougin'e sırf şahsi olarak Ferit Bey beyanatının sui tefsire maruz kaldığını ve hususi mahiyette olan bazı latifelerin basına yansıtılarak delegelerimizin şahıslarına saldırılmasının faydasız olacağından başka milletimizi rencide edeceğini ve bu hususta Poincaré'nin nüfuzunu kullanarak basında başlatılan bu cereyanın devamına meydan vermeyeceğini ümit ettiğimi söylemiştim. Bugün Albay Mougin nezdime gelerek, sözlü ve gizli olarak, Ferit Bey olayı hakkında Poincaré'nin özel ve gizli bu husustaki telgrafını okudu.

Ferit Bey, geçici olarak Hasan Bey'in (Saka) yerini aldıktan sonra, birçok konudaki anlaşmaları yok saymış, yalanlarıyla, terbiyesizliği ile ve suiniyetle herkesi kırmıştır (dilgir etmiştir).

Şu ifadelerde bulunmuştur: "Fransa harp etmek istemiyor ve yapamaz. Ruhr üzerinde kuvvetlerini yığmak istiyor. İngiltere harp etmek isterse, müzakereler çıkmaza girerse kırk sekiz saat sonra cesur askerlerimiz Irak'a gireceklerdir. Geriye İtalya kalıyor, bırakın ki güleyim. Milletimiz layık olduğunu gösterdi, barış istiyoruz, fakat harpten korkmuyoruz."

Bu eda üzerine sözüne devam etmiş, bu gibi birkaç çıkış üzerine üç delegasyon hesabına Ferit Bey'le her türlü ilişkiyi kesmeye karar vermiştir.

³⁷ Bkz: Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, s. 285-286.

³⁸ *Ibid.*, s. 394, No. 358: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, 16.1.1923, No. 269.

Albay Mougın, ilâveten dedi ki: birinci derecede Poincaré gibi bir Fransıza karşı, Avrupa siyasetinin merkezi olan Paris'te, birinci derecede bir Türk görmek istiyoruz. Bu bilgilere göre, Ferit Bey'i kısa bir zaman için olsa da (Paris'te) tutmak lâzımdır. Ben, Albay Mougın'e özel ve dostça bir latifenin bu biçimde görüldüğü tarzında cevap verdim ve bunun ciddi sayılmasının doğru olmayacağını söyledim ve her halde Ferit Bey'in bu tarzda sözler sarfetmiş olmasının imkânsız olacağını söyledi isem de müşarünileyhin (Ferit Bey'in) ilerde Paris'te görev yapmasının imkânsız olacağı mütalaasındayım. Aynı görüşe siz de katılırsanız ne zaman ve en münasip kimin bu göreve atanmasının uygun olacağını yüksek görüşleriyle birlikte bildirilmesini rica ederim."³⁹

Rauf Bey, Ferit Bey'i cezalandırmayı kafasına koymuştu. Nezaketen İsmet Paşa'nın görüşünü de soruyordu. Ferit Bey'in yerine Paris'e kimi atamalıydı? İsmet Paşa bu konuda ne düşünüyordu?...

Rauf Bey, İsmet Paşa'nın cevabını beklemeden, üç gün sonra, 25 Ocak günü, ona şu telgrafi gönderdi:

"Zata mahsustur.

"...Ferit Bey'in Paris Mümessilliğinde devam-ı memuriyetinin gayri caiz ve gayri kabil olduğunda Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri de dahil olduğu halde Heyet-i Vekile mütefiktir. Tebdilinin kendisi tarafından istifa suretiyle vukuu şayan-ı tercihtir. Elan orada (Lozan'da) bulunduğunu zannettiğim müşarünileyhe keyfiyetin iblâğı ve Paris'te Mümessillik umurunun diğeri intihab ve izam edilinceye kadar maslahatgüzar unvanı almamak şartıyla ve yalnız tebliğ ve tebellüğe memur olarak Ragıb Beyin (Baydur) bulunması şimdilik münasib görülmektedir.

*Telgrafın vüsûlünün ve neticesinin inbâsı müsterhamdır."*⁴⁰

Bu telgraftan üç gün sonra, 28 Ocak 1923 günü Türkiye'nin Paris Temsilcisi Ferid Bey'in görevden alındığı yolunda *Gazette de Lausanne* gazetesinde bir haber çıktı. Haber, 27 Ocak tarihli ve İstanbul çıkışlıydı. Belliydi ki bu haber kasıtlı olarak basına verilmişti. Ferid Bey henüz görevden alınmış değidi. Ankara ile Lozan arasında yazışmalar devam ediyordu. Haber, Lozan'daki Türk delegasyonu tarafından hemen yalanlandı.

³⁹ *Ibid.*, s. 421-422, No. 404: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, 22.1.1923, No. 305-307.

⁴⁰ *Ibid.*, s. 437, No. 425: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, 25.1.1923, No. 320.

Yalanlamaya ilgili açıklama da 30 Ocak 1923 günlü *Matin* gazetesinde yayımlandı.⁴¹

Zirvede Sefir Kavgası

Ferid Bey'in Lozan'da Fransızlarla kapışması olayı, çok geçmeden **Rauf Bey** ile **İsmet Paşa** arasında bir kavgaya dönüşüyor. Rauf Bey, bu olayı fırsat bilip **Ferid Bey**'i bitirmeye azmetmiş görünüyor. İsmet Paşa ise Ferid Bey'e kanat geriyor ve 2 Şubat 1923 günü Başbakanlığa şunları teliyor:

"1- **Ferid Bey** hakkında vuku bulan şikâyet haksızdır, sun'idir. Kendisini buraya çağırdım, vazife ifa ettirdim. Fransızların hoşuna gitmedi. Tecavüz ve entrika yaptılar. Onunla kat-ı münasebat (ilişkileri kesme) şeklini bana da gösterdiler. Ankara'ya yazılan sözlerin on kat hafifini bana söylemek istediler. Derakıb mukavemet ettim. Başmurahtaslar meseleyi iki heyet arasında dostane ve dürüstane tedkik ve halledebileceğimizi, buna muvafakat olunmazsa bu şekilde tecavüze aynen mukabele edeceğimi bildirdim. Mesele yatıştı, hitam buldu (sona erdi). Sonra el altından da **Débats** gazetesine malumat verip neşriyat yapturdular. Bunun üzerine Ankara'ya yazdım ki ilâveten ve ihtiyaten inkisâr (hayal kırıklığı) izhar edesiniz. **Poincaré** tarafından atfolunan sözlere inkisar ve nefretle mukabele ve asla kabul edilemeyeceğini ifade etmek muvafık ve kâfi idi. Tebdili hakkında Mougen ilâve ettiklerini Paris'te tezkîp etmiştir.

2 - Kanaat-ı şahsiyem şudur: Hakikaten Fransızlar ile **Ferid Bey** arasında adem-i emniyet (güvensizlik) hâsıl olmuştur. Fakat onların entrikaları üzerine kaldırılmasına muvafakat edemeyiz. Uzun müddet aynı hâlde kalmak ve ondan sonra da muadil bir sefaret ve memuriyete kaldırmak lâzımdır. Büyük bir sefirimizi mahzâ vazifesini ifa ettiğinden dolayı âdi tecavüzâta kurban edersek mahâziri (sakıncaları) gayr-i kabil-i tasavvurdur."⁴²

Lozan Konferansı'nın kesildiği 4 Şubat 1923 günü, Rauf Bey, Ferit Bey'i görevden almak için ısrar ediyor. İsmet Paşa, "Büyük bir sefiri görevini yaptığından dolayı entrikalara kurban edemeyiz" demesine rağmen, Rauf Bey kararından dönmüyordu. Ferid Bey'i yalnız Paris'teki görevinden almakla da kalmayacak, ona başka hiçbir görev vermeyecekti. Kendisine rağmen Ferit Bey'e başka bir görev verilmek istenirse, Rauf Bey buna

⁴¹ Bu yalan haberin ve yalanlanmanın Fransızca tam metinleri için bkz: Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, s. 485-486.

⁴² *Ibid.*, s. 485, No. 486: İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, 2.2.1923, No. 309 ve Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 158-159.

Meclis'te de karşı çıkacaktı, karşı çıkmayı görev bilecekti. Fransızlarla dalaşma bir bahaneydi. Rauf Bey, Ferit Bey'in işini hemen bitirmeye, onun diplomatlık mesleğini ebediyen söndürmeye yemin etmiş gibiydi. Lozan'dan ayrılmak üzere olan İsmet Paşa'ya şunları yazdı:

" *Umur-ı Hâriciye'ye bil-mecburiye üçüncü defadır vekâlet ediyorum. Her defasında Ferit Beyefendinin muamelatda alelekser lüzumundan ziyade hissiyatla müteharrik olduğunu müşahede ettim. Bu defaki vekâletimde merkezin malumatı olmadan cereyan eden bazı muamelat dolayısıyla hürmetkârane olmakla beraber kuvvetle nazarı dikkatini celbe mecbur oldum. Aldığım ve kendi noktai nazarından müdellel olan cevaplarından ve adem-i tekerrürü hakkında vaadlarından mütmain olarak sükût ettim. Hâdisi üzerine gerek zat-ı âlinize vâki olan ma'ruzatım gerek **Gazi Paşa** ile muhaberat ve Heyet-i Vekile ile müzakerat neticesinde müşarünileyhin Paris'te devam-ı memuriyeti caiz olmadığını Heyet-i Hükümetçe müttefikan takarrür etmiş ve vazifede istihdamı münselib olmuştur.*

"*Maruzat-ı salifeden başka Ferid Beyefendi vaadlarına rağmen Paris'te Fransız hükümet-i cumhuriyesi ile bir sulh-i münferid hakkında dört gün icra ettiğini bildirdiği müzakerattan beni vazifeten değil, vazifesine taalluk eden bir meselenin izahı esnasında ve lütfen haberdar etmek suretiyle zatâlinizin tabirini istimal ediyorum, dürüst hareket etmemiştir. İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Hariciye Vekâleti Vekili olarak müşarünileyhin başka bir sefarette istihdamına dahi muvafakat etmeyeceğimden başka, mebus olarak da muhalefeti vazife-i milliye telakki etmekteyim. Lozan'a celb ve nezdinizde misafir bulundurmak suretiyle haricen ve dahilen hadisenin sui tesirini izale maksadı takin buyuruluyorsa bu müddet zarfında **Ferid Beyefendi** mezun telakki edebileceğimizi arzeylerim efendim."*⁴³

Sonrası

1920'lerde devletin zirvelerinde kavga böyle oluyormuş demek. Belgelerin asıllarından uzunca paragraflar aktardık. Dilleri oldukça eski ve ağırdır, bugünkü kuşaklar onların kavgalarını anlayamamışlar diye midir nedir? Yine de sabırla anlamaya çalışalım.

Başbakan **Hüseyin Rauf (Orbay)**, **Ferit Bey**'i çok duygusal buluyor, kendisini atlamakla suçluyor ve görevden almak için sonuna kadar dayatıyor. Aceleci ve acımasız davranıyor; konferansa ara verildiği ve **İsmet Paşa**'nın Ankara'ya dönme telaşı içinde bulunduğu bir sırada harekete geçmişti.

⁴³ *Ibid.*, s. 490, No. 493: Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, 4.2.1923, No. 377-378 ve Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 159-160.

İsmet Paşa, Fransızların entrikaları yüzünden büyük bir sefirimizi görevinden alamayız, kendisini bir süre Paris'te bırakalım, ondan sonra uygun bir elçiliğe naklederiz diyordu; yoksa Fransızların entrikasına boyun eğmiş oluruz, saygınlığımız zedelenir, diyordu. Rauf Bey ise tam köşeye sıkıştırmış olduğu Ferid Bey'i hemen görevden almadan rahat etmeyecek gibi görünüyordu; bu işi İsmet Paşa Ankara'ya yetişmeden önce bitirmeliydi! Ve nitekim öyle yaptı. İsmet Paşa, -Yunanistan'dan geçmemek için-Romanya üzerinden karda kışta Türkiye'ye dönmeye çalışırken, 6 Şubat 1923 günü bir Hükümet kararıyla **Ferit Bey**'in Paris Mümessilliği görevine son verildi.

Ahmet Ferid (Tek) Ankara'ya dönüyor, Cumhuriyetin ilânı üzerine, 30 Ekim 1923'te kurulan Birinci İsmet Paşa Hükümetinde İçişleri Bakanı olarak yer alıyor. 6 Şubat 1925 tarihinde de Londra'ya atanacak, sırasıyla Londra, Varşova ve Tokyo'da Büyükelçi olarak uzun yıllar başarıyla görev yapacak ve 1943 yılında yaş haddinden emekli oluncaya kadar ülkeye yararlı hizmetlerde bulunacaktır.

Bir iki noktaya daha kısaca değinip konuyu noktalayalım.

III. Konferansın İkinci Dönemi

Lozan Konferansı'nın ikinci dönemi 23 Nisan 1923'te açıldı. Açılır açılmaz Lozan ile Ankara arasında telgraf trafiği yeniden başladı. Önceleri sakın sakın devam eden yazışmalar giderek hızlandı, yoğunlaştı. Konferansta müzakereler ilerledikçe Ankara'daki Hükümet ile Lozan'daki delegasyon arasında gerginlikler de baş gösterdi. Hüseyin Rauf Bey ile İsmet Paşa arasında yeniden çeşitli görüş ayrılıkları ortaya çıktı: Yunanistan'dan istenen tamirat borcu ve Karaağaç; Fransızlarla Suriye sınırı, Ankara Anlaşması; Osmanlı borçlarının altınla ya da sterlinle değil, Fransız frangıyla ödenmesi sorunları gibi.

Ankara'da Başbakan Hüseyin Rauf Bey ile Lozan'da İsmet Paşa arasında veya başka bir ifadeyle, Ankara'daki Hükümet ile Lozan'daki Delegasyon arasında ilişkilere ışık tutmak için, aşağıda bu sorunlara kısa kısa değiniyoruz. Yazıyı fazla uzatmamak için de belgelerin asıllarını aktarmak yerine sadece özetlerini yorumsuz olarak vermekle yetiniyoruz.

Fransa ile Gerginlik

27 Nisan 1923: İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel. No. 26 (özet):

"Birinci Komitede biz kapitülasyonların 1914'ten beri kaldırılmış olduğunu söyledik. Müttefikler, kapitülasyonların anlaşmayla

kalkabileceğini ileri sürdüler. Amerikalı, kazanılmış haklarından vazgeçmeyeceğini söyledi. Madde, hukuk müşavirlerine yollandı.

Fransa, Ankara Anlaşmasıyla ilgili değişiklik önerilerimizi kabul etmiyor. Pellé Paris'e gidiyor. Dönüşünde cevap vereceğini söyledi. Borçlar konusunda Pele'nin dikkatini çektim".⁴⁴

29 Nisan 1923: *H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel No. 41 (özet):*

"Ankara Anlaşmasıyla ilgili değişiklik önerilerimizde ısrarlıyız."⁴⁵

1 Mayıs 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel No. 41 (özet):*

Pellé beni yemeğe çağırdı. Türk basınında Fransa aleyhindeki yayınlardan yakındı. Suriye sınırına yığınak yaptığımızı ileri sürdü: Gereken cevapları verdim. Hükümetin kararı nedir?"⁴⁶

4 Mayıs 1923: *H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel. No. 76-78 (özet):*

"Yığınak yoktur. Barış olacak diye askerimizi terhis ediyor ve denizden taşıyoruz. Fransızların tutumu bizi kaygılandırıyor. Tehditler yararsızdır. Savunma için tertibat almak hakkımızdır. Mudanya mütarekesinin ruhuna riayet ettik ve ediyoruz.

Ankara Anlaşmasıyla üzerimize aldığımız yükümlülükleri yerine getirdik. Ama Fransa hükümeti aynı şeyi söyleyebilir mi?

Basınımız Fransa'ya karşı sert bir dil kullanmıyor. Fransız gazetelerinin aleyhimizdeki yayınlara cevap veriyor."⁴⁷

5 Mayıs 1923: *H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel. No. 79 (özet):*

"Fransızlar, Mersin limanına uğrayan vapurlarda askeri malzeme araştırmaya kalkışmaktadırlar. Ankara Anlaşması ile Fransa ile aramızda çarpışmalar durmuştu. Fransa, Anlaşmayı çiğnemektedir."⁴⁸

5 Mayıs 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel No. 56 (özet):*

"Fransız ve İngiliz basınında aleyhimizde yayın yoktur. Basınımız bunu dikkate alsın. Fransız notasına yumuşak cevap verilmesi uygun olur."⁴⁹

12 Mayıs 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel No. 88 (özet):*

⁴⁴ Şimşir, *Lozan Telgrafları II*, s. 22, 228, No. 95.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 25, 239, No. 113.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 30, 234, No. 142.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 34, 267, No. 163.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 35, 271, No. 167.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 36, 274, No. 169.

"General **Pellé**'yi yemeğe çağırđım ve Mersin limanında vapurlarda arama yapmalarından şikâyet ettim. Muharrem Kararnamesi söz konusu oldu. Borçlar konusunda, ödeme yapılacak para cinsi dışında diğer maddeleri teyid edebileceğimizi söyledim. Kabul etmiyorlar. Ankara Anlaşmasının Meclislerde onaylanmasını istedim."⁵⁰

Yunan Tamiratu, Karaağaç vs.

14 Mayıs 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, No. 93 (özet):*

"**Venizelos** ile tamirat işini görüştüm. Yunanistan'ın tamirat ödemeye gücü olmadığını, özür dileyebileceğini söylüyor ve bizim bununla yetinmemizi öneriyor.

Lozan'a gelen Yunan Dışişleri Bakanı da tamirat ödeyemeyeceklerini söylüyor.

Rumbold ile Müttefik işgal kuvvetlerinin Türkiye'yi boşaltmaları sorununu ve Yunan tamiratu işini görüştüm. Üç gün sonra yine konuşacağım.

Montagna ile de Yunan tamiratu işini konuştum.

Konferans bunalımlı bir döneme girmiştir. Şu sırada basımmız ciddi ve gürültüsüz olmağa dikkat etmelidir."⁵¹

19 Mayıs 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, No. 117 (özet):*

"Müttefikler (İtilâf Devletleri), Yunan tamirat bedelinden vazgeçmemize karşılık Karaağaç'ı bize öneriyorlar. Ben zaten Karaağaç'ı istediğimizi, bunun Yunan tamiratına karşılık olamayacağını, ayrıca Müttefiklerden istediğimiz tamirat işiyle birlikte bunu da Hükümete bildireceğimi söyledim. Konu şimdilik çok gizlidir. Hükümetin kararının bildirilmesini istirham ederim."⁵²

22 Mayıs 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, No. 128 (özet):*

"Yunan tamiratına karşılık Türkiye'ye Karaağaç'ın verilmesi konusunda Hükümetin görüşünün tezelden bildirilmesini rica ederim."⁵³

23 Mayıs 1923: *Başbakan H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, No. 140 (özet):*

⁵⁰ *Ibid.*, s. 44, 300; No. 219.

⁵¹ *Ibid.*, s. 47-48, 310-311, No. 238.

⁵² *Ibid.*, s. 52, 325, No. 256.

⁵³ *Ibid.*, s. 55, 334, No. 271.

"Karaağaç'a karşılık Yunan tamirat bedelinden vazgeçemeyiz. Tamirat bedeli alınmazsa borç ödenemez. İstanbul'daki Yunan vatandaşlarının malları ile ve 1913 sınırını kabul ederek borçlarını karşılayabilirler. Bu sorun Müttefikler arasında barışa engel olmamalıdır. Yunanlıların konferansı kesebilecekleri tehdidi, onların tamirat ödemekten yan çizme niyetlerini gösterir. Bu noktaların kamuoyuna açıklanması da yararlı olur."⁵⁴

24 Mayıs 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, No. 141-144. Çok acele (özet):*

"1. Yunan heyeti, iki gün sonra tamirat sorununu resmen açmayı ve o zamana kadar bizden bir cevap alamazlarsa konferanstan çekilmeyi duyurdu.

2. Tamirat konusunda Ankara'nın red cevabı verdiği önceden Lozan'da duyuldu. Şifrelerimiz açılıyor, ya da Ankara'dan bilgi sızıyor. Dikkatinizi çekerim.

3. Rıza Nur ile benim kanaatimiz şudur (Hasan Saka o tarihte Lozan'da değildi-BNŞ): Karaağaç ve çevresine karşılık tamirat işini kapatmak uygun olur. Yunan ödeyemezse biz de borçlarımızı ödemeyiz demek yanlış olur.

4. Halen askıda kalan Meis, Adakale, Merkeb Adaları gibi sorunlardır. Adli formül, borçlarımızı hangi para ile ödeyeceğimiz de çözüme bağlanmadı. Yunan tamirat işi çözüme bağlanınca barışa ulaşmak ümidi güçlüdür.

5. Hükümet Yunan tamiratı nedeniyle konferansın kesilmesini göze alırsa barış yapılması zordur.

6. Çıkarlarımıza uygun bir barış antlaşması yapılmaktadır. Hükümet daha fazlasına imkân görüyor ve konferansın kesilmesini göze alıyor ise ben bu görüşe katılamam ve memlekete dönerim.

7. Bu görüşlerimin **Gazi Paşa**'ya duyurulmasını dilerim. Makina başında cevap beklerim."⁵⁵

24 Mayıs 1923: *İsmet Paşa'dan Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya tel, No. 145 (özet):*

"Hükümetle aramızda esaslı anlaşmazlık vardır. Anlaşamazsak geri dönmek kararındayım. Bu olağanüstü zamanda genel durumu izlemenizi istirham ederim."⁵⁶

⁵⁴ *Ibid.*, s. 57, 338, No. 278.

⁵⁵ *Ibid.*, s. 60, 346-349, No. 295.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 61, 349; No. 295.

25 Mayıs 1923: *Başbakan H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, No.155-156 (özet):*

"Gazi'nin başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu'nun kararı:

1. Barışa engel olan sorunlar bir bütündür.

2. Yunan tamirâtı konusunda fedakârlık yapılıncâ hiç değilse borç faizleri, yabancı askerlerin Türkiye'den erken çekilmeleri gibi askıdaki sorunlar lehimize sonuçlandırılmalıdır. Böylece bize azami menfaat sağlayacak bir barış yapılabilir."⁵⁷

25 Mayıs 1923: *Başbakan H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, No.157-163 (özet):*

"İlgi telgrafınız konusunda kendi görüşlerim:

1. Asıl sorun, Yunan tamirâtı değil, barışın yapılmasına engel olan önemli sorunların halledilmemiş olmasıdır.

2. Ekonomik sorunlar halledilinceye kadar İstanbul'un işgal altında tutulacağından büyük ve ciddi kaygı duyuyoruz.

3. Borçların hangi parayla ödeneceği konusunun da lehimize halledilmeyeceği görülüyor.

4. Yunan tamirâtı konusunda bizi fedakârlığa zorlamak istiyorlar. Bu fedakârlığı yapmakla barışa hizmet etmiş olmayız.

5. Barışa esas olacak sorunları bir bütün olarak toptan ele almak ve konferansın dikkatine sunmak gerekir.

6. Fedakârlık konusunda ısrar etmeyiniz.

7. Yunanlıların konferanstan çekilmelerini önlemek için onların arzularını kabul etmek lehimize değildir:

8. İtilâf Devletlerini esaslı meseleleri halle davet ediniz."⁵⁸

26 Mayıs 1923: *Gazi M. Kemal Paşa'dan İsmet Paşa'ya tel, No. 165 (özet):*

"Durumu izliyorum. Tamirat işi nedeniyle geri dönmek kararınız doğru değildir: Hükümetle aranızdaki anlaşmazlık giderilir. Gözlerinizden öperim."⁵⁹

⁵⁷ *Ibid.*, s. 351, No. 301.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 352-354, No. 303.

⁵⁹ *Ibid.*, s. 356, No. 306.

Borçlar, kuponlar ve...

7 Haziran 1923: *Başbakan H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, No. 223-224 (özet):*

"Barış, kuponlar (borçlar) işinin haline ve işgalin sona erdirilmesine bağlıdır. Bunlar bir çözüme bağlanmadan imtiyazlar, ticaret sözleşmeleri vb. gibi konularda şimdilik fedakârlık etmek söz konusu olamaz.

Her şeyden önce borçlar işi halledilmeli ve işgal sona erdirilmelidir. Ondan sonra başka konularda fedakârlık düşünülebilir." ⁶⁰

12 Haziran 1923: *Başbakan H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, No. 246 (özet):*

"Kuponlar işi **Gazi**'nin başkanlığında görüşüldü. Faizlerin frankla ödeneceği tespit edilmeden, Muharrem Kararnamesi ve sözleşmeler hakkında beyanname verilemez. Bu işin bizim görüşümüze göre halledilmesi gerek. İmtiyazlar ve şirketler konusunda müzakereden kaçınmanızı rica ederim." ⁶¹

14 Haziran 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel No. 229 (özet):*

"Müttefikler, kuponlar konusunda beyanname öneriyorlar... **Pelle**, kuponların frankla ödemenin ve beyannameden vazgeçmenin Fransa için kabul edilemeyeceğini bildirdi. **Rumbold**, barış sorunu birkaç noktada düğümlenmiştir, bu böyle devam edemez diyor. Başka konularda anlaşma olursa tahliye (işgalin sona erdirilmesi) konusunda zorluk çıkmayacağını söylüyor. O da frankla ödemeyi ve beyannameden vazgeçmeyi kabul etmiyor. Ben, her ikisine de kabul edemeyeceğimizi bildirdim. Durum çok gergindir. Hükümetin kararının derhal bildirilmesini istirham ederim." ⁶²

21 Haziran 1923: *Başbakan H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, No. 277 (özet):*

"Kuponlar için **Gazi** ile birlikte görüşüldü. Durum şüphesiz ciddidir. Kararımız kesindir. Barışın tek engeli kuponlar işi halledilmedikçe öteki konularda konuşmayınız." ⁶³

Şiddetli Gerginlik..

23 Haziran 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, No. 254 (özet):*

⁶⁰ *Ibid.*, s. 79, 407; No. 388.

⁶¹ *Ibid.*, s. 88, 434, No. 432.

⁶² *Ibid.*, s. 91, 447; No. 443.

⁶³ *Ibid.*, s. 97, 466; No. 475.

"...Kuponlar sorunu halledilmeden hiçbir esaslı sorunu halletmeyeceğimiz yolunda girişimde bulundum...

Kuponlar yüzünden heyetimizin eli kolu bağlanmış gibidir. Önce bu durumdan azad edilmemizi istirham ederim."⁶⁴

24 Haziran 1923: *Başbakan H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, No. 290 (özet):*

"Kuponlar ve tahliye sorunları halledilmedikçe öteki sorunlar üzerinde müzakere kabul edilmemesi hakkındaki kararımız kesindir."⁶⁵

25 Haziran 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, No. 269-270 (özet):*

"Kuponlar işi halledilmeden imtiyazların halledilmesine girişilmeyecek, ama kuponlar halledildikten sonra tutumumuzun ne olacağını Hükümet sessiz geçiştiriyor. Delegasyonumuzun bütün hattıhareketi Ankara'dan yönetilmek isteniyor. Bize güvenilmezse bizim aracılığımızla barış yapmak imkânsızdır. Aramızdaki sorunu halletmek için Ankara'ya gitmem elzemdir. Ancak yanlış anlaşılmayı hükümetin gidermesi gerekir."⁶⁶

Ve Mutlu Son

22 Temmuz 1923: *Başbakan H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, No. 388:*

" Sulhun (barışın) imza günü ve mümkünse saatinin bütün memlekette te'sid (kutlama) merasimi yapılmak için şimdiden tarafı devletlerinden tayin ve tespit mümkün ise acilen işarını rica ederim."⁶⁷

23 Temmuz 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, No. 346:*

"Sulhun (barışın) imzâsı 24 Temmuz öğleden sonra saat üçte başlayacağı ma'rûzdur."⁶⁸

24 Temmuz 1923: *Başbakan H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, No. 395:*

"Necib milletimizin semere-i mücahedât ve muvaffakiyatı olan sulh bayramı ile beraber idrak ettiğimiz kurban bayramı münasebetiyle beyân-ı tebrikât ederken istiklâl ve istikbâl-i hayatımızı tehdit eden tehâlîke karşı halkımızın bütün şuuru ve bütün mevcudiyeti ile ifâ eylediği vazife-i

⁶⁴ *Ibid.*, s. 99, 476; No. 486.

⁶⁵ *Ibid.*, s. 101, 485; No. 497.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 103, 491; No. 506.

⁶⁷ *Ibid.*, s. 133, 594; No. 657.

⁶⁸ *Ibid.*, s. 601, No. 668.

vatanperveriyi bir lisan-ı şükran ile yâd ve muvaffakiyat-ı milliyemizin tevâlisini Bârgâh-ı kibriyadan niyaz eylerim. - **Hüseyin Rauf**"*⁶⁹

Özeti: "Soylu milletimizin başarısı olan barış bayramı ve kurban bayramı dolayısıyla tebriklerimi beyan ederim."

* Lozan'da bu telgrafın altına şu not düşülmüş: "*Bütün Heyet-i Murahhasaya tebliği.*"

24 Temmuz 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, Urgent, No. 348*

"İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya ve Yunanistan ile Türkiye arasında sulh muahedenâmesi 24 Temmuz (1923) saat üçten dörde kadar imza edilmiştir. İmza merasimine İsviçre Reis-i Cumhuriyet Riyaset Eyledi. Belçika ve Portekiz ile bir protokol imza edildi. Sırbistan, Türkiye'ye taalluk etmeyen esbabdan dolayı imza etmedi. Muâhedenin mevki-i mer'iyete vaz'ına kadar imzasına imkân bırakılmak üzere bir protokol yapıldı. - **İsmet.**"⁷⁰

24 Temmuz 1923: *İsmet Paşa'dan Başbakanlığa tel, No. 350*

"Heyet-i Murahhasanın Kurban bayramı münasebetiyle tebrikât-ı ihtiramkâranesini takdim ederim.- **İsmet**"⁷¹

25 Temmuz 1923: *Gazi Mustafa Kemal Paşa'dan İsmet Paşaya, tel; No. 396*

Müsta'celdir

Millet ve hükümetin Zât-ı devletlerine tevcih eylemiş olduğu yeni vazifeyi muvaffakiyetle itmâm buyurdunuz. Memlekete bir silsile müfif hizmetlerden ibaret olan ömrünüzü bu defa da tarihi bir muvaffakiyetle tetvic ettiniz. Uzun mücadelelerden sonra vatanımızın sulh ve istiklâl kavuştuğu bu günde parlak hizmetlerden dolayı Zât-ı devletleriniz, muhterem arkadaşlarımız Rıza Nur ve Hasan Beyleri ve mesâinizde size yardım eden bütün Heyet-i Murahhasa a'zâsını müteşekkirene tebrik ederim." *

Gazi Mustafa Kemal

Hüseyin Rauf⁷²

* Telgrafın altına Lozan'da şu not düşülmüş:

⁶⁹ *Ibid.*, s. 602, No. 670.

⁷⁰ *Idem.*, No. 671.

⁷¹ *Ibid.*, s. 603, No. 673.

⁷² *Ibid.*, s. 607, No. 678.

"Heyet-i Murahhasanın bütün âzasına tebliğ olunacak. - İ(smet)."

24 Temmuz 1923: *Başbakan H. Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya tel, No. Bilâ :*

"Cihan Harbinin nâ-mahdut ıstırahatından kurtulmak ve milletimizin cihan sulhunu te'sisde ne büyük bir âmil olduğunu bilfiil ispat etmek maksadı ile imzaladığımız Mondros Mütarekenâmesine rağmen ma'ruz kaldığımız en feci ve en dilâzar tecâvüzatı, hak ve hayat-ı istiklâlimizi pâymâil eyleyen Sevr Muahedesi ta'kib eylemişti. Asırlarca hür ve müstakil yaşamış olan aziz Türkiye'nin necib halkı ma'rûz kaldığı gayr-i meşrû ve feci tecavüzat karşısında bütün şuuru ve bütün mevcudiyeti ile hakk-ı hayât ve istiklâlini kurtarmak için kıyâm ederek teşkil eylediği yılmaz ve yenilmez milli ordu ile büyük Reis ve Başkumandanımızın ve celâdetkâr kumandanlarımızın sevk ve idaresiyle zaferden zafere yürüdü. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti, milletten aldığı kudret ve kuvvetle ve ordularının pek müstesna kâbiliyet-i cengâveranesiyle istihsal eylediği bu muvaffakiyât ve muzafferiyâtın Lozan'da aylardan beri devam eden müzakerât-ı sulhiye neticesinde beynel-milel bir vesika ile tevsiki milletimize yeni bir devre-i faâliyet ve sükûn hazırlamıştır.

Heyet-i Vekile, azimkâr ve fedakâr milletimizin hakk-ı hayât ve istikbâlini müemmin bir ahidnâmenin tanzimindeki mesâiden dolayı başta Zât-ı devletleri olduğu halde murahhaslarımız **Rıza Nur** ve **Hasan Beyefendilere** ve heyet-i müşaviremize takdim-ı tebrikat eyler Efendim.- **Hüseyin Rauf.**"* ⁷³

* Lozan'da İsmet Paşa bu telgrafın altına şu notu düşmüştür:

"Murahas Beyefendilere, bütün Heyet-i Murahhasa a'zayı kiramına tebliğ olunacaktır.- İsmet, 26 Temmuz 39".

25 Temmuz 1923: *İsmet Paşa'dan TBMM Reisi Gazi M. Kemal Paşa'ya, tel, No. 355*

Taltifât ve tebrikât-ı riyasetpenâhileri murahhasları ve bütün heyet-i murahhasa a'zâsını hiss-i şükrân ile işbâ eylemiştir. Murahhas arkadaşlarım ve bütün heyet-i murahhasa ile beraber da'vâmızın her vâdide bi-hakkın alemdârı olan Zât-ı riyasetpenahilerinin Türk milleti için yaptıkları büyük hidemât-ı tarihiyeleri miyânında bulunan akd-i sulhu ta'zîmât-ı mahsusamızı takdim ile beraber tebrik eyler, hidemat-ı mühimme-i âtiyelerinde dahi büyük büyük muvaffakiyetlere nailiyetlerini dileriz.

⁷³ *Ibid.*, s. 608, No. 679.

İsmet⁷⁴

25 Temmuz 1923: *Dr. Rıza Nur'dan TBMM Reisi Gazi M. Kemal Paşa'ya, tel.*

Taltifat-ı riyasetpenahilerinden pek mütehassis ve minnetdârlık ile mâliyim. Arz-ı şükran ve takdim-i ihtiramata eylerim.

Doktor Rıza Nur⁷⁵

25 Temmuz 1923: Hasan Hüsnü Beyden TBMM Reisi Gazi M. Kemal Paşa'ya, tel.

Zât-ı riyasetpenahilerinin lütf-ı tebriklerine mukabele etmekten âcizim. Sulh ve zaferin âmil-i aslisi olan büyük himmetinizi millet hakkında Cenab-ı Hakk ber-devam eylesin.

Hasan Hüsnü (Saka)⁷⁶

⁷⁴ *Ibid.*, s. 609, No. 680.

⁷⁵ *Idem.*

⁷⁶ *Idem.*

KAYNAKÇA

- ARAL, Hamid; *Dışışleri Bakanlığı 1967 Yıllığı*, Ankara,1968.
- DANIŞMAN, H. Basri; *Artçı: Diplomat Son Osmanlı Hariciye Nazırlarından Mustafa Reşit Paşa*, İstanbul, Arba Yayınları, 1998.
- İNÖNÜ, İsmet; *Hatıralar* (Yayıma Hazırlayan: Sabahattin Selek), Ankara, Bilgi Yayınevi, 2006.
- Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar Belgeler*, Takım I, Cilt I, Kitap 1. Ministère des Affaires Etrangères, *Documents Diplomatiques. Conférence de Lausanne. Tome premier, 21 Novembre 1922-1er Février 1922*, Paris Imprimerie Nationale, MDCCCCXXIII.
- ŞİMŞİR, Bilâl N.; *Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi, Cilt I 1922-1924: Bir Laik Cumhuriyet Doğuyor*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1981.
- ŞİMŞİR, Bilâl N.; *Lozan Telgrafları: Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı Cilt I (Kasım 1922 - Şubat 1923)*, Ankara,Türk Tarih Kurumu Yayını, 1990.
- ŞİMŞİR, Bilâl N.; *Lozan Telgrafları: Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı, Cilt II (Şubat-Ağustos 1923)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- ŞİMŞİR, Bilâl N.; *Bizim Diplomatlar*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996.
- PBA** (T.C. Paris Büyükelçiliği Arşivi) - K. 272/1: Ferit Bey'den Madrid, Stockholm (Kopenhag), Lahey (Brüksel), Bern ve Londra Sefaretleri görevlilerine yazı, 21.11.1922.
- PBA-K. 371/1**: Hariciye Vekâletinden Paris Mümessilliğine tel, 19.11.1922.
- PBA-K. 371/1**: Paris Mümessilliğinden Hariciye Vekâletine tel, 23.11.1922.
- PBA-K. 371/1**: Hariciye Vekâletinden Paris Mümessilliğine tel, 7.12.1922.
- PBA-K. 371/1**: Paris Mümessilliğinden Hariciye Vekâletine yazı,7. 12. 1922.